

**UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
FACULTATEA DE LITERE
INSTITUTUL DE ISTORIE
SOCIETATEA CULTURALĂ APOLLON-ROMÂNIA
ACADEMIA INTERNAȚIONALĂ DE LITERATURĂ ȘI ARTĂ**

**DIMITRIE CANTEMIR:
MEMORIE LITERARĂ ȘI STUDII CULTURALE**

**MATERIALELE CONFERINȚEI
ȘTIINȚIFICE CU PARTICIPARE INTERNAȚIONALĂ**

**26 OCTOMBRIE 2023
CHIȘINĂU**

Chișinău, 2023

CZU 94(478)(092)+821.135.1(478).09(082)=135.1=133.1

D 44

Aprobat la Consiliul Științific al USM din 15 noiembrie 2023, proces-verbal nr. 1

Coordonatori:

Ludmila Usatâi, dr. conf. univ., Elena Varzari, dr. conf. univ.

Recenzenți:

Larisa Gurău, dr. conf. univ., Universitatea de Stat din Moldova

Marin Butuc, dr. conf. cercetător, Academia Militară a Forțelor Armate „Alexandru cel Bun”

DESCRIEREA CIP A CAMEREI NAȚIONALE A CĂRȚII DIN REPUBLICA MOLDOVA

"Dimitrie Cantemir: memorie literară și studii culturale", conferință științifică (2023 ; Chișinău). Dimitrie Cantemir: memorie literară și studii culturale : Materialele Conferinței științifice cu participare internațională, 26 octombrie 2023, Chișinău / coordonatori: Ludmila Usatâi, Elena Varzari ; comitetul onorific: Igor Șarov [et al.] ; comitetul științific: Iraidă Condrea [et al.]. – Chișinău : [S. n.], 2023 (CEP USM). – 120 p. : fig.

Cerințe de sistem: PDF Reader.

Antetit.: Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea de Litere, Institutul de Istorie [et al.]. – Texte : lb. rom., fr. – Rez.: lb. rom., engl. – Referințe bibliogr. la sfârșitul art.

ISBN 978-9975-62-607-1 (PDF).

94(478)(092)+821.135.1(478).09(082)=135.1=133.1

D 44

ISBN 978-9975-62-607-1 (PDF).

© Editura USM

Autorii articolelor își asumă întreaga responsabilitate asupra originalității științifice a materialelor propuse spre publicare în volum.

COMITETUL ONORIFIC

Igor ȘAROV, conferențiar universitar, doctor, Rectorul Universității de Stat din Moldova
Adriana CAZACU-ȚIGAIE, conferențiar universitar, doctor, Secretar de Stat, Ministerul Educației și Cercetării/ Universitatea de Stat din Moldova
Andrei EȘANU, academician, AȘM, Republica Moldova
George CĂLIN, ambasador cultural, Departamentul Europei de Est
Sanda Maria ARDELEANU, profesor universitar, doctor, Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava, România, doctor honoris causa USM
Klaus BOCHMANN, profesor, doctor habilitat, președinte Moldova Institut, Leipzig, Germania
Teo CHIRIAC, președinte al Uniunii Scriitorilor din Moldova

COMITETUL ȘTIINȚIFIC

Iraida CONDREA, prof. univ., dr. hab., Universitatea de Stat din Moldova
Adriana CAZACU-ȚIGAIE, conf. univ., dr., Secretar de Stat, Ministerul Educației și Cercetării/ Universitatea de Stat din Moldova
Aurelia HANGANU, conf. univ., dr. hab., Universitatea de Stat din Moldova
Vitalii COȚUR, prof. univ., dr. hab., Universitatea „Grigorii Scovoroda”, Pereiaslavl, Ucraina
Iulian BOLDEA, prof. univ., dr., Universitatea „Petru Maior”, Târgu-Mureș, România
Sergiu PAVLICENCO, prof. univ., dr. hab., Universitatea de Stat din Moldova
Nina CORCINSCHI conf. univ., dr. hab., Institutul de Filologie Română „B. P.- Hasdeu”
Vasile SPIRIDON, prof. univ., dr., Universitatea „Vasile Alecsandri”, Bacău, România
Claudia COSTIN, prof. univ., dr., Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava, România
Aliona GRATI, prof. univ., dr. hab., Școala Doctorală „Științe socioumanistice”, Universitatea de Stat din Moldova
Ludmila USATĂI, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Tatiana CIOCOI, conf. univ., dr. hab., Universitatea de Stat din Moldova
Cristina BOGDAN, conf. univ., dr., Universitatea din București, România
Claudia CEMĂRTAN, conf.univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Sabine KRAUSE, conf. univ., dr., Universitatea din Leipzig, Germania
Igor CERETEU, dr. hab., conf. univ., cercet. șt. principal, BȘC a AȘM
Edda BINDER-IJIMA, dr., Universitatea din Heidelberg, Germania
Viorica MOLEA, conf. univ., dr. hab., Universitatea de Stat din Moldova
Vasile DUMBRAVA, dr., vicepreședinte al Moldova Institut, Leipzig, Germania
Petronela SAVIN, conf. univ., dr., Universitatea „Vasile Alecsandri”, Bacău, România
Eugenia BOJOGA, lector univ., dr., Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, România
Emil DRAGNEV, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Maria-Luiza OANCEA, conf. univ., dr., Universitatea din București, România
Olga IRIMCIUC, dr., Universitatea Insubria (Como), Italia
Elena CHIABURU, dr. în istorie, Universitatea „Al. Ioan Cuza”, Iași, România
Lilia TRINCA, conf. univ., dr., Universitatea de Stat „Alec Russo”, Bălți
Daniel URSPRUNG, colaborator șt., Universitatea din Zurich, Elveția
Gabriela ȘAGANEAN, conf.univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Elena VARZARI, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Alexandra GHERASIM, conf.univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Maria ȘLEAHTIȚCHI, conf. univ., dr. hab., directorul Muzeului Național de Literatură „Mihail Kogălniceanu”, Republica Moldova
Felicia VRÂNCEANU, lector univ., dr., Universitatea Națională „Yurii Fedkovici”, Cernăuți, Ucraina
Dorina ROTARI, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Angela GRĂDINARU, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Ion GUȚU, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Daniela PASCARU, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova

COMITETUL DE ORGANIZARE

Ludmila USATĂI, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova – președinte
Victoria FONARI, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova – vicepreședinte
Elena VARZARI, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Claudia CEMĂRTAN, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Viorica MOLEA, conf. univ., dr. hab., Universitatea de Stat din Moldova
Alexandra GHERASIM, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Eugenia DODON, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Dorina ROTARI, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Aliona SOBOL, dr., Universitatea de Stat din Moldova
Angela GRĂDINARU, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova
Carolina GABURA, dr., Universitatea de Stat din Moldova
Daniela PASCARU, conf. univ., dr., Universitatea de Stat din Moldova

CUPRINS

CUVÂNT-ÎNAINTE	6
Claudia CEMÂRTAN Un model latin în sintaxa operelor lui Dimitrie Cantemir scrise în limba română	7
Andrei EȘANU, Valentina EȘANU Scrierile teologice ale lui Dimitrie Cantemir. Scurtă privire	11
Maria-Luiza DUMITRU OANCEA Dimitrie Cantemir și contribuția sa la începuturile lexicografiei românești în efortul său de a sublinia profilul clasic al limbii române	18
Andrei EȘANU, Valentina EȘANU Ivan Ilinskii – secretarul lui Dimitrie Cantemir în Rusia	24
Ion CHIRTOAGĂ Precizări referitoare la originea neamului și a numelui de familie al lui Dimitrie Cantemir	34
Maria VAIDA Dinastia Cantemireștilor: Dimitrie Cantemir	38
Dorina ROTARI Literatura română modernă din perspectivă interculturală	48
Victoria FONARI Imaginea lui Dimitrie Cantemir în creația lui Vlad Iovița	53
Ruslan ȘEVCENCO Cum a fost sărbătorită în RSS Moldovenească cea de-a 300-a aniversare de la nașterea lui Dimitrie Cantemir (1973)	58
Oxana GHERMAN Regenerarea poetică a <i>miturilor fondatoare</i> (o abordare mitocritică a poeziei basarabene contemporane)	63
Victoria SOLOVEI Dimensiunea diastratică a lexicului în opera lui Dimitrie Cantemir (în baza lucrării „Divanul”)	70
Dimitria CAMEN Discursul mediatic ca spațiu material și simbolic	76
Claudia CEMÂRTAN Terminologia IT – de la polisemie la enantiosemie	81
Angela GRĂDINARU Les procédés de transfert en français des locutions phraséologiques tirées des contes roumains	88
Vitalie RĂILEANU Codexul destăinuirilor din scrierile lui Dimitrie Cantemir	98
Silvia MAZNIC Joncțiunea frazei, un aspect integrant în tehnica exterioră eminesciană	101
Liliana GROSU Comunicare interculturală fără conflicte în mediul educațional universitar	105
Aliona SOBOL Creativitate lexicală în limbajul publicistic	112
Ion MIRON Reflecții biblice în „Divanul” de Dimitrie Cantemir	116
Ina SÎTNIC Recenzie la volumul „ <i>Victor Țvircun. Dimitrie Cantemir. Life and Destiny, Chișinău, 2023</i> ”	119

CUVÂNT-ÎNAINTE

Volumul cuprinde materialele Conferinței științifice cu participare internațională, care a fost organizată la Universitatea de Stat din Moldova grație unui parteneriat între Facultatea de Litere, Institutul de Istorie și Societatea Culturală Apollon-România.

Scriitor, om politic, istoric, filosof, etnolog, orientalist, poliglot, Dimitrie Cantemir este cel mai cunoscut reprezentant al umanismului românesc, o personalitate complexă a culturii române.

Deși a trăit la granița a două secole, al XVII-lea și al XVIII-lea, cărturarul nu a fost omul timpului său. Pe plan cultural, atunci când în Țara Moldovei și Țara Românească se scriau doar cronici și abia se înființau tipografiile, când doar mănăstirile erau „focare de cultură” ce altoiau tinerele mlădițe pe pământ românesc, Dimitrie Cantemir, prin operele sale (dacă ar fi fost tipărite la timpul elaborării) ar fi „schimbat la față” literatura română și ar fi îmbogățit cultura română mult mai devreme decât s-a întâmplat în realitate.

Opera lui Dimitrie Cantemir are o importanță deosebită pentru cultura românească din mai multe motive.

În primul rând, trebuie să menționăm contribuția sa în domeniul istoriei și geografiei: Dimitrie Cantemir a realizat importante lucrări istorice și geografice, care sunt o sursă esențială de informații despre istoria și cultura românească din secolul al XVII-lea. Acestea oferă detalii despre viața socială, politică și culturală a Moldovei, precum și despre relațiile cu Imperiul Otoman și alte țări europene.

Cărturarul a fost promotorul culturii românești în Europa: opera lui Cantemir a avut un impact semnificativ în Europa secolului al XVIII-lea. Lucrările sale au fost traduse în mai multe limbi europene și au contribuit la promovarea culturii și literaturii românești în rândul intelectualilor europeni. Cantemir a fost un ambasador cultural important, aducând în atenția Europei aspecte ale tradițiilor și obiceiurilor românești.

Nu poate fi neglijată nici importanța sa în dezvoltarea limbii române: Dimitrie Cantemir a contribuit semnificativ la dezvoltarea și standardizarea limbii române. A scris în limba română și a influențat dezvoltarea limbii literare. Lucrările sale au contribuit la consolidarea și promovarea românei ca limbă de cultură.

Dimitrie Cantemir este cunoscut și pentru contribuțiile sale remarcabile în domeniul muzicii. A studiat și a înregistrat muzica tradițională românească, muzică orientală și, mai ales, turcească. Lucrările sale reprezintă o sursă valoroasă de informații despre tradițiile muzicale românești.

Opera lui Dimitrie Cantemir reprezintă o comoară pentru cultura românească. Contribuțiile sale în domeniile muzicii, istoriei, geografiei și limbii române au avut un impact semnificativ asupra dezvoltării și promovării culturii românești în străinătate. Lucrările sale continuă să fie studiate și apreciate în prezent, reprezentând un pilon important al patrimoniului cultural românesc. Iar aparițiile editoriale din acest an, dedicate umanistului român și prezentate la Salonul Internațional de Carte Bookfest Chișinău 2023, vin în susținerea opiniei noastre.

Conferința organizată de Universitatea de Stat demonstrează că opera și personalitatea lui Dimitrie Cantemir sunt în centrul atenției cercetătorilor, a cadrelor didactice și a oamenilor de creație nu doar de pe ambele maluri ale Prutului, ci și din alte țări europene.

Ludmila USATĂI

Președinte al Comitetului de organizare a conferinței

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212227>
CZU: 81`367:821.135.1

CLAUDIA CEMÂRTAN
Universitatea de Stat din Moldova
claudiacemartan@gmail.com
ORCID: 0009-0004-2655-1035

UN MODEL LATIN ÎN SINTAXA OPERELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR SCRISE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Rezumat

Prin importanța sa pentru dezvoltarea și modernizarea limbii române, secolul al XVIII-lea se prezintă ca o perioadă de trecere de la limba veche, cu anumite trăsături arhaice și, uneori, regionale, la un stadiu calitativ nou, dominat de tendința de unificare și modernizare tot mai vădită a mijloacelor de exteriorizare a gândurilor și sentimentelor. Printre personalitățile care s-au angajat în această muncă titanică, un loc aparte îi revine lui Dimitrie Cantemir, primul cărturar român care a căutat să ridice limba poporului său la nivelul și prestigiul altor limbi literare din Europa. Operele sale scrise în limba română – „Divanul...”, „Hronicul...” și „Istoria ieroglifică” – servesc drept mărturie clară a efortului depus de eruditul principe moldovean pentru propășirea limbii române. Drept model de inspirație pentru realizarea acestui deziderat i-a fost limba latină.

Cuvinte-cheie: D. Cantemir, influență latină, model sintactic, Accusativus cum infinitivo, modernizarea stilului.

Abstract

Through its importance for the development and modernization of the Romanian language, the 18th century presents itself as a period of transition from the old language, with certain archaic and sometimes regional features, to a qualitatively new stage, dominated by the trend of unification and modernization increasingly evident means of externalizing thoughts and feelings. Among the personalities who engaged in this titanic work, a special place belongs to Dimitrie Cantemir, the first Romanian scholar who sought to raise the language of his people to the level and prestige of other literary languages in Europe. His works written in Romanian – „Divanul...”, „Hronicul...” and „Istoria ieroglifică” – serve as a clearest testimony of the effort made by the erudite Moldavian prince for the advancement of the Romanian language. As a model of inspiration for the realization of this desire, he had the Latin language.

Keywords: D. Cantemir, Latin influence, syntactic pattern, Accusativus cum infinitivo, modernization of style.

Printre diversele aspecte semnalate și interpretate de cercetătorii impresionanți și variatei opere a lui Dimitrie Cantemir se înscrie și cel al particularităților de limbă și stil, sesizate în textele celor trei lucrări pe care eruditul principe moldovean le-a redactat în limba română – „Divanul, sau gâlceava înțeleptului cu lumea”, tipărită la Iași în 1698, „Istoria ieroglifică”, elaborată la Constantinopol între anii 1703 – 1706, dar tipărită abia la 1883, și „Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor”, scris mai întâi în latină și tradus apoi de autor în română în anii 1719-1722.

Două dintre textele românești ale lui D. Cantemir – „Divanul...” și „Hronicul...” – aparțin variantei științifice a românei literare vechi, primul fiind o scriere filosofică în care este abordată tema disputei dintre înțelept și lume, dintre suflet și trup, iar cel de-al doilea – un tratat de istorie a poporului român. Dacă în cazul acestor texte, modelele sintactice de sorginte greco-latină pot fi explicate prin faptul că ele au ca punct de plecare, într-o primă redactare, texte scrise în limba greacă („Divanul...”) sau latină („Hronicul...”), „Istoria ieroglifică”, redactată exclusiv în limba română, „dovedește existența unei încercări deliberate, programatice, de înnoire a expresiei literare în cadrul scrisului nostru beletristic” [2, p.56].

„Deschizător de drumuri într-un scris literar aflat la începuturile unui lung și dificil proces de înnoire și laicizare, după cum îl apreciază cercetătorul Gh.Chivu [2, p.55], „prințul literelor românești” s-a impus în conștiința istoricilor literaturii române ca autor al „Istoriei ieroglifice”, primul

nostru roman original, iar în aceea a cercetătorilor vechii noastre limbi literare – ca întemeietor al limbajului filosofic și, implicit, ca promotor al îmbogățirii lexicului după model greco-latin – proiect singular într-o epocă în care slavonismul continua să domine scrisul sud-est european”.

În studiile – mai vechi sau mai noi – ale cercetătorilor preocupați de aceste probleme au fost remarcate și analizate aspectele stilistice și, desigur, structurile sintactice neobișnuite – atât pentru limba română contemporană autorului, cât și pentru cea din epocile ulterioare – invocându-se construcția „nefirească” a frazei, explicată fie prin influența turcească (A. Rosetti), dat fiind că D. Cantemir s-a aflat la Constantinopol circa 22 de ani, fie, de cele mai multe ori, prin influența limbii latine, pe care scriitorul o cunoștea foarte bine și în care și-a scris majoritatea operelor. Trebuie să recunoaștem însă că, de obicei, dintre efectele influenței latine asupra limbii textelor românești ale scriitorului, se menționează topica inversată a elementelor predicatului, poziția determinantului față de determinat, dislocările morfosintactice (hiperbatul) și, bineînțeles, inovațiile lexicale create, preponderent, în baza materialului greco-latin.

În favoarea influenței latine asupra limbii lui D. Cantemir se pronunță și reputatul cercetător al operei sale Dragoș Moldovanu, care vine cu argumente judicioase în sprijinul acestei idei, accentuând că „a doua jumătate a veacului al XVII-lea are toate aparențele unei renașteri: se descoperă antichitatea, se constată inferioritatea culturii noastre raportată la aceasta, se indică remediile, punându-se bazele unei teorii a imitației. Sub aspect lingvistic, aproape toți cărturarilor, afectați de insuficiențele comunicative și expresive ale limbii române, văd posibilitatea perfecționării ei în imitarea limbilor clasice. Modelul clasic era impus atât de prestigiul absolut al culturii vechi, cât și de conștiința unității de origine etnică; constatarea descendentei era înțeleasă ca obligativitate a continuării, transformându-se într-un imperativ de evoluție. Ca în toate literaturile europene din perioada formării limbilor literare, are loc un puternic aflux de forme lexicale și de construcții sintactice și stilistice latine și grecești [3, p.33].

D. Cantemir, conștient de nivelul deplorabil la care se afla limba lui maternă la acea epocă, în raport cu alte limbi europene, încearcă să remedieze această situație, propunând un model de limbă română care i-ar permite să-și ocupe locul meritat printre limbile europene de largă circulație. Or, drept punct de plecare pentru acest model – ca, de altfel, și cărturarilor din Școala Ardeleană, care se vor lansa în această operă de propășire ceva mai târziu – i-a servit limba cu cea mai mare autoritate în acele timpuri – limba latină, care avea și avantajul de a constitui originea limbii române.

Această idee este susținută și de acad. N. Corlăteanu, care menționa că D. Cantemir „a căutat să ridice limba noastră, „limba graiului cea de moșie” la nivelul și prestigiul altor limbi literare, existente pe atunci în Europa (franceza, germana etc.) și, în special, al limbilor clasice (latina, greaca). El a împrumutat din limbile clasice maniera de construire a propozițiilor, creându-și astfel un stil retoric special, în spiritul literaturii clasice” [4, p.76].

Originalitatea și „caracterul nefiresc” al limbii lui D. Cantemir în raport cu cea vorbită sau scrisă în epoca respectivă este explicată și de cercetătorul Gh. Chivu, care relevă: „Educat în afara Moldovei sau de către profesori străini, cunoscând apoi bine literaturile clasice și redactând constant în limba latină, Dimitrie Cantemir s-a supus aproape firesc nu regulilor și tiparelor stilistice de tip sud-est european, uzuale în scrisul românesc la cumpăna veacurilor XVII și XVIII, ci acelor specifice culturii greco-latine. Cu toate acestea, învățatul domnitor cunoștea în detaliu limba română, în toate formele acesteia și în toate modalitățile ei de manifestare” [2, p.57].

Printre modelele latine care i-au servit drept „sursă de inspirație” în scriitura sa românească se regăsește și construcția *Accusativus cum infinitivo*, structură uzuală în limba latină, care ținea locul unei propoziții complete sau subiective și era alcătuită dintr-un nume (substantiv, pronume) în cazul acuzativ, având rolul de subiect al construcției, și un verb la infinitiv, cu funcția de predicat. Toată construcția era regentată de un verb sau o locuțiune din categoria *dicendi, putandi, sentiendi* sau *voluntatis*.

De exemplu: *Patere tua consilia non sentis? Constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides?* „Nu înțelegi că planurile tale sunt descoperite? Nu vezi că deja conjurația ta este încătușată de cunoașterea tuturor acestora?” (Cicero, In Catilinam, I).

Bineînțeles, neobositul cărturar s-a ostenit să adapteze această construcție la posibilitățile de expresie ale limbii române, păstrând însă, pe cât s-a putut, „carcasa” ei de origine. În operele la care ne referim aici am înregistrat numeroase exemple de acest fel, în special, în „Istoria ieroglifică”, care atestă circa 200 de asemenea modele, distribuite pe 310 de pagini de text.

De exemplu: (a) *Și încă **altele** mai rele și mai cumplite **a vini** prin neștiință prorocea¹* (p.191); (b) *... și din care izvor **apa** mai cruntă și mai fierbinte **a fi ispitind*** (p.276); (c) *Că pre câtă vrednicie este cineva în vrajbă **a nu intra**, pre atâta este și nu mai multă din vrajbă **a ieși*** (p.34); (d) *...căci **ascunsul** inimii sale de pricina vrajbii **curat a fi** chiar știia...*(p.217).

Construcția cantemireană, plăsmuită după modelul construcției latinești *Accusativus cum infinitivo*, depindea de un șir de verbe de tipul: *a socoti*, *a (se) vedea*; *a fi* (copulativ), *a se părea*, *a (se) arăta*, *a cunoaște*, *a ști*, *a (se) dzice* ș.a., precum și de unele locuțiuni verbale sau expresii impersonale.

În cadrul frazei, construcția infinitivală din opera lui D. Cantemir poate avea funcția de subiect sau de complement direct. În funcție de subiect dezvoltat, această construcție apare, mai ales, pe lângă o serie de verbe și expresii cu sens impersonal, pe lângă copulativul *a fi* din componența unui predicat nominal.

De exemplu: (1) *Ce de vreme ce Brebul s-au făcut pește, cu cât mai pre lesne va fi pasărea zburătoare **a să face** dobitoc ca cele în patru picioare îmblătoare...* (p.52); (2) *Ca mai totdeauna obiiciuit lucru este la adunări mari ca acestea oarecare amestecături și împoncișături a să face, și de multe ori pentru mici și în samă nebagate pricini, cu cât este mai mare adunarea, cu atâta mai mare să face și împărechere* (p.36).

La o încercare de a „decodifica” construcțiile în discuție și a le „adapta” la structura obișnuită a limbii române, obținem, în consecință, niște propoziții subiective: (1) *Că pre câtă vrednicie este cineva în vrajbă **a nu intra**, pre atâta este, și nu mai multă, din vrajbă **a ieși*** (p.39) → *Că pre câtă vrednicie este ca cineva în vrajbă **să nu intre**, pre atâta este, și nu mai multă, din vrajbă **să iasă***; (2)...iară stând focul neclătit, **vărsarea de tot a să potoli peste puțină este**... (p.233) → *iară stând focul neclătit, este peste puțină să se potolească de tot vărsarea*; (3) *Că stăpânul nou după pizma veche a izbândi spurcat lucru este* (p.288) → *Că spurcat lucru este ca stăpânul nou după pizma veche să izbândească*.

În limba latină clasică, construcția *Accusativus cum infinitivo*, de asemenea, apărea cu funcția de subiect, atunci când se afla în dependență de verbe sau expresii impersonale: *Utile est rei publicae nobiles homines esse dignos maioribus suis* (Cicero) „Pentru republică este util ca oamenii nobili să fie demni de strămoșii săi”; *Tempus est iam hinc abire me* (Cicero) „E timpul ca eu să plec de aici”; *Legem brevem esse oportet* (Seneca) „Se cuvine ca legea să fie scurtă”.

De cele mai multe ori însă, în latina clasică această construcție ținea locul unui complement direct desfășurat al verbului regent: *Ceterum censeo Carthaginem delendam esse* (Cato Maior) „De altfel consider că Cartagina trebuie distrusă”;

Și la D. Cantemir majoritatea atestărilor acestui model au funcție completivă: (1) *Într-acesta chip și **vrajitoarea pe Fil și Filul pe vrajitoare a amăgi socotea*** (p.311); (2) *Și încă **altele** mai rele și mai cumplite **a vini** prin neștiință prorocea* (p.191); (3)...și din care izvor **apa** mai cruntă și fierbinte **a fi ispitind** (p.276).

O eventuală „traducere” a unor asemenea secvențe generează subordonate complete. De altfel, în opinia unor cercetători [5, p.212], propoziția completivă din limba română (și alte limbi romanice) are la origine construcția latină *Accusativus cum infinitivo*.

De exemplu: (1) *Că **voia dumnezăiască decât porunca stăpânească cu multul mai strașnică a fi trebuie să cunoaștem*** (p.285) → *Trebuie să cunoaștem că **voia dumnezăiască este cu mult mai strașnică decât porunca stăpânească***; (2)...*siloghismul Corbului neclătit și nedespărțit a fi a tuturor zapisul și iscălitura adevăresc*.. (p.204) → *...zapisul și iscălitura tuturor adevăresc că **siloghismul Corbului neclătit și nedespărțit este***; (3)...*slujba carea asupra-mi am luat spre cel de obște folos în*

¹ Aici și în continuare exemplele sunt luate din sursa [1].

ceastă seară **a să isprăvi nedejduiesc...** (p.284) → ...**nedejduiesc că slujba** care am luat asupra-mi se **va isprăvi** în această seară spre folosul cel de obște.

Este de remarcat că D. Cantemir a creat o construcție infinitivală având subiectul diferit de cel al regentei: (1)...**așijderea mai mare nenorocire** cineva a păți nu poate, decât din pricina pizmei sale **fericire** (S₂) **nepriatinului a vini când vede** (S₁) (p.182); (2)...**ce mai cu cale socotesc** (S₁) **a fi** (expresie impersonală) **întâi de la alții pentru acestea știre luând și ei întâi rugându-ne, apoi noi pofta să le facem** (p.349); (3) Că **paguba** (S₂) **avuțiii la muritori din rădăcina sufletului a fi să socotește** (impersonal) (p.366).

De cele mai multe ori însă, construcția cantemireană are în componența sa un infinitiv *subiectiv*, care exprimă acțiunea realizată de subiectul verbului regent. În asemenea situații, în limba română acest tip de infinitiv poate fi lesne substituit printr-un conjunctiv: (1) ...**căci ticăloșia voastră inimile împăraților lovind, pre voi în pofta și alegerea voastră a vă lăsa au socotit** (p. 147) → **au socotit să vă lase...**; (2) **deci până unde sorocul împreunării noastre va fi, duhurile neprietenești a potoli și afară din tot punctul vicleşugului unul cu altul împreunare a avea am socotit** (p.209) → **am socotit să avem împreunare**; (3) ...**căci în laturi a mă da am socotit, până va trece urgia** (p.304) → **am socotit să mă dau în laturi**.

De regulă, construcția infinitivală cantemireană este introdusă în cadrul propoziției fără utilizarea vreunui element joncțional, ca și modelul latinesc pe care îl calchiază. Uneori însă, apare jonctivul *precum*, care leagă, de obicei, subordonata completivă de regentă: (1)...**și precum înapoi a să întoarce cu puțință a nu fi socotind...** (p.288); (2)...**și precum decât Cămila mai mare Filul, și decât Zimbrul mai iute Inorogul a fi, aminte ne aduce** (p.191); (3)...**adecă precum de acestea a nu te părăsi dreptate ai...** (p.327).

Pe lângă acest model descris în rândurile de mai sus, în opera ilustrului cărturar descoperim și alte particularități de limbă, adoptate datorită manierei sale clasiciste, deosebite inovații stilistice corespunzând vastei lui culturi literare, istorice și filosofice. Deși a intuit, de cele mai multe ori, corect căile de evoluție ulterioară a limbii române și a stilurilor ei, totuși străduințele lui Dimitrie Cantemir, după cum se știe, n-au dat rezultatele scontate, operele lui rămânând multă vreme necunoscute în spațiul românesc.

Bibliografie:

1. Cantemir, D. *Istoria ieroglifică*, București-Chișinău: Litera Internațional, s.a. 310 p. Disponibil: <https://lcaracuseniivechi.edu.md/wp-content/uploads/sites/412/2017/11/cantemir-dimitrie-istoria-ieroglifica1-carte.pdf> [accesat 20.09.2023]
2. Chivu, Gh. *Dimitrie Cantemir și limba română literară veche*. În: *Limba română* (Ch.), an.XVII, 2007, nr.11-12. Disponibil: <https://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=617> [accesat 20.09.2023]
3. Moldovanu, D. *Oriental și clasic în stilistica frazei lui Cantemir*. În: *Anuar de Lingvistică și Istorie Literară*, T.19. Iași, 1968, pp.29-60. Disponibil: <http://alil.academiaromana-is.ro/wp-content/uploads/2012/05/Oriental-%C5%9Fi-clasic-%C3%AEn-stilistica-frazei-lui-Dimitrie-Cantemir.pdf> [accesat 24.09.2023]
4. Корлэтяну, Н.П. *Димитрие Кантемир ши лимба литерарэ. Дестинул Инорогулуй (Омажису луй Д. Кантемир)*. Кишинэу, 1981, п.76-83.
5. Корлэтяну, Н.П. *Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками*. Москва: Наука, 1974, 304 с.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212302>
CZU: 821.135.1-97.09

ANDREI EȘANU
Institutul de Istorie, USM
acad_andrei_esanu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-1190-3075

VALENTINA EȘANU
Institutul de Istorie, USM
alentinaesanu60@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0421-9320

SCRIERILE TEOLOGICE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR. SCURTĂ PRIVIRE

Rezumat

Studiul *Scrierile teologice ale lui Dimitrie Cantemir. Scurtă privire* cuprinde o retrospectivă a lucrărilor lui D. Cantemir, elaborate la Iași, Constantinopol și Moscova, punându-se accent pe cele în materie de teologie. De asemenea, se arată anturajul ecleziastic al principelui, învățat în Moldova, Imperiul Otoman și în Rusia, după 1711. Cea mai mare parte a comunicării cuprinde caracteristici ale principalelor scrieri teologice ale lui Dimitrie Cantemir, elaborate pe parcursul vieții, fiind vorba de *Divanul ...*, *Icoana de nezugrăvit ...*, *O cercetare naturală a monarhiilor*, *Panegiricul din 1719*, *Pasaje neclare în Catehism* și *Sistemul religiei mahomedane*. Din aceste prezentări sumare reiese că eruditul principe a acumulat o vastă cultură teologică în religia creștină, iudaică și musulmană, încât este recunoscut drept un mare teolog român.

Cuvinte-cheie : Teologie, Biblie, ortodoxie, islam, opere cantemirene, Antioch Cantemir, Ivan Ilinskii

Abstract

The following study **Theological Writings of Dimitrie Cantemir. Brief overview** includes a retrospective of D. Cantemir's works elaborated in Iași, Constantinople and Moscow, emphasizing those regarding the subjects of theology. It also shows the ecclesiastical entourage of the erudite prince in Moldova, the Ottoman Empire and in Russia after 1711. Most of the communication describes the main features of Dimitrie Cantemir's theological writings elaborated during his life: *Divanul...*, *Sacro-santae scientiae indepingibilis imago*, *Monarchiarum physica examinatio*, *The 1719 Panegyric*, *Loca obscura in Catechisi* and *Curanus or System of the Mahomedan Religion*. According to these summary presentations, it appears that the erudite prince has accumulated a vast theological culture in the Christian, Jewish and Muslim religions, which allows him to be recognized as a great Romanian theologian.

Key words: Theology, Bible, Orthodoxy, Islam, Cantemirian works, Antioch Cantemir, Ivan Ilinskii

Tema *Dimitrie Cantemir – teolog*, propusă atenției Dumneavoastră, poate fi abordată într-o teză de doctorat [17] sau într-un amplu studiu monografic, dar ceea ce încercăm să Vă propunem noi reprezintă doar unele teze formulate cu scopul de a actualiza problema, deoarece este una principală în întreaga operă cantemireană.

Dimitrie Cantemir, personalitate de prim rang în știința și cultura românească și universală, împlinește în anul curent 350 de ani de la naștere și 300 de ani de la moarte. De asemenea, în 2023 se împlinesc 325 ani de la scoaterea de sub tipar a primei sale lucrări – *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*. Sunt aniversări care ne fac să ne reîntoarcem și să scrutăm calea parcursă de marele învățat român și să încercăm să venim cu noi abordări în diverse probleme de istorie, cultură, teologie și credință, care, într-un fel sau altul, sunt cuprinse și aprofundate în întreaga sa moștenire cărțurărească.

Este cunoscut faptul că Dimitrie Cantemir, cu multiplele sale interese de ordin științific, este văzut și apreciat de noi, românii, dar și în întreaga Europă, drept un remarcabil istoriograf, filosof, geograf, cartograf, scriitor umanist și, nu în cele din urmă, un important savant orientalist, muzician și compozitor cu largi interese și deschideri spre valorile perene atât naționale, cât și cele orientale și occidentale. Toate aceste domenii de cunoaștere și manifestare au căpătat concretețe în lucrări monumentale scrise, care au intrat în patrimoniul cultural național și universal.

Mai puține sunt interpretările teologice [15, p. 142-145; 16, p. 50-54], dat fiind că cercetătorii care s-au aplecat asupra vieții și operei marelui nostru cărturar nu au văzut sau nu au găsit asemenea subiecte prin scrierile sale, astăzi în mare parte publicate, atât în original, cât și în traduceri ulterioare,.

A doua jumătate a sec. XVII și primul sfert al secolului următor, perioadă în care a trăit și a activat Dimitrie Cantemir, era dominată de o efervescentă viață religioasă, atât în Moldova, cât și la Constantinopol, în mediul Patriarhiei din partea locului, dar și în Rusia, unde și-a desfășurat activitatea în ultima perioadă de viață. Or, pe atunci învățătura creștină constituia coloana vertebrală a culturii și spiritualității.

Din copilărie însușind limbile slavonă, greacă și latină, prin intermediul lor a cunoscut o vastă literatură teologică, între care Sfânta Scriptură, Învățăturile Sfinților Părinți ai Bisericii, Vieți de Sfinți, Istorii ecleziastice ș.a.: să ne amintim doar în treacăt că, în *Descrierea Moldovei*, el arăta că copiii de boieri „după ce învățau să citească, erau îndrumați să învețe pe dinafară Ceaslovul Bisericii Răsăritene, Octoihul și cu Psaltirea. Odată încheiate acestea, li se tălmăceau Evanghelia, Scrierile Apostolice și Pentateuhul, rareori și celelalte cărți ale Vechiului Testament, ca măcar să poată pricepe ce se cuprinde în Cartea Sfântă” [5, p.342-345]. În aceeași ordine de idei, vom aminti și cele relatate în lucrarea *Viața lui Constantin Cantemir*, precum că în lungile nopți de iarnă îi depăna tatălui său „până la al doisprezecelea ceas ...istorii de-ale celor din vechime și altădată, îi tălmăcește Sfânta Scriptură din graiul slavonesc în cel al țării sau îi spune pe de rost preaplăcutele predici ale preafericitului Ioan Gură de Aur” [8, p. 178-179].

Totodată, ținem să menționăm faptul că încă din adolescență, cu atât mai mult, ajuns la maturitate, Dimitrie Cantemir a avut ocazia să comunice, să asculte cuvintele de învățătură ale ierarhilor moldoveni, între care și cele ale Mitropolitului Dosoftei, despre care va găsi să scrie mai târziu în operele sale doar cuvinte de înaltă apreciere, dar și ale patriarhilor Iacob al Constantinopolului, Gherasim al Alexandriei și Dositei al Ierusalimului, care se aflau, periodic, timp îndelungat la Curtea domnească din Iași. Se pare că de la Mitropolitul Dosoftei tânărul Dimitrie a obținut un exemplar al *Bibliei* slavonești, apărută la Ostrog (1581) [12, p. 20-37] sau cea de la Moscova (1663), din care-i tălmăcea, precum am arătat mai sus, tatălui său.

Însuși Dimitrie Cantemir a fost educat în familie, dar și de dascăli învățați, însușind temeliile și spiritul credinței ortodoxe prin studii temeinice. Să ne amintim de călugărul grec Ieremia Cacavela Cretanul, de la care principelui nostru i-a rămas, de exemplu, *Tâlcuirea Liturghiei*, Iași, 1697, tradusă de vestitul dascăl [14], dar și de marii învățați teologi de la marea școală a Patriarhiei din Constantinopol, pe care îi apreciază și chiar îi elogiază, mai ales în *Istoria Imperiului Otoman*. Aici tânărul Dimitrie studiază literatura antică, muzica, filosofia, medicina, temeurile religiei musulmane [nota 1], continuă să-și aprofundeze cunoștințele în materie de teologie ortodoxă, lărgindu-și orizontul de instruire în ambianța patriarhilor **Callinic de Constantinopol**, **Dosithei** și **Chrysanth ai Ierusalimului**, despre care Dimitrie Cantemir va scrie mai târziu că „în vremurile noastre [aceștia] s-au distins prin lauda doctrinei lor” [6, p. 536]. Tot la Constantinopol el îl cunoaște pe **Ioan Cariophyllos**, „un teolog și filosof ieșit din comun ...”, „apoi (cum va scrie mai târziu Cantemir – n.n.), pe marele logofăt al Bisericii Patriarhicești **Balasios Scaenophylax**, pe **Antonios** și **Spandonios**, filosofi peripatetici, pe **Iacomios**, un gramatic foarte prețios, care ne preda și nouă preceptele filosofiei..., pe **Sebastos**, destul de cunoscut prin controversalele sale scrise împotriva latinilor [nota 2] și calendarul său bisericesc, pe **Dionysios** ieromonahul și pe **Alexandru Mavrocordatul** [nota 3], celebru în lume pentru mai multe motive, profesor de filosofie, de teologie și de medicină, mai apoi și marele dragoman al Curții Otomane. El a scris o mare lucrare de istorie, de la facerea lumii și până în vremurile noastre...” [6, p. 537]. Îndrumători în studierea literaturii, retoricii și a preceptelor bisericii ortodoxe i-au fost arhiepiscopul **Miletios de Arta** [2, p. 172], „apoi al **Atenei**, un bărbat foarte exersat în tot felul de științe, de altfel studios și al principiilor lui **Van Helmont**, sau ale lui **Thales**, pe care ni le-a lămurit și nouă, vreme de opt luni de zile; **Elias Miniati** ieromonahul, un filosof foarte fin și deosebit de versat atât în teologia dogmatică, cât și în cea scholastică ...; **Andronic** ..., lăudabil pentru puritatea grecității și pentru lectura Sfinților Părinți. Nu pe nedrept, alături de aceștia ar putea fi numărați **Ieremia Cacavela Cretanul**, ieromonah și

predicator al Bisericii Mari a Constantinopolei, cel de la care am sorbit primele precepte ale filosofiei; Anastasios Condoidis, dascălul fiilor noștri” [6, p. 537]. În aceeași perioadă, un rol esențial în lărgirea orizontului cultural și cărturăresc al tinerei beizadele l-au jucat studiile la Ederum Hümayün, instituție de învățământ, unde învățau copiii străinilor bogați sau supușii Porții de religie creștină [19, p. 395].

Întrucât veni vorba despre cunoașterea, de altfel, temeinică, de către Dimitrie Cantemir a *Bibliei*, trebuie să arătăm că în scrierile sale el face frecvent referințe la ediții slavonești, grecești și latinești ale *Cărții Sfinte*. Este deosebit de interesant faptul că Dimitrie Cantemir, precum reiese dintr-un registru al bibliotecii moștenite de fiul său Constantin, fiind vorba de un document din 1739, descoperit de noi într-o arhivă din Moscova, se vede că luase cu el în Rusia și un exemplar al cărții „Библия печатная российскими литерами на волоском языке” („*Biblie* tipărită cu litere rusești (adică cu caractere slavonești – n.n.) în limba română”), fiind, evident, vorba de *Biblia* de la 1688. În același registru mai figurează și alte cărți din fosta bibliotecă a lui Dimitrie Cantemir, între care „Жития святых в трех книгах” („*Viețile sfinților* în trei volume”), sub care am putea intui cunoscuta operă a aceluiași Mitropolit Dosoftei „*Viața și petrecerea sfinților*”, Iași, 1682-1686 [1, p. 240-246]; iar „Новый Завет” din același registru ar putea fi ediția în limba rusă a „*Noului Testament*”, Bălgrad (Alba-Iulia), 1648 [1, p.160-165].

În prima *Biografie* cunoscută a lui Dimitrie Cantemir, la care era anexată și o listă de lucrări ale acestuia, întocmită pentru Academia din Berlin în 1726 de Ivan Ilinskii și Antioh Cantemir, fiul, se arată că prima sa lucrare – *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea* – a fost scrisă de principe pe când avea doar 17 ani, ceea ce coincide cu perioada de prezență la Curtea domnească din Iași a lui Ieremia Cacavela, fiind, prin urmare, o lucrare elaborată sub îndrumarea acestui înzestrat teolog. Tot acesta, precum susțin cercetătorii avizați, între care acad. Virgil Cândea, l-a sfătuit de junele Dimitrie să-și tâlmăcească opera în limba greacă, pentru a deveni accesibilă întregii comunități ortodoxe a Bisericii Răsăritene. După noi, această lucrare, *Divanul ...*, tipărită la Iași în 1698 în limbile română și greacă, reprezintă un veritabil tratat teologic în spiritul vremii [9, 10]. Fără a expune conținutul *Divanului ...*, vom arăta că această primă operă cantemireană este una din lucrările de inițiere creștină și ortodoxă, un veritabil manual cu capitole dogmatice, completate cu ample considerații și îndemnuri etice.

Drept urmare, scrierea în cauză a avut o răspândire foarte largă în lumea românească, inclusiv în spațiul dintre Prut și Nistru [13, p. 999-1022], preponderent în mediul ecleziastic și mănăstiresc. Or, *Divanul ...*, după tipărire, a fost copiat și recopiat de mai multe ori în limba română – noi am identificat 14 copii în limba română și una în limba greacă, din sec. XVIII – încep. sec. XIX. O altă arie de răspândire a acestei opere a fost lumea ortodoxă arabă din Orientul Apropiat [11, p. 68-71], unde *Divanul* lui Cantemir, prin profundul său mesaj creștin-ortodox, era considerat drept o scriere ce ar fi aparținut patriarhului de Antiohia, Athanasios Dabbas (1647-1724), sau chiar Sfântului Vasile cel Mare, unul dintre marii părinți ai Bisericii creștine. Prin 1700, același Athanasios Dabbas, mitropolit pe atunci de Alep, a fost oaspetele domnului muntean Constantin Brâncoveanu. Se admite că în această perioadă el a cunoscut ediția recent apărută la Iași a *Divanului*. Citind varianta greacă a acestei opere și plăcându-i foarte mult, el a luat-o cu sine la reședința sa din Orient, unde, cu ajutorul călugărului Gibră'il Farhat, a tradus această lucrare, prin 1705, în limba arabă. Opera cantemireană, prin conținutul și mesajul ei, a găsit un larg ecou în inimile și conștiința creștinilor ortodocși de limbă arabă din Orient, fiind copiată de mai multe ori pe parcursul sec. XVIII - XIX [7].

În 1700, în mediul elevat de credință și trăire ortodoxă al Patriarhiei din Constantinopol, Cantemir a elaborat un alt important tratat teologic – *Sacro-sanctae scientiae impingibilis imago* / „*Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte*”, al cărei original se păstrează la Biblioteca de Stat a Rusiei din Moscova (fond 173, mss latin 256, 167 f.), fiind tradus în românește și editat în 1928 de Nicodim Locusteanu și în 2018 – de Ioana Costa. Vom arăta că *Icoana de nezugrăvit...* reprezintă o lucrare complexă, consacrată unor probleme fundamentale filosofice și teologice, între care teoria cunoașterii, originea universului, progresul creației, problema timpului, liberul arbitru, predestinația ș.a. Precum observă Ștefan Afloroae, în *Sacro-sanctae ...*, Dimitrie Cantemir își argumentează ideile,

făcând multiple referințe la textul testamentar și la tradiția patristică, deopotrivă la gândirea platoniciană, aristotelică și stoică, apoi la câteva orientări de gândire și scrieri importante ale epocii în care a trăit [18, p. XXXIII], prin care face dovada unui erudit polemist, care crede că va putea să înfățișeze adevărul însuși, altfel spus că ar putea zugrăvi icoana de nezugrăvit a adevărului sacru [18, p. XLVII], adică a Dumnezeirii. Din întreg conținutul lucrării se desprinde clar concepția cantemireană că științele, filosofia și teologia urmează să exprime unul și același adevăr [18, p. CXCVII].

În altă ordine de idei, vom arăta că, ajuns la maturitate, Dimitrie Cantemir își făcuse o reprezentare deosebit de amplă și veridică despre religia moldovenilor, despre ierarhia bisericească, despre mănăstirile Moldovei – aspecte pe care le-a tratat pe larg în Partea a III-a a **Descrierii Moldovei** [5, p. 315-334]. În aceeași lucrare, eruditul nostru ține să sublinieze că ortodoxia, credința cea adevărată, sau Legea lui Hristos, a fost păstrată și nealterată de locuitorii țării sale, că „vreun eretic sau vreo erezie în Moldova nu s-au văzut vreodată...” și că pe aceste meleaguri „fie și fără de școală, [cei mulți înțelegeau] simplitatea Evangheliei și a Învățăturilor Sfinților Părinți...” [5, p. 317].

În 1711, ajungând în Rusia, Dimitrie Cantemir și-a întrerupt involuntar legăturile cu centrele ecleziastice din Moldova, cu cele de la Constantinopol, cu patriarhiile ortodoxe, în special, avându-l alături doar pe Anastasie Condoidis, călugăr grec, care era preceptor al copiilor săi, dar care, în scurtă vreme, a fost trecut de autoritățile țariste la diferite demnități în Biserica rusă. De aceea principele moldovean a stabilit legături cu mediul ecleziastic din partea locului, cu cei de la mănăstirea grecească Sf. Nicolae și cu profesorii și monahii învățați de la Academia greco-latină din Moscova [nota 4], legături care au avut urmări dintre cele mai pozitive pentru Cantemir și familia sa. Anume la această școală duhovnicească, principele nostru l-a trimis la studii pe fiul său mai mic Antioh. Tot din rândurile studenților academiei moscovite Cantemir și-a ales un secretar, cunoscător de limbă latină, greacă, slavonă și rusă, fiind vorba de Ivan Ilinskii. De fiecare dată, când urma să fie apreciată vreo lucrare a lui Dimitrie Cantemir, ea era trimisă spre avizare la călugării învățați de la această academie. De exemplu, atunci când se pregătea pentru tipar cartea **Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane**, doi dintre cei mai buni teologi de la Academia duhovnicească din Moscova i-au redactat prezentări sau chiar un fel de recenzii, în spiritul de azi al cuvântului, prin care au apreciat deosebit de înalt calitatea operei arătate. Tot la aceeași Academie duhovnicească moscovită a fost prezentat de fostul domn moldovean, în 1719, **Cuvânt panegiricesc marelui mucenic Dimitrie de Salonic**, iar ceva mai târziu monahii învățați din această instituție au acceptat să tipărească **Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor** în limba română cu caractere slavonești. Doar participarea principelui nostru, alături de Petru cel Mare, în campania persană și moartea sa, în scurtă vreme după întoarcere din acest lung drum, l-au împiedicat să-și vadă tipărită această operă, dedicată originii poporului său.

Pentru a se apropia și mai mult de țară și pentru a-i stimula energiile combative ale acestuia, în 1714 principele moldovean așterne pe hârtie tratatul „**Monarchiarum physica examinatio / O cercetare naturală a monarhiilor**” [3, p. 811-835], care reprezenta o variantă mai dezvoltată și concretizată, în anumite privințe, a vechiului concept biblic al Prorocului Daniil cu privire la ciclul celor patru monarhii universale, fiind vorba de monarhia de Răsărit (a Orientului Apropiat), cea de Sud (a Egiptului), cea de Apus (Imperiul Roman, cu altele care au urmat în Occident) și înălțarea, în cele din urmă, a Acvilonului (vântului arctic), adică a monarhiei nordice, care se derula în conformitate cu voința divinității. De aceea, **Monarchiarum physica examinatio** poate fi considerată nu numai un tratat de filosofie a istoriei, ci și, în egală măsură, drept o lucrare teologică în care este promovată ideea precum că istoria universală se derulează în conformitate cu preceptele și predicțiile biblice.

Trebuie să arătăm că, pe lângă **Panegiricul** dedicat lui Petru cel Mare în 1714, mai puțin se cunoaște că Dimitrie Cantemir a mai întocmit, în 1719, un altul, consacrat **Sfântului marelui mucenic Dimitrie de Salonic**, menționat ceva mai sus, lucrare identificată de noi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (la cota cu Nr. 1011, 14 p.), într-o tălmăcire rusească din prima tremie a sec. al XVIII-lea. Or, se știe că învățatul nostru îl venera în mod deosebit pe Sfântul Dimitrie, purtându-i numele. Acest

înflăcărat opus teologic, întocmit în limba greacă, a fost citit la 26 octombrie, chiar în ziua când era sărbătorit martirul creștin și zi în care fostul principe al Moldovei, se pare, împlinea 45 de ani.

Discursul filosofic și teologic al *Panegiricului* din 1719 începe printr-o referință la marele Socrate, „învățătorul tuturor filosofilor” – apreciere care aparține lui Cantemir. În continuare, este descris în mai multe ipostaze martiriul Sfântului Dimitrie. Lucrarea este presărată cu citate, în unele pasaje – cuvânt în cuvânt, iar în altele – după sens, din versiunile vieții Sfântului Mare Mucenic Dimitrie, dar și din mai multe cărți ale *Bibliei*, între care Cartea Prorocului Isaia, Cartea Prorocului Zaharia, Exodul, Psaltirea lui David, Apocalipsa lui Ioan, Evangheliile după Luca, Ioan și Matei, din epistolele Sfântului Apostol Pavel (Epistola către Coloseni, a doua Epistolă către Timotei și către Filipeni), precum și din Omilia unui psalm al lui Vasile cel Mare, din operele Fericitului Ieronim, ale Fericitului Augustin și ale Sfântului Dionisie din Alexandria ș.a., surse care sunt notate pe câmpul din stânga scrierii. Izvoarele reflectate în referințe, la care a apelat autorul *Panegiricului*, erau, în marea lor majoritate, în limbile greacă și latină.

Exemplul de dăruire totală lui Dumnezeu a Sfântului Dimitrie din Tesalonic, adus în *Panegiricul* din 1719, trebuia să facă aluzie directă și deosebit de transparentă la persoana sa, care, aflându-se de mai mulți ani în Rusia, își exprima intenția de a deveni cu toată sinceritatea om de încredere și slugă devotată a țarului, gata să îndeplinească orice poruncă a acestuia. Deosebit de semnificativ, în acest sens, este pasajul în care se arată că Marele Mucenic într-atât i s-a dăruit lui Dumnezeu, încât cununa și slava sa, pe care le-a depus la picioarele lui Dumnezeu, s-au pomenit pe dată pe creștetul Atotputernicului, de unde deosebit de clar se vedea că fostul principe, de astă dată Prealuminatul cneaz al Rusiei, prin acțiunea sa din 1711, a jertfit coroana sa domnească, trecând cu toată convingerea de partea țarului și, stabilit la Moscova, și-a dorit să demonstreze că diadema sa o așează pe fruntea lui Petru cel Mare.

Forma de expunere a materiei în *Panegiricul* dedicat Sfântului Dimitrie, se pare, este originală întru totul, tinzându-se să fie transmise sentimentele de maximă intensitate ale suferințelor trupești și sufletești – pe cât de puternice, pe atât de altruiste – trăite din mare dragoste și dăruire față de Dumnezeu. Subliniindu-se calitățile deosebite ale Marelui Mucenic și dăruirea sa deplină Atotputernicului, se dorea, de fapt, destul de transparent, după opinia noastră, să fie întrevăzut chiar principele moldovean, care, la fel ca și Sfântul Dimitrie, se dăruia pe deplin, cu inima deschisă de preaplecătă slugă a țarului.

Cele mai importante, după noi, lucrări teologice au fost realizate de Dimitrie Cantemir în ultimii ani de viață, fiind vorba de *Loca obscura in Catechisi ... / „Pasaje neclare în Catehism...”* [4, p.548-809] și cartea *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, ambele scrise în limba latină. Drept pretext pentru elaborarea primei dintre acestea a fost publicarea, în 1720, a manualului episcopului rus Teofan Procopovici [nota5] „*Prima învățătură pentru copii*” (*Первое учение отрокам*), în care principele venea cu ample comentarii polemice, care, de fapt, s-au revărsat într-un substanțial tratat teologic și reprezintă o adevărată apologie a doctrinei creștine ortodoxe. Or, Teofan Procopovici, după cum vedea lucrurile D. Cantemir, s-a inspirat de îndrumările și catehismele romano-catolice și protestante, ceea ce au observat și alți teologi ruși din epocă, între care cei care activau la Academia duhovnicească din Moscova [nota 6]. Bineînțeles, în această scurtă comunicare nu putem veni cu o analiză detaliată a acestei lucrări cantemirene, de aceea ne vom limita doar la două aspecte ale sus-numitei capodopere teologice. **În primul**, principele prezintă etapele instruirii tinerei generații, care, după Cantemir, trebuie să înceapă de la 4-5 ani și să fie respectată consecutivitatea de la simplu la compus, prin carte și aprofundarea lor, până la cunoașterea desăvârșită a învățaturii creștine-ortodoxe, în conformitate cu catehismul creștin-ortodox, trimițându-l pe autorul manualului la ediția apărută la Kiev în 1712. În finalul acestei părți, Cantemir subliniază: „*Acestea sunt temeliile sau, dacă e îngăduit să spun, literele [după noi, „buchia” – n.n.] catehismului creștin-ortodox, pe care maica Sfânta Biserică le-a pus mai întâi dinainte fiilor săi, pentru a le învăța*” [4, p. 571]. **Și al doilea**, este tâlcuirea Decalogului în conformitate cu învățătura lui Iisus Hristos din Evanghelie, în care fiecare dintre cele 10 porunci este tâlcuită minuțios, de fiecare dată în comparație cu credința mozaică, subliniindu-se superioritatea celei dintâi.

Loca obscura in Catechisi..., în traducere rusească de Ivan Ilinskii, a avut o largă circulație în manuscris în mediul cărțurăresc și teologic din Rusia de atunci [nota 7].

Cea din urmă lucrare teologică a lui Dimitrie Cantemir – *Curanus / Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, păstrată în două redacții latine [nota 8], este tradusă în limba rusă de Ivan Ilinskii împreună cu Dimitrii Grozin, alt cunoscut traducător din epocă, și publicată la Sankt-Petersburg în 1722 [nota 9]. Tratatul cuprinde o vastă arie de probleme și aspecte ce țin de învățătura „profetului mincinos Muhammed”, prin care începe tratatul cantemirean, apoi despre denumirile Coranului, despre Apocalipsul muhammedan, despre teologia și religia muhammedană și alte rânduiele ale acestei religii. Lucrarea în cauză este întocmită în baza cunoașterii directe a acestei lumi în care a trăit mulți ani și de unde a acumulat informații despre modul de viață, datinile și instituțiile musulmane. Prin relațiile sale directe cu demnitarii și clerul musulman, a putut cuprinde întreaga doctrină și învățătura a Coranului, ceea ce i-a dat posibilitate de a face comparații cu doctrina creștină.

Parcursarea, fie și sumară, a operelor teologice ale lui Dimitrie Cantemir ne duce spre concluzia că el, de-a lungul vieții, prin studii aprofundate și bogata sa experiență de activitate, a acumulat o vastă cultură teologică, cunoscând temeinic nu numai învățătura creștină ortodoxă, dar și pe cea iudaică și pe cea musulmană. Aceste cunoștințe și acumulări s-au revărsat în tratate teologice fundamentale, caracterizate pe scurt în comunicarea de față.

Bibliografie:

1. Bianu I., Hodoș N. *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, nr. 73, 240- 246, nr. r. 54, p. 160-165.
2. Camariano-Cioran, Ariadna. *Jérémie Cacavela et ses relations avec les principautés roumaines*, În: *Revue des Etudes sud-est Européenes*, tom.III, 1965, nr. 1-2, p. 172,
3. Cantemir Dimitrie. *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p. 811-835.
4. Cantemir Dimitrie. *Loca obscura in Catechisi ... / Pasaje neclare în Catehismul... publicat în limba slavonă de un autor anonim și intitulat „Prima învățătură către cei tineri”, limpezite de principele Demetrius Cantemirius*, în Dimitrie Cantemir, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p.548-809, p. 571
5. Cantemir Dimitrie. *Opere. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Ed. de Andrei și Valentina Eșanu, traducere din limba latină de Dan Slușanschi, Chișinău, Ed. Știința, 2019, p. 342-343, p. 315-334 , p.317.
6. Cantemir Dimitrie. *Opere. Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othomanice sau Aliothmanice*. Studiu introductiv de Virgil Cădea. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, Chișinău, Ed. Știința, 2019, p.536 , p. 537 , p. 537.
7. Cantemir Dimitrie, *The Salvation of the Wise-Man the Ruin of the Sinful World*. Edited by Ioana Feodorov, București, Ed. Academiei Române, 2006, 380 p.
8. Cantemir Dimitrie, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldoviae principis*, în Cantemir Dimitrie, *Opere complete*, Vol. VI, partea I, București, 1996, p. 178-179.
9. Cantemir Dimitrie. *Opere complete*, vol. I. *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*. Studiu introductiv de Virgil Cădea. București, 1974, 490 p.
10. Cantemir Dimitrie. *Opere. Divanul*, Ediție reluată: / Ed. de Virgil Cădea, Chișinău, Ed. Știința, 2018, 514 p.
11. Eșanu Andrei, „*Divanul...*” în limbile arabă și engleză, În: *Akadosmos. Revistă de Știință, Inovare, Cultură și Artă*, Chișinău, 2008, nr. 1-2 (9), p. 68-71.
12. Eșanu Andrei, *Tipăriturile lui Ivan Feodorov în Țările Române*, În: Eșanu Andrei, *Cultural universe in Moldova (XV-XIX)/ Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX)*, Chișinău, 2013, p. 20-37
13. Ilieș Aurora, Adam Marieta, *Date noi despre circulația și cititorii operei lui Dimitrie Cantemir „Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu Lumea”*, În: *Studii. Revistă de istorie*, București, 1973, t. 26, nr. 5, p. 999-1022.
14. *Învățătura Sfântă, adică Sfintei și Dumnezeuștii Liturghii*. Traducere de pe limba grecească pe limba rumânească de Eremia Kakavela dascalu cu porunca domniei sale domn Antioh Constantin voevod, Iașu, Tip. domnească, 1697, 264 f. cu o Predislovie de hatmanul Lupul Bogdan, azi în Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu”, Iași, la cota R.v.II-253.

15. Păcurariu Mircea, *Opera teologică a lui Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, În: Idem, *Cultura teologică românească. Scurtă prezentare istorică*, București, 2011, p. 142-145.
16. Resceanu Marius, *Dimitrie Cantemir, teolog și istoric al religiilor*, În *Dimitrie Cantemir. Punte a cunoașterii între Orient și Occident*. Studii și articole. Coadr. Mihai Țăpârlea, Viorel Ciobanu, București. 2016, p. 50-54.
17. Resceanu Ștefan. *Filosofie și religie în opera lui Dimitrie Cantemir*. Teză de doctorat, București, 1992.
18. Afloroae, Ștefan. *Studiul introductiv*, în: Cantemir Dimitrie. *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte • Pasaje neclare în Catehism • O cercetarea naturală a monarhiilor • Elogiu pentru autor • Mic compendiu de logică*. Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicia Florentina Nicolae. Traducere di limba latină Ioana Costa. Studiu introductiv Ștefan Afloroaei, București, Academia Română - Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017, p.XXXIII.
19. Țviruncu Victor, *Dimitrie Cantemir la Constantinopol. Pagini despre viață și creație*, În: *În honorem Demir Dragnev. Civilizația medievală și modernă în Moldova*. Studii, Chișinău, p. 395.

Note:

1. De exemplu, D. Cantemir îl compară pe dascălul său Ieremia Cacavela, pe când acesta era în postură de doctor ce se implicase în tratarea unui demnitar otoman, comparându-l cu un personaj din Coran (vezi: Cantemir Dimitrie, *Viața*, p. 201). Mai târziu D. Cantemir va trata pe larg problema religiei mahomedane în cunoscuta sa lucrare „*Cartea sistemii ...*”, editată la Sankt Petersburg în 1722.
2. Se au în vedere apologetii Bisericii romano-catolici.
3. Tatăl domnului moldovean Nicolae Mavrocordat (1709-1710, 1711-15).
4. Fondată în anul 1687 pe lângă mănăstirea moscovită Bogoiavlenskii.
5. Teofan Procopovici (1681-1736), din 1705 profesor și rector al Academiei duhovnicești din Kiev (Ничик В.М. *Феофан Прокопович*, Москва, 1977, c. 6-13), 1711 - egumen al mănăstirii kievene „Sihăstria Sf. Nicolae”, 1715 - episcop de Pskov, 1720 a deschis o școală de 60 copii, care activa pe contul lui, inițiind o bibliotecă ce avea 4000 de cărți, în 1725 - arhiepiscop de Novgorod. Autor a 69 de lucrări teologice, politice, istorice, literare ș.a. (Новиков Н.И. *Опыт исторического словаря о российских писателях*, в кн.: Новиков Н.И. *Смеющийся Демокрит*, Москва, 1985, c. 300-305).
6. Arhimandritul Teofilact, rector al Academiei duhovnicești din Moscova și Ieronim Ghedeon Vișniiovskii.
7. Mai târziu, manuscrisul autograf al lui Cantemir, cu traducerea în limba rusă a lui Ilinskii, au fost descoperite în Biblioteca de Stat a Rusiei (fosta V.I Lenin) din Moscova în Fondul 173 (Colecția muzeală / Музейное собрание), mss 277, iar o copie a traducerii lui Ivan Ilinskii, cu o scrisoare de răspuns a lui Teofan Procopovici, „*Scrisoare către preacuviosul părinte*”¹, avându-l în vedere pe Dimitrie Cantemir au fost identificate în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg, în Fondul F.A. Tolstoi, la cota 433, mss 217.
8. Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Рукописный отдел библиотеки Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел), Mss. nr. 1325. (Rusia, 1718-17201, s-a păstrat în două redacții în limba latină: una scurtă *Curanus*, f. 2-43v, numerotarea originală paginală cu unele reluări și omisiuni – 1-73; și *De Curani etymologico nomine [Sistemul]*, versiunea amplificată, f. 44-128v; în numerotarea originală paginală se atestă lipsuri considerabile.
9. Titlul în limba rusă: „Книга Система или состояніе мухаммеданскія религіи ...”.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212568>
CZU: 81`374=135.1.1:821.135.1

MARIA-LUIZA DUMITRU OANCEA
Universitatea din București, România
marialuiza.dumitruoancea@ils.unibuc.ro
ORCID: 0009-0003-9306-2445

DIMITRIE CANTEMIR ȘI CONTRIBUȚIA SA LA ÎNCEPUTURILE LEXICOGRAFIEI ROMÂNEȘTI ÎN EFORTUL SĂU DE A SUBLINIA PROFILUL CLASIC AL LIMBII ROMÂNE

Rezumat

Prin acest demers, îmi propun să resubliniez contribuția majoră a lui Dimitrie Cantemir la conturarea profilului internațional al limbii române ca limbă literară europeană, analizând în detaliu *corpusul* de termeni neologici greco-latini menționați de savantul domnitor moldovean în celebra *Scară* plasată la sfârșitul *Istoriei ieroglifice*. Internaționalizarea limbii române vechi este un proiect cantemirian cu atât mai important cu cât acesta survine într-o perioadă în care slavona (care, pentru Cantemir echivala cu „întunericul adânc al barbariei”) influențase profund aspectul românei pentru aproape nouă secole, în ciuda unei regresii treptate și greoaie între secolele XVII-XVIII, în favoarea tendinței mai noi a revitalizării interesului pentru studierea limbilor și a culturii clasice geoco-latine, leagănul europenității, un proiect major inițiat de umaniștii Țărilor Române.

Cuvinte-cheie: Cantemir, Istoria ieroglifică, lexicon, neologisme, latină, neogreacă, bizantin.

Abstract

Through this approach, I propose to re-emphasize Dimitrie Cantemir's major contribution to shaping the international profile of the Romanian language as a European literary language, analyzing in detail the *corpus* of Greek-Latin neological terms mentioned by the Moldavian reigning scholar in the famous *Scale* at the end of the *Hieroglyphic History*. The internationalization of the old Romanian language is a Cantemirian project that is all the more important as it comes at a time when Slavonic (which, for Cantemir was equivalent to "the deep darkness of barbarism") had profoundly influenced the appearance of Romanian for almost nine centuries, despite a gradual regression and cumbersome between the 17th and 18th centuries, in favor of the newer trend of revitalizing interest in the study of Geco-Latin languages and classical culture, the cradle of Europeanity, a major project initiated by the humanists of the Romanian Countries.

Keywords: Cantemir, Hieroglyphic history, lexicon, neologisms, Latin, Neo-Greek, Byzantine.

Umanismul românesc din sec. XVI-XVIII a ținut să se arate tot mai vehement împotriva utilizării pe teritoriul Țărilor Române a limbii slavone, care, în opinia lui Cantemir, era asemuită „întunericului adânc al barbariei”, dat fiind că era incapabilă să susțină științele liberale (v. *Descriptio Moldaviae*). Scopul introducerii treptate a vocabularului limbilor clasice în limba română era acela de revitalizare a unității originare a ceea ce însemna cultura europeană.

Strădaniile umaniștilor sec. al XVII-lea de până la Cantemir în domeniul lexicografic nu au rămas fără ecou pentru evoluția limbii române ca limbă europeană. Astfel, în sec. XVII-XVIII putem vorbi în Țările Române despre începuturile preocupărilor pentru lexicografie. Cel dintâi care a publicat primul dicționar latin-român cunoscut sub numele de „Dictiones latinae cum valachica interpretatione” (1691-1697 sau 1701-1702) a fost ardeleanul Theodor Corbea, ajuns secretar în Țara Românească, la curtea domnească a lui Constantin Brâncoveanu. Dicționarul numără 377 de file, iar textul acestuia este redactat pe două coloane: cea dintâi în limba latină, scrisă cu litere latine, iar cea de-a doua, în limba română, dar scrisă cu litere chirilice. Interesant este că autorul a atribuit și denumiri latinizate unor plante de leac utilizate în acea vreme. De altfel, putem regăsi în lucrare un mare număr de termeni neologici preluați din limba latină. Așadar, datorită dicționarelor poliglote și bilingve, au putut pătrunde continuu în limba română numeroși termeni neologici. Uneori, atunci când în limba română nu exista un corespondent pentru termenul strain, lexicografii îl ofereau chiar

pe acesta din urmă, adaptându-l însă sistemului fonetic al limbii române. (Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române, de la origini până la 1880*, vol.I, București, Editura Științifică, 1966, p.10). Un fragment din acest manuscris a fost descoperit chiar de Timotei Cipariu, care intenționa să-l publice sub egida Societății Academice Române.

Ca o continuare a muncii lexicografice inițiate de Th. Corbea, în 1704 apare prima încercare de glosare a 260 de neologisme în limba română, datorată lui Dimitrie Cantemir și intitulată „Scară a numerelor și cuvintelor streine tălcuitoare”, concepută ca anexă premergătoare *Istoriei ieroglifice*.

Scopul pentru care Cantemir a alcătuit un asemenea glosar ne este mărturisit chiar de autor în cea de-a doua prefață a lucrării sale, unde nota că a împrumutat cuvinte și din limba greacă (nu doar din latină ori din limbi de alte origini), întrucât „toate alalte limbi de la cea elinescă mai întâi îndemnându-să cu deprinderea îndelungă și a limbii sale subțiere și a cuvintelor înșămnare și-au agonisit”, înțelegând prin „subțiere” sintaxa, iar prin „înșămnare” – vocabularul limbii grecești.

Aceste glose aveau atât un rol superficial și imediat, de a lămuri cititorii asupra termenilor străini inserați în cuprinsul lucrării, cât și un rol de adâncime și prospectiv, de popularizare a termenilor neologici.

„Scara” lui Dimitrie Cantemir reprezintă un moment de cotitură în istoria lexicografiei românești, întrucât lucrarea savantului român nu constituie doar primul lexicon de termeni neologici (întemeiat în mare măsură pe vocabule grecești și latino-romanice), ci și prima lucrare lexicografică pe parcursul căreia pot fi regăsite definiții explicative prin parafrază.

„Scara” lui Cantemir este cel dintâi glosar însoțit de scurte note etimologice, în majoritatea lor fără un fundament științific: în dreptul fiecărei vocabule glosate ni se precizează abreviat limba de împrumut.

Dar „Scara” lui Cantemir este, în același timp, și o primă încercare de alcătuire a unui lexicon monolingv românesc, întrucât neologismele pe care savantul umanist le limpezește în debutul lucrării apar deseori în textul operei sale scrise în limba română, dar cu alfabet chirilic, și, prin urmare, ajung să se integreze perfect în vocabular. O dovadă de netăgăduit a acestui fapt este chiar încercarea de adaptare a acestor termeni la specificul limbii române. Or, chiar de acest lucru dorim să ne preocupăm în cele ce urmează.

Adaptări ale neologismelor greco-latine la sistemul fonetic și morfologic românesc

A. Adaptări morfologice (și fonetice)

Adaptări morfologice (și fonetice) ale termenilor grecești:

-ος: ἀνόνημος – anonimø

ἀντίδοτος – antidotø

ἀποθεκάριος - apothecariu (latinizare: -us > -u, prin căderea consoanelor finale: sec. II-IV pentru latina dunăreană)

ἀποφαιστικός - apophaisticos (calchierea exactă a termenului grecesc)

-ον: τάλαντον – talentø (latinizare; *talentum*: -um > -u, în urma căderii consoanelor finale)

εἶδολον – idolø (latinizare; *idolum*: -um > -u, în urma căderii consoanelor finale)

μέταλλον – metalon (calchiat exact din limba greacă; remarcăm reducerea geminatei în transliterare)

-τια: δημοκρατία – dimocratie (remarcăm în plus redarea iotacismului în transliterare: η → i)

-βια: εὐλάβια – evlavie (remarcăm în plus redarea vetacismului în transliterare: β → v)

-α: ἐνεργία – energie

συμφώνεια - simfonie

-ω: κομωδία ~ comedia (preluat printr-un intermediar latin: *comædia*, unde diftongul *æ* se monoftongase deja la *e* încă din latina dunăreană)

-της: ἀλχημίστης - alhimista (preluat, probabil, prin intermediul latinei medievale: forma apare pentru prima dată la Petrarca¹)

πλανήτης – planeta (influențat, probabil, de termenul apropiat ca pronunție din latina medievală: *planeta* = *casula*, lat. creșt.: „haină cu glugă”, dar și de forma *alhimista*, pătruns în limba română prin intermediul latinei medievale)

ἄθειστής - atheistø (preferă această formă calchiată și ușor adaptată la limba română, în locul așteptatului ἄθεος „ateu”)

-ις: ἄρσεις – erese (sectă religioasă în NT de unde erezie; la Cantemir: „stricarea legii”, preluat, probabil, printr-un intermediar latin, *haeresis*, pronunțat *erese*, unde -e final reprezintă un -i scurt deschis, *medius sonus* între -i- și -e-, întrucât, după dispariția consoanelor finale, vocalele rămase s-au deschis în pronunție; diftogul -ae- se deschisese la -e- deschis încă din latina vulgară a epocii clasice, generalizându-se ca tip de pronunție în latina târzie; pe de altă parte, în greaca koine și bizantină nu ne confruntăm cu dispariția consoanelor finale; remarcăm, de asemenea, lipsa spiritului aspru, care începuse încă din perioada koine să fie notat cu destulă inconsecvență, cu atât mai mult cu cât notația în sine a acestor semne grafice era tardivă în greaca veche: sec. III î.Hr. sau perioada alexandrină; în Evul Mediu Timpuriu se produce afereza inițialelor vocalice pretonice, care atrage după sine renunțarea la notația spiritului pe elementul vocalic inițial)

μεταφυσικά – metafizica (-σ- transliterat ca -z-, probabil, doar sub influența pronunției franțuzești; în latină ar fi fost *metaphysica*, pronunțat cu -s-)

Adaptări morfologice (și fonetice) ale termenilor latinești:

-us → ø: advocatus – avocatø

-um → ø: argumentum – argumentø

-tium > -tju: armistitium – armistitju (pronunțarea asibilată a grupului -ti, începută în sec. al II-lea d.Hr. și generalizată în româna comună)

-tia > -tja: experienttia - experienttja
sententtia – sententtja

-ce > -tje: excentrum – extentrum (pronunțarea asibilată a grupurilor *ce-/ci-*, începută târziu, după sec. al III-lea d.Hr.)

ci- > tji-: circumstantia – tircumstantji

-ies > -ie: materies – materie

-ulus > -ulø > modulus (dim. < *modus*) – modulø

B. Calcuri lingvistice

Calcuri fonetice

Calcuri fonetice ale termenilor bizantini, cuprinzând modificările fonetice sau de pronunție survenite în trecerea de la perioada clasică la cea medievală a limbii grecești

Tratamentul consoanelor oclusive aspirate grecești:

Consoanele oclusive aspirate grecești sunt transliterate în alfabet latin cu ajutorul fricativelor, întrucât în Evul Mediu Târziu (1100-1453) consoanele aspirate grecești devin, în pronunție, fricative: φ > f, θ > [th], χ > [h]:

χ (oclusivă velară surdă aspirată: c + h) > [h] (fricativă velară surdă)²: μελαγχολία = melanholie

φ (oclusivă labială surdă aspirată: p + h) > [f] (fricativă labialio-dentală surdă) > σφαίρα = sfera

μεταμόρφοσις = metamorfosis

θ (oclusivă dentală surdă aspirată: t + h) > [θ] [th] (fricativă dentală surdă, apropiată în pronunție de s):

¹ Conrad H. Rawski, *Vocabularium Petrarchium Minus: A Handlist of Late Antique and Medieval Latin Words in the works of Petrarch*, *The Journal of Medieval Latin*, vol. 5, 1995, pp. 119-157: *alchimista*. Data ultimei accesări: 29.09.2023.

² Cf. Leonard R. Palmer, *The Greek Language*, p. 178. Acest tratament al oclusivelor surde aspirate devenite fricative în greaca bizantină și în neogreacă fusese anticipat de unele dialecte, precum cel laconian (sec. IV î.Hr.) unde apărea σ în locul lui θ, câtă vreme în dialectul pamfilian era folosit φ pentru F (sec. II-I î.Hr.). Pe de altă parte, transliterarea latină f pentru φ apare odată cu sec. I d.Hr.

συμπάθεια = simbathia (în interior)

λαβύρινthος = lavirinth (final)

Calcuri fonetice pentru alte sunete grecești (cf. transcrieri interpretative cu caractere latine de pe manuscrisul cu caractere chirilice¹), care redau, în majoritatea lor, transformările fonetice petrecute începând cu primele secole creștine și continuate ulterior (e.g. greaca bizantină):

— *redarea sunetelor, a grupurilor de sunete și a grafemelor grecești din perioada bizantină:*

β → v (fenomen numit vetacism: β, oclusivă labială sonoră, devine v, fricativă labio-dentală sonoră, apropiat ca pronunție de sonanta labio-velară sonoră ɸ): λαβύρινthος – lavirinth

μπ- → mb: συmbάθεια – simmbathia

υ → i (monoftongare: sec. V d.Hr.) > λάriγγας – laringa

σynοδος – synod

αι → e (monoftongare, sec. II d.Hr.): σphαίρα – sphera

οι → i (monoftongare, sec. V-X d. Hr.): σολichισμός – solichismos

ει → i (monoftongare, sec. III î. Hr.): συμthάθεια – simthathia

αυ → af (**a + spiranta labială surdă f** înaintea unei consoane surde²): αftοκράτωρ – aftocrator

ντ → nd: χειροmanτία – hiromandie

-σ- (interior) = -s- μεταmorfoσis – metamorfosis

κε = che (redarea exactă a velarei palatalizate surde κ): κenτρον – chentru

— *inconsecvența în notarea spiritului aspru pe inițiala vocalică a cuvintelor grecești (fenomen specific perioadei bizantine):*

Obs. Notația spiritelor apăruse târziu în greaca clasică, mai exact, în perioada alexandrină (sec. IV-III î.Hr.); ulterior, în perioada koινή, notarea spiritelor nu s-a mai menținut constant, fapt pentru care în perioada bizantină a început să se renunțe treptat la acestea, iar, ulterior, în greaca modernă, s-a eliminat cu totul notarea spiritelor pe inițialele vocalice:

έρμαfrοδίτης – ermafroditis

υprοθεσις – yprothesis

dar:

ἀhρμονία – harmonie

ἵhμαιρα – himera

Calcuri morfologice:

Termeni grecești:

-ις = -is: υprοθεσιis = yprothesisis

-της (citit -τις) = -tis: έρμαfrοδίtiς = ermafroditis

-κομήtiς = comitis

-μα = -ma: σοfiσma = sofisma

παράδειgμα = paradigma

Termeni latinești:

-as = as: activitas = activitas

-a = a: pilula = pilula

La finele acestui excurs fonetic și fonologic putem constata că autorul *Istoriei Ieroglifice* s-a preocupat într-o mare măsură de adaptarea neologismelor de origine greacă și latină la specificul graiului moldovenesc vorbit la acea vreme, încercând astfel „a le moldoveni și a le români silește”.

Sintetizând cele de mai sus, enumerăm câteva constante ale efortului cantemirian de adaptare la lexicul românesc a termenilor neologici grecești și latino-romanici, precum:

¹ Ediția P.P. Panaitescu, I. Verdeș, 1965.

² Schimbarea a avut loc în primele secole ale erei creștine; înaintea unei consoane sonore: av; și diftongul ευ suferă, în pronunție, același fenomen: ef / ev.

- renunțarea, în principal, la finalele consonantice ale substantivelor de declinarea I și a II-a (-ος / -ov; -us / -um);
- integrarea substantivelor grecești ale declinării I în -a în sistemul morfologic românesc al nearticulatelor declinării I feminine în -e (ex. δημοκρατία > democrație);
- integrarea substantivelor declinării I masculine grecești în -της (citit -tis) ca forme în -ta, interpretate astfel sub influența latinei medievale (ex. ἀλχημίστης > alchimista; πλανήτης > planeta etc.);
- renunțarea, tot sub influența limbii latine, la finalele consonantice și aplicarea principiului general de deschidere a finalei vocalice (ex. εἴρεσις > ereșe);
- interpretarea fricativei surde dentale -σ- ca fricativă dentală sonoră -z- în poziție intervocalică, dar, în opinia noastră, doar sub influența pronunției limbii franceze (altminteri nici latina târzie, nici greaca bizantină nu prezintă acest fenomen fonetic);
- redarea grupurilor latinești ti / ci / ce ca fricative: ți / țe;
- integrarea în sistemul morfologic și fonetic al limbii române a finalelor substantivelor latinești aparținând declinării a V-a, prin renunțarea la consoana finală -s (ex. materies > materie).

Putem observa, totodată, mai cu seamă redarea fidelă a pronunției bizantine prin utilizarea numeroaselor calcuri fonetice: β = v; μπ = -mb; θ = th (în orice poziție, inclusiv finală); ντ = nd; redarea pronunției monoftongate a diftongilor în -u; transformarea, în pronunție, diftongilor în -v într-o structură de tipul: voc. (a, e) + fricativă (surdă f sau sonoră v): af / av; ef / ev. Mult mai puțin numeroase sunt însă calcurile fonetice și morfologice latinești. Credem că, în ciuda efortului vădit al autorului de adaptare a diferitor termeni neologici la specificul limbii române, Cantemir a ales să redea cât mai fidel în limba română, păstrând pronunția limbii de împrumut, acei termeni considerați academici sau ca aparținând unor vocabulare specializate (ex. *melanholia*, *sfera*, *metamorfosis*, *simbathia*, *lavirinth*, *laringa*, *aftocrator*, *ermafroditis*, *activitas*, *pilula* etc.).

Remarcăm, de asemenea, foarte puținele cazuri de calcuri morfologice grecești (ex. *comitis*, *ermafroditis* etc.), ceea ce dovedește, o dată în plus, intenția savantului moldovean de a integra armonios neologismele *Scării* în structura vocabularului românesc.

S-a spus că uneori Cantemir notează „greșit” în dreptul vocabulei limba de împrumut și, într-adevăr, putem constata că numai forma adaptată pentru limba română lămurește asupra intermediarului folosit (ex. κωμῳδία ~ *comedia*, preluat din greacă printr-un intermediar latin, *comœdia*). Acest fapt s-ar putea datora, credem, intenției lui Cantemir de a oferi în plus cititorului moldovean și primul dicționar etimologic, pentru care însă nu a considerat necesar să ia în considerare și limbile-intermediar, ci doar etimonul de bază.

Putem astfel concluziona că, odată cu moștenirea *Scării* cantemiriene, s-a deschis un drum promițător pe care româna va merge de acum încolo pe calea emancipării europene, mai cu seamă, spre sfârșitul sec. al XVIII-lea, când putem vorbi despre începutul infuziei de neologisme preluate din limba franceză, datorate altor domnitori, de data aceasta, fanarioți, Constantin Mavrocordat, Grigore Ghica, Alexandru Ipsilanti etc.

Bibliografie:

1. Bachtin, Nicholas, *Introduction to the Study of the Modern Greek*, Birmigham, Press of Frank Juckes Ltd., 1935.
2. Băcanu, Cristina, *Gramatica neogreacă*, București, Editura Bizantină, 2000.
3. Blaise, Albert, *Dictionnaire Latin-Français des Auteurs du Moyen-Age*, Brepols, Turnholt Typographi Brepols Editores Pontifici, 1975.
4. Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, vol.I-II, ediție îngrijită și studiu introductiv de P. P. Panaitescu și I. Verdeș, București, Editura pentru Literatură, colecția *Scriitori Români*, 1965.
5. Chivu, Gheorghe, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2000.
6. Fischer, Iancu, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.

7. Giosu, Ștefan, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura Științifică, 1973.
8. *** *Istoria Limbii Române*, vol. II, coord. Al. Rosetti, București, Editura Academiei Române, 1969.
9. Juncan-Augustopulos, Antița, Lia Brad-Chisacof, Eugen Dobroiu, Margarita Kondoghiorghi, Ștefan Stupca, *Dicționar neogrec-român*, coord. finală Lia Brad-Chisacof, București, Editura Demiurg, 2007.
10. Moldovanu, Dragoș, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident. Studiu de stilistică comparată*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997.
11. Palmer, Leonard. R., *The Greek Language*, Faber and Faber Limited London – Boston, University Press, Cambridge, 1980.
12. The Greek Language : Leonard R Palmer : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive. Data ultimei accesări: 29.09.2023

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212609>
CZU: 929(470):94(478)(092)

ANDREI EȘANU
Institutul de Istorie, USM
acad andrei_esanu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-1190-3075

VALENTINA EȘANU
Institutul de Istorie, USM
alentinaesanu60@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0421-9320

IVAN ILINSKII – SECRETARUL LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN RUSIA

Rezumat

În studiul *Ivan Ilinskii – secretarul lui Dimitrie Cantemir în Rusia*, este conturat portretul verbal al acestui intelectual rus, care a activat în serviciul fostului principe al Moldovei în anii 1716-1723. Ivan Ilinskii a îndeplinit mai multe însărcinări intelectuale, între care copierea și traducerea unor opere cantemiriene, purtarea corespondenței principelui, instruirea copiilor ș.a. Totodată, secretarul s-a făcut remarcant prin participarea alături de Dimitrie Cantemir în Campania persană (1721-1723) și, mai ales, prin zilnicul său *Notationes cotidianae* în care a trecut însemnări originale despre activitatea învățatului român în ultima perioadă de viață.

Cuvinte-cheie: *Notationes quotidianae*, anturajul lui D. Cantemir, Campania Persană, lucrări cantemiriene, manuscrise latine, Caucaz, Antioh Cantemir

Abstract

The following study *Ivan Ilinskii - Dimitrie Cantemir's secretary in Russia* outlines the verbal portrait of this Russian scholar, who worked in the service of the former prince of Moldavia in the years 1716-1723. Ivan Ilinskii fulfilled several intellectual tasks, including copying and translating some Cantemirian works, carrying out the prince's correspondence, teaching his children etc. At the same time, the secretary distinguished himself by participating alongside Dimitrie Cantemir in the Persian Campaign (1721-1723) and especially by writing his daily *Notationes cotidianae* in which he left original notes about the activity of the Romanian scholar in the last period of his life.

Keywords: *Notationes quotidianae*, D. Cantemir's entourage, Persian Campaign, Cantemirian works, Latin manuscripts, Caucasus, Antiochus Cantemir

Viața și activitatea lui Ivan Ilinskii, autorul lucrării *Notationes quotidianae* /*Повседневные записки* (*Însemnări cotidiene*) [19], au avut parte doar de abordări sporadice, în bună parte unilaterale și incomplete [24, 28, 21, 29]. O investigație mai temeinică a biografiei acestuia se impune prin faptul că el a avut, pe parcursul a mai multor ani, strânse relații cu Dimitrie Cantemir și urmașii săi. Pentru istoria românilor sunt deosebit de importante atât însemnările sale cotidiene, cât și raporturile lui cu cei din anturajul principelui și cu urmașii acestuia. Ca sursă istorică, *Notationes quotidianae* se face remarcantă prin faptul că aflăm informații rarissime despre viața cotidiană și anturajul lui D. Cantemir în anii 1721-1723, la Petersburg, Moscova sau în Campania Persană, dar și despre numeroase persoane cu care principele avea relații, precum și despre cei care îl vizitau, fie din curtuazie, fie să discute anumite probleme de stat sau private. Mai ales, datorită acestor însemnări, biografia lui Cantemir în ultimii ani de activitate devine mai amplă și, poate, mai nuanțată pe alocuri.

După strămutarea lui Dimitrie Cantemir cu întreaga sa familie în Rusia, în vara anului 1711, principele și copiii săi au rămas fără secretar și, respectiv, fără institutor, deoarece preotul grec Atanasie Condoidi (Anastasios Paisios-Condoidi) [nota 1], care îndeplinise această funcție la Constantinopol și la Iași, după stabilirea sa alături de principe în Imperiul nordic, a primit imediat din partea țarului mai multe însărcinări, între care și anumite misiuni pe lângă Ambasada Rusă de

la Țarigrad. Cu toate că în perioada aflării sale la Harkov, din toamna anului 1711 până la sfârșitul lui 1712, Dimitrie Cantemir s-a ocupat personal de educația odraslelor sale, după stabilirea la Moscova se văzu nevoit să caute o altă persoană potrivită care să-l înlocuiască pe Atanasie Condoidi.

Se pare însă că de prin 1713-1715 alegerea principelui s-a oprit asupra tânărului absolvent al Academiei slavo-greco-latine din Moscova [nota 2] Ivan Ilinskii [21], care, după cum s-a dovedit mai târziu, era un bun cunoscător al limbii latine și al celei grecești, precum și al limbii și vechii culturi ruse [27]. În baza faptului că pe una din traduceriile sale semnase *Ioann Ilinskii Iaroslaveț* [22], s-a considerat că ar fi fiul unui oarecare Ivan sau Iurie Ilinskii, originar din orașul Iaroslavl. Potrivit altor surse, acesta ar fi de obârșie malorusă, or, prin 1730, când se întocmea o Listă a absolvenților Academiei moscovite, acesta era trecut printre studenții de origine malorusă [21].

La 3 noiembrie 1716, dintr-o scrisoare a senatorului I. Al. Musin-Pușkin către Al. V. Makarov, secretarul general al Cancelariei țarului, aflăm că Ivan Ilinskii (care pe atunci trăia, de o anumită vreme, pe lângă principele moldovean Dimitrie Cantemir, la moșia sa Komarițkaia), împreună cu un alt absolvent al Academiei din Moscova, buni știutori de limbă latină, urmau, conform ucazului lui Petru I, să plece pe un timp la Praga, pentru a traduce cărți din limba latină. Dimitrie Cantemir însă nu i-a permis să plece, afirmând în răspunsul său că „Maiestatea Sa i-a îngăduit să-l țină pe lângă el” [26, p. 233]. Astfel, destinul lui Ivan Ilinskii s-a profilat definitiv pentru mulți ani înainte [nota 3], noul secretar dovedindu-se a fi deosebit de util lui Dimitrie Cantemir și celor din familia sa. Acesta a contribuit la instruirea copiilor principelui și, mai ales, a lui Antioh Cantemir (10 septembrie 1709 [nota 4] - 1744), de care s-a ocupat până în 1725-1726, acesta din urmă deprinzând de la el cultură limbii ruse și a celei slavone. Același cărturar rus a contribuit mult la cultivarea și afirmarea talentului de traducător și poet al tânărului Antioh. Dar și domnița Maria Cantemir, instruită de același I. Ilinskii, după cum s-a dovedit, a ajuns să cunoască rusa destul de bine. Drept dovadă pot servi frumoasele sale scrisori în această limbă către fratele ei Antioh, pe când era ambasador la Londra și Paris, și către înalții demnitari ruși. Conform unui martor ocular, pe parcursul anilor, între Ivan Ilinskii și copiii lui Dimitrie Cantemir s-a încheiat o relație caldă, prietenească, aceștia numindu-l familial „дядька”, adică *unchiașul*. În paralel cu Ivan Ilinskii, s-au ocupat de instruirea prinților Cantemir și alți profesori străini cu înalte școli europene, care, într-o anumită măsură, au înlocuit studiile atât de mult râvnite la universitățile din Occident [nota 5]. Trebuie menționat că și Dimitrie Cantemir continua să se ocupe de instruirea și educația copiilor săi, asistând și la unele lecții ale lui Ivan Ilinskii [26, p. 236].

Din însemnările secretarului aflăm că acesta avea o soră (numele nu i se cunoaște), căsătorită cu un oarecare Nikita Ivanovici, persoane cu care s-a întâlnit la Moscova, atât până la plecarea, cât și după întoarcerea din Campania persiană [19, f. 9^v, 20].

Atât din diferite documente, cât și din însemnările sale, aflăm că Ivan Ilinskii l-a însoțit pe Dimitrie Cantemir în toate peregrinările sale din 1721-1723, la Moscova, Petersburg, în Campania persană, până la Astrahan și Derbent, pe țărmul caucazian al Mării Caspice, apoi, la întoarcere, până la moșia sa Dimitrievka. Din ianuarie 1721, el inițiază un jurnal zilnic, intitulat *Notationes quotidianae*, în care însemna în rusește și, uneori, în latină diverse informații din viața și activitatea principelui Dimitrie Cantemir, însemnări pe care le-a continuat și după moartea acestuia (21 august 1723) până în 1730.

La 7 aprilie 1725, precum nota Ivan Ilinskii în zilnicul său [19, f. 24], prin ucazul Împărătesei Ecaterina a fost numit în post de traducător la Academia Imperială de Științe, întemeiată la începutul aceluiași an la Sankt-Petersburg, unde a activat până la sfârșitul vieții. A avut acces la Biblioteca acestei Instituții, unde identifică un rarisim codice, fapt despre care notează: „În Biblioteca [Academiei] Rusiei se află o Evangheliie manuscrisă, în grecește, scrisă în anul 588 de la Hristos, iar de la Facerea [lumii] 6066, în secolul al șaselea după Hristos” [19, f. 49].

Cărturarul rus a continuat să întrețină legături cu urmașii principelui până și după decesul acestuia. De exemplu, în vara anului 1724, Ivan Ilinskii îi însoțește pe copiii lui D. Cantemir în călătoria lor de la Moscova la Sankt-Petersburg, unde aceștia urmau să-și rezolve anumite probleme legate de moștenirea lăsată de tatăl lor, iar la 24 mai 1727 asistă la ceremonia de nuntă a lui Constantin

Cantemir cu Anastasia Golițana. Totodată, Ilinskii a fost acela care i-a trezit interesul tânărului Antioh față de scrierile științifice ale părintelui său, rămase în manuscris [6].

Până la sfârșitul vieții, Ilinskii a continuat să corespundă cu ambasadorul Rusiei în Anglia, comunicându-i despre evenimentele care aveau loc la Academia din Petersburg, despre el însuși (de unde aflăm că a rămas necăsătorit până la sfârșitul vieții), despre activitatea sa de traducător și condițiile de muncă la Academie, despre salariul și plățile suplimentare, despre adresa de reședință, despre suferințele sale, care i-au provocat decesul în martie 1737 [29].

Ivan Ilinskii a fost apreciat de Johann Daniel Schumacher, conducător al Academiei ruse, de literatorul rus V.K. Trediakovskii [nota 6], dar și de iluministul N.I. Novikov [25] drept „unul care a reușit să câștige încrederea conducerii, prin acțiunile sale oneste și înțelepte, în cuvânt și în fapte” și „că era un bărbat cu suflet curat, cinstit și bun din fire, dar și prieten prietenilor și nefățarnic” [28, 13].

După ce a fost luat în slujbă în familia lui Dimitrie Cantemir, pe lângă instruirea copiilor, Ivan Ilinskii îl ajuta pe învățatul principe în activitățile sale cărțurărești, precum și în întreținerea unei intense corespondențe în limba rusă cu demnitarii împăratului și cu alți înalți funcționari ruși. În același timp, Dimitrie Cantemir îi încredința lui Ivan Ilinskii traducerea din latină a unora dintre scrierile sale. Se pare, prima dintre acestea, după cum admite E. Lozovan, a fost *Monarchiarum physica examinatio (O cercetare naturală a monarhiilor)*, lucrare, pe 17 pagini, de filosofie a istoriei, întocmită de principe prin 1714 [nota 7] și oferită țarului Petru I, ulterior descoperită între hârtiile acestuia în Biblioteca Academiei de Științe a Rusiei din Sankt-Petersburg, Fondul Petri I. Biblioteca, manuscris nr. 150 (cota 1.5.78), în același dosar cu *Panegyricum juvenis Principis Russiae et Moldaviae sept. aetatis Imperatorix Petri, anno 1714 ...* [8, p. 93, 95].

O alta tălmăcire în limba rusă a fost *Pasaje neclare din Catehism* [2] (*Loca obscura in catechisi, quae ab anonymo authore Slaveno idiomate edita et intitulata est, dilucidata, authore Principe Demetriu Cantemirio*), lucrare întocmită prin 1720, în care principele venea cu unele comentarii polemice la manualul episcopului rus Teofan Procopovici [nota 8] *Prima învățătură pentru copii (Первое учение отрокам)*. După cum au arătat cercetările, această traducere, realizată de Ivan Ilinskii a avut o largă circulație în manuscris în mediul cărțurăresc și teologic din Rusia de atunci. Mai târziu, manuscrisul lui Cantemir cu traducerea în limba rusă a lui Ilinskii au fost descoperite în Biblioteca de Stat a Rusiei (fosta V.I Lenin) din Moscova în Fondul 173 (Colecția muzeală / Музейное собрание), mss 277, iar o copie a traducerii lui Ivan Ilinskii cu o scrisoare de răspuns a lui Teofan Procopovici *Scrisoare către preacuviosul părinte* [nota 9], avându-l în vedere pe Dimitrie Cantemir, au fost identificate în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg în Fondul F.A.Tolstoi, la cota 433, mss 217.

În scurtă vreme, Ivan Ilinskii, împreună cu Dimitrii Grozin, alt cunoscut traducător din epocă, au tălmăcit din limba latină în cea rusă o altă scriere cantemireană *Cartea sistemii religiei mahomedane (Книга Система или состояние мухаммеданскія религіи. Напечатана повелением его величества Петра Великаго императора и самодержца всероссийскаго. В типографіи царствующаго Санктпѣтербурха. Лета 1722, Декабря в 22 день [Перевод на русс. яз. Ивана Ильинскаго и Дмитрия Грозина], 4°, 5+12+8+379 с.)*.

La aceste traduceri trebuie adăugate și altele după operele principelui cărțurar. Se consideră că Dimitrie Cantemir a scris în latină, iar Ivan Ilinskii a tradus în limba rusă [4] lucrarea *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor (Краткое сказание об искоренении Бранковановой и Кантакузиных фамилий)*, păstrată doar într-o copie rusească, ce provine din documentele țarului Petru cel Mare, datată cu anii 1718-1719 [3], copie după care a fost publicată în 1772 [nota 10].

Întrucât nu este arătat traducătorul din greacă în rusă al *Cuvântului Panegiresc de laudă Sfântului mucenic Dimitrie din Thesalonik, urmaș al vechiului principat, preavrednic și astăzi comoștenitor al împărăției lui Hristos, de la Prealuminatul principe Antioh Cantemir, soldat al preasfințitului regiment împărătesc Schimbarea la Față în mersul celui de al zecelea an al vârstei sale în colegiul slavo-latin de pe lângă Sfânta noastră mănăstire Mântuirea Domnului rostit în chipul cel mai frumos în dialectul grec. În urbea împărătească Moscova, anul Domnului 1719 octombrie în*

26 zile așezat [cu hramul] aceluiași purtător de biruință (Слово панегирическое в похвалу святого великомученика Димитрия Фесалонитскаго древле княжества наследника, ныне же царства Христова сонаследника достойнешаго от Светлейшаго князя Антиоха Кантмира его царского освещеннейшаго величества Преображенского полку солдата грядущу десятому возраста его лету в Святом Господа Спаса нашего монастыре государственным славенолатинским коллегием красящемся на греческом диалекте проповеденное. В царствующем граде Москве лета господня 1719 октября в 26 день тому же победоносцу уставленный) [5], am putea să-i atribuim traducerea acestui opus aceluiași Ivan Ilinskii.

În paralel, Ivan Ilinskii finalizează, la 30 iunie 1721, pentru principe, traducerea [nota 11] operei lui Agapit *De Imperio et rebus gestis Iustiniani Imperatoris, libri quinque* [nota 12], iar la comanda împăratului, tâlmăcește cunoscutul *Manual al lui Epictet (Encheiridion)* [nota 13], manuscrisul păstrându-se astăzi la Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg [nota 14]. Se admite că tot el ar fi tradus și din opera autorului persan Musladini Sadi, *Rosarium Politicum...* [nota 15], rămas în manuscris [nota 16].

În calitate de traducător la Academia rusă, el tâlmăcește din latină scrierile lui G.S.Bayer, *Despre începuturile și arealul de viețuire a sciților (О начатке и древних пребывающих скифов)* [14, p.125-138]; *Despre așezarea Sciției, cum era în timpul lui Herodot (О местоположении Скифии, каково было в лето Геродотовы)* [14, p. 139-166] și *Despre Zidul Caucazian (О стене Кавказской)* [nota 17]. Cea din urmă lucrare era întocmită de același învățat german în baza însemnărilor și materialelor acumulate de D. Cantemir în Campania Persană și puse la dispoziție de Antioh, pe atunci student la Academia din Petersburg.

Pe lângă acestea, Ivan Ilinskii a participat și la elaborarea așa-numitului *Lexicon al lui Weisman (Вейсманова Лексикона)* [11, 16, nota 18], *germano-latino-rus*, aportul lui fiind traducerea termenilor din latină în limba rusă.

În ultimii ani de viață, Ivan Ilinskii a fost atras în cadrul Academiei din Petersburg la pregătirea pentru tipar a vechilor letopisețe rusești [21]. În paralel, precum arăta în scrisoarea din 18 iunie 1736, adresată lui Antioh Cantemir [20], el participa la traducerea aceluiași cronici din limba rusă în cea latină cu scopul pregătirii unei ediții academice de *Istorie a Rusiei*, pentru savanții germani, între care și G.F.Müller, care se ocupau de acest proiect, dar care nu cunoșteau vechea limba rusă.

Pe lângă activitățile de secrete personal al principelui, de institutor și traducător, Ilinskii a avut și încercări de creații proprii, între care se înscriu cele de versificație silabică [nota 19], care erau în vogă și prin care el se înscria într-un curent literar dominant în epocă. Acesta a alcătuit ante 1726 [nota 20] „Simfonia la cele Patru Evanghelii” („Симфония, или Согласие на Священное Четвероевангелие и Деяния Святых Апостолов”), care i-a servit drept model lui Antioh Cantemir pentru lucrarea sa „Simfonia la Psalme” („Симфония, или Согласие на богодухновенную книгу псалмов Царя и Пророка Давида”, Спб., 1727, в л., [4]+111 л.с грав. Тираж 1250 экз.), or, în această perioadă, sub supravegherea și îndrumarea directă a lui Ivan Ilinskii, are loc debutul activității literare a tânărului principe Antioh [27], care, mai târziu, s-a încununat cu scrierea celebrelor sale Satire. Ilinskii a oferit manuscrisul „Simfoniei” sale împărătesei Anna Ioanovna, care a poruncit să fie publicat, ceea ce s-a realizat la Moscova în 1733, cu un tiraj de 100 exemplare [nota 21]. Un exemplar al acestei ediții Ilinskii i l-a trimis discipolului său Antioh Cantemir la Londra [10, p. 38, № 620]. Așa-numitele Simfonii ale lui Ivan Ilinskii și ale lui Antioh Cantemir au reprezentat primele în Rusia încercări de a alcătui îndrumare la unele Cărți ale Bibliei și au fost utilizate ca dicționare până la sfârșitul sec. al XIX-lea, când au apărut cele ale lui P.A. Ghiltebrand [17, 18].

În aceeași perioadă, prin 1726-1727, la cererea Academiei din Berlin, Ivan Ilinskii a alcătuit în limba latină *Vita et Elogium Principis Demetrii Cantemyrii*, lucrare descoperită în 1967 de Emil Pop în Arhiva acestei instituții berlineze. Această biografie, care includea și o listă de 10 lucrări ale principelui, a fost preluată *de facto* cu anumite precizări ale lui Antioh Cantemir, în edițiile engleze (1734-1735, 1756); franceze (1743) și germană (1745) ale *Istoriei Imperiului Otoman* [9, p. 836].

La solicitarea lui G.F. Bayer, profesor la Academia de Științe a Rusiei, care a reluat proiectul de editare în limba rusă a *Istoriei Imperiului Otoman* (or, prima încercare a întreprins-o chiar D.

Cantemir) [nota 22], Antioh Cantemir cu frații săi dispuneau, prin scrisoarea din 26 februarie 1730, ca domnul Ilinskii, care era pe atunci *de facto* custodele lucrărilor principelui învățat Dimitrie, să-i trimită acestuia portretele tatălui lor, care se aflau la Sankt-Petersburg [23, p. 131], întrucât prințul Antioh cu frații săi doreau să fie gravat în aramă unul dintre aceste portrete, pentru a fi așezat în fruntea tipăriturii. Într-o scrisoare expedită de la Londra (1732) i se mai cerea lui Ivan Ilinskii să transmită la Academia rusă și cele 20 de plăci de cupru, după care au fost gravate mai înainte, sub supravegherea tatălui lor, portretele împăraților turci [23, p. 131]. Tot pe atunci, la propunerea lui Antioh Cantemir sau a învățatului german G.F. Bayer, Ivan Ilinskii a tradus din latină în limba rusă *Biografia lui Dimitrie Cantemir*, în timpul pregătirii pentru tipar a ediției ruse a *Istoriei Imperiului Otoman*, proiect care nu a fost realizat [7, p. 270; 23, p. 132; 1, p. 503].

În scurtă vreme după plecarea în misiunea diplomatică la Londra, Antioh Cantemir i-a cerut lui Ilinskii să-i expedieze și unele din manuscrisele părintelui său, între care *Istoria Imperiului Otoman, Descrierea Moldovei* ș.a., cu scopul de a le edita. Prin intermediul Mariei, Antioh se adresează din nou lui Ilinski, ca acesta să-i trimită lucrările solicitate. În 1732, englezul Dingli a preluat de la fostul secretar al lui D. Cantemir un caiet cu biografia în limba latină a bunicului lor [probabil, era vorba de *Vita Constantini Cantemyrii* - n.n.] și *Istoria Imperiului Otoman* [30]. Din aceste informații reiese din nou că, după stingerea din viață a lui D. Cantemir, Ivan Ilinskii a rămas custodele bibliotecii, al moștenirii științifice și epistolare a învățatului principe moldovean [23, p.127, 131, 136-137]. Pe lângă aceasta, după plecarea lui Antioh Cantemir în Anglia, Ivan Ilinskii era acela care îi căuta și îi trimitea din Rusia cărțile din biblioteca părintelui său, rămasă la Moscova [nota 23], precum și noile ediții procurate, care îl interesau, fapt ce reiese și din scrisoarea sa din 18 iunie 1736 [nota 24].

În scrisoarea din 21 iunie 1737, din Londra, adresată profesorului H.F. Gross [nota 25], alt învățat german aflat în Rusia, Antioh Cantemir scria: „am primit vestea că bietul domn Ilinskii, traducător la Academia de Științe, a încetat din viață și mie îmi pare foarte rău de aceasta”. Din aceeași scrisoare mai aflăm că Ivan Ilinskii lucrase la un Dicționar rus-latin, care era pe atunci la un stadiu avansat de pregătire. Cu aceeași ocazie, Antioh îl roagă pe savantul german să caute în biblioteca rămasă de la Ivan Ilinskii Biblia rusească și Dicționarul rus-latin, în variantă de lucru a acestuia, care îi erau necesare pentru elaborarea Dicționarului rus-francez [12]. Răspunsul lui Gross nu s-a păstrat, dar în scrisoarea din 2 septembrie 1737 către același profesor, Antioh îi mulțumea pentru insistența de care a dat dovadă în căutările sale și, totodată, își exprimă nedumerirea în privința pierderii manuscriselor care se păstrau la Ilinskii: „... știu precis că în mâinile sale se aflau originalele Istoriei turcilor a tatălui meu, traducerea rusă a acestei lucrări, copiată de un oarecare Dimitrii [Grozin – n.n.], traducător la școala matematică de marină, precum și numeroase alte caiete, scrise de părintele meu, nemaivorbind de mulțimea de scrisori” [23, p. 136-137]. În paralel, prin epistola din 27 iulie 1737, Antioh Cantemir s-a adresat (după ce a primit răspunsul negativ de la H. Gross) cu aceeași rugămintă lui Schumacher, șeful Academiei din Sankt-Petersburg. Acesta din urmă a aflat că toate cărțile latinești ale lui Ivan Ilinskii sunt la V. Trediakovskii, care, la rândul său, preciza: „tous les livres, au nombre de 90 (50), tous grands, petits, tant imprimés que manuscrits, qui composent ses leçons, sont chez moi” („toate cărțile, dintre care sunt 90 (50), toate mari, mici, atât tipărite cât și manuscrise, care constau din lecțiile sale, sunt la mine”) [12]. Referitor la *Dicționarul rus-latin* al lui Ilinskii, solicitat de Antioh, V. Trediakovskii arăta că printre cărțile lui Ilinskii nu l-a găsit [nota 26], iar *Biblia* a fost vândută de însuși Ilinskii [12, nota 27].

Pentru cultura și știința română, activitatea lui Ilinskii trezește interes și prin faptul că a rămas până la sfârșitul vieții custodele operelor lui Dimitrie Cantemir și, înțelegând valoarea acestora, a reușit să-i insuflă interes față de acestea și tânărului principe Antioh.

Din cele arătate reiese clar că Ivan Ilinskii a fost o personalitate de o înaltă cultură și ținută intelectuală din prima jumătate a sec. al XVIII-lea. Prin întreaga sa activitate, a reușit să lase o urmă adâncă în viața și activitatea lui Dimitrie Cantemir și a fiului său Antioh, precum și la receptarea unor valori cărțurărești bizantine și occidentale în cultura rusă din epocă.

Библиография:

1. Bobâna Gheorghe, *Antioh Cantemir (1708-1744) – scriitor, filosof și diplomat, în Dinastia Cantemireștilor, sec. XVII-XVIII*. Coord. A. Eșanu, Chișinău, 2008, p. 503, nota 44.
2. Cantemir Dimitrie, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p. 811-835.
3. Cernovodeanu Paul, *Studiu introductiv*, în: *Dimitrie Cantemir, Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Paul Cernovodeanu. Traducere și indici de Emil Lazea, București, Minerva, 1995, p. V-XIX.
4. Ciobanu Ștefan, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 44.
5. Cantemir Dimitrie, *Cuvânt Panegiricesc de laudă Marei Mucenice Dimitrie din Tesalonic ... 1719 / Слово Панегирическое в похвалу Великому мученику Димитрия Фессалонитского ... 1719*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și traducere de acad. Andrei Eșanu și dr. Valentina Eșanu, Iași, Doxologia, 2017, 82 p.
6. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Antioh Cantemir – propagator al operelor tatălui său*. În: *Dinastia Cantemireștilor (sec. XVII-XVIII)*. Coord. Andrei Eșanu, Chișinău, Știința, 2008, p. 559-567.
7. Grasshoff, H., *Antioch Dmitrievič Kantemir und Westeuropa. Ein russischer Schriftsteller des 18. Jahrhunderts und seine Beziehung zur Westeuropäischen Literatur und Kunst*. Mit 4 Tafeln. Berlin, Akademie Verlag, 1966, S. 270.
8. *Neamul Canremireștilor. Bibliografie*. Coord. acad. Andrei Eșanu, Chișinău, 2010, p. 93, 95.
9. Pop Emil, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*. În *Studii. Revistă de Istorie*, București, tom. 22, 1969, nr. 5, p. 836.
10. Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 24, № 225, с. 38, № 620.
11. Вейсман Э. *Немецко-латинский и русский лексикон купно с первыми началами русского языка к общей пользы*. Пер. И.И. Ильинский, И.П. Сатаров, И.С. Горлицкий, Спб., 1731.
12. Бабаева Елизавета, *Русско-французский словарь Антиоха Кантемира: описание, лексикографические источники*, в кн.: *Русско-французский словарь Антиоха Кантемира*, том 1, Москва, 2004, с. X-XI. nota 11.
13. Бантыш-Каменский Д.Н. *Энциклопедия знаменитых россиян*, Москва, 2008, с. 277.
14. Бауер Ф.З. *О начатке и древних пребывалищах скифов*, в *Краткое описание Комментариев Академии Наук*, Спб., 1728, Ч. 1 на 1726 г., с. 125-138.
15. Бауер Ф.З. *О местоположении Скифии, каково было в лето Геродотовы*, в: *Краткое описание Комментариев Академии Наук*, Спб., 1728, Ч. 1 на 1726 г., с. 139-166.
16. Вомперский В.П. *Словари XVIII века*, Москва, 1986, с. 23-24, 34, 60, №32, 34, 54, 124, 269.
17. Гильтебрандт П.А. *Справочный и объяснительный словарь к Новому Завету*. В 6 кн., Спб., 1882 - 1885.
18. Гильтебрандт П.А., *Справочный и объяснительный словарь к Псалтыри*, Спб., 1898.
19. Ильинский Иван, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, Arhiva de Stat a Actelor Vechi a Rusiei din Moscova (Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), Фонд 181, рук. № 388, лл. 1-67^{об}.
20. Кантемир, Антиох Димитриевич, *Сочинения, письма и избранные переводы*. В 2-х томах. Том 1. *Сатиры, мелкие стихотворения и переводы в стихах*. Статья о А. Кантемире и с прим. В. Я. Стоюнина. Ред изд. П. А. Ефремов, Санкт-Петербург, Изд. И. И. Глазунова, 1867, с. 434.
21. Кравецкий А.Г. *Ильинский*, в *Православная энциклопедия*. Том. XXII, Москва, 2009, с. 236.
22. *Краткое описание Комментариев Академии Наук*, Спб., 1728, Ч. 1 на 1726 г., с. 207.
23. Моисеева Г.Н. *Судьба рукописного наследия Дмитрия Кантемира*, в кн.: *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976.
24. Новиков Н.И. *Опыт исторического словаря о российских писателях*, Москва, 1772.
25. Новиков Н.И. *Опыт исторического словаря о российских писателях*, в кн.: Новиков Н.И. *Смеющийся Демокрит*, Москва, 1985, с. 269.
26. Пекарский П., *Наука и литература в России при Петре Великом. В 2-х т. Т. 1. Введение в историю просвещения в России XVIII столетия*, Санкт-Петербург: Изд. Товарищества «Общественная польза», 1862.
27. Прийма Ф.Я. *Антиох Димитриевич Кантемир*, в кн.: *А.Д.Кантемир. Собрание стихотворений*, Второе изд., Ленинград, 1956.
28. Тредиаковский В.К. *О древнем и новом стихотворении российском*, в *Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие*, Спб., 1755, т.1, июль, с. 467-510.

29. Цвиркун Виктор. *Неизвестные страницы биографии Ивана Ильинского, секретаря Д. Кантемира*, în *Conferința științifică a Muzeului Național de Istorie a Moldovei*. Ediția 29, 17-18 octombrie 2019, Chișinău, p. 29-30.

30. Шимко И.И., *Новые данные к биографии кн[язя] Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственников*, СПб., 1891, с. 39.

Note:

1. **Atanasie Condoidi** (? - 10 octombrie 1737), preot grec deosebit de cult, având studiile făcute în Italia. Institutur al copiilor lui Dimitrie Cantemir la Constantinopol și Iași, fiind un bun cunoscător al limbilor latină, greacă și italiană. În 1711 D. Cantemir îl ia cu sine în Rusia, însă în scurtă vreme autoritățile țariste îl trimit la Constantinopol în calitate de al doilea secreteer al ambasadei ruse și concomitent era propovăduitor pe lângă Patriarhia ecumenică. Fiind urmărit de autoritățile turcești, în 1714 el este scos, în mare taină, de solul rus P.A. Tolstoi din capitala otomană și prin 1716 revine în Rusia, unde un timp a îndeplinit o funcție la Casa poștelor din Moscova, apoi a predat până în 1720 teologia la Academia slavo-greco-latină din Moscova. Se pare, în această din urmă perioadă, a revenit în calitate de învățător în familia lui D. Cantemir. În 1721 este numit asesor al Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse; în 1722, fiind tuns în monahism, a fost consecutiv egumen la o mănăstire din Moscova și altele două din Iaroslavl; în 1725 e numit consilier al Sfântului Sinod, iar din 1726 este hirotonit episcop de Vologda și Bieloozero, apoi, din 1735, la catedra episcopală din Suzdal și Vladimir (Алексеев А.И. *Афанасий*, в *Православная энциклопедия*, Том. IV, Москва, 2009, с. 13-14). Era un pasionat cititor, împrumutând în 1724, de exemplu de la Cunst-camera din Sankt-Petersburg, 63 de cărți (Цвиркун Виктор, *Димитрий Кантемир, страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с.240-241, nota 1). După moartea lui D. Cantemir, A. Condoidi s-a aflat în legătură cu urmașii acestuia. În decembrie 1725 se afla la Petersburg unde continua să rămână în relații cu Antioh Cantemir (Берков П.Н., *Первые годы литературной деятельности Антиоха Кантемира (1726-1729)*, в кн.: *Проблемы русского просвящения в литературе XVIII века*, Москва, 1961, с. 198). De-a lungul vieții a acumulat o bibliotecă personală de 1080 de volume, care a fost transmisă prin testament Catedralei Sfântul Petru și Pavel din Petersburg.

2. Academia slavo-greco-latină întemeiată în 1687 pe lângă mănăstirea Zaikonospaski din Moscova.

3. Prin 1716 Anastasie Condoidi revine pentru un timp în familia lui D. Cantemir în calitate de al doilea institutor care îi „învăța pe copiii mei – scria fostul principe moldovean la 17 februarie 1721 – greaca, latina și italiana, dar care din porunca Majestății voastre este luat (la sfârșitul anului 1720) la Colegiul Treburilor Duhovnicești” (Цвиркун Виктор, *Димитрий Кантемир, страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с.238, 240, док. 87, 88). Efectul activității lui Condoidi s-a văzut ulterior prin aceea că, ajunși la maturitate, Maria și Antioh Cantemir cunoșteau desăvârșit limba italiană.

După cum reiese dintr-un demers către țar din aceeași dată (17 februarie 1721) al fiilor lui D. Cantemir – Matvei, Constantin, Serban și Antioh, aceștia specifică că „noi de patru luni suntem fără învățător (...) și pentru învățarea limbilor nu avem un asemenea om iscusit” și-l imploră pe monarh ca „să ni-l dați pe iereul Liberiu Koletî”, care „este la fel de iscusit în aceleași limbi” (Цвиркун Виктор, *Димитрий Кантемир, страницы жизни в письмах и документах*, Санкт-Петербург, 2010, с.238, 240, док. 89), deportat de o anumită vreme la mănăstirea Soloveț din Marea Albă. Demersul însă a rămas fără răspuns.

4. Data nașterii sale Antioh o indică personal în Satira a VII-a.

5. Este vorba de același Atanasie Condoidi, cu studii universitare în Italia, care i-a instruit pe copiii domnului moldovean la Istanbul, care a revenit în familia lui D. Cantemir în anii 1716 până la sfârșitul anului 1720. Totodată, se admite că în paralel cu Ivan Ilinskii a activat prin 1715-1718 ca institutor și secretar al lui D. Cantemir învățatul german Johann Gotthilf Vockerodt (1693-1756), care s-a născut și a studiat la Universitatea din Halle. A fost invitat la Sankt-Petersburg ca mentor pentru nepotul generalului Robert Bruce (primul comandant șef al Sankt-Petersburgului), iar mai târziu pentru copiii lui Dimitrie Cantemir, cărora le preda limbile clasice, istoria și alte științe (Фокеродт, Иоганн-Готгильф, в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, том 82 и 4 доп., СПб., 1907]. În 1717-1733 a fost secretar al Ambasadei Prusiei la Sankt-Petersburg, burgomistru al Königsbergului, autor al unor însemnări despre Rusia.

6. **Trediakovskii Vasilii Kirilovici** (1703-1768), studii la Paris, profesor la Academia rusă din Sankt-Petersburg, autor de lucrări literare, istorice și numeroase traduceri.

7. Editată pentru prima dată de Haupt Gh., *Monarchiarum phisica examinatio - Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir*, în *Studii. Revistă de istorie*, București, IV, 1951, nr. 1, p. 210-229.

8. **Teofan Procopovici** (1681-1736), din 1705 profesor și rector al Academiei duhovnicești din Kiev (Ничик В.М. *Феофан Прокопович*, Москва, 1977, c. 6-13); în 1711 egumen al mănăstirii kievene „Sihăstria Sf. Nicolae”; 1715 episcop de Psko; 1720 a deschis o școală de 60 copii, care activa pe contul lui, inițiind o bibliotecă care avea 4000 de cărți; în 1725 arhiepiscop de Novgorod. Autor a 69 de lucrări teologice, politice, istorice, literare ș.a. (Новиков Н.И. *Опыт исторического словаря о российских писателях*, в кн.: Новиков Н.И. *Смеющийся Демокрит*, Москва, 1985, c. 300-305).
9. Manuscris din prima treime a sec. al XVIII-lea în limba rusă cu unele cuvinte în limba greacă și latină, copertă de carton învelită în piele, în 4°, hârtie din fabrica imperială din anii 20 ai sec. XVIII, 105+II file. Pe prima filă însemnări: „№ 251”, „№104”; „Anul 1755”; exlibris: „din biblioteca contelui F.A. Tolstoi”, secția II-a, № 433, mss 217; exlibrisul bibliotecii D.M. Golițan: „Ex Biblioteca Archangelina”. Pe filele 2-4 autograful sneazului Dimitrii Mihailovici Golițan. Manuscrisul conține: f. 1-93 „Темные места в Катехисисе от безымянного автора на словенском языке издан. И Первое учение отроком именован есть” (*Pasaje neclare din Catehism*); f. 94-105 „Письмо к преподобнейшему отцу” (*Scrisoare către preacuviosul părinte*) Феофана Прокоповича, ambele lucrări au fost traduse în limba rusă de Ivan Ilinskii. Codicele în cauză este coriat personal de Ivan Ilinskii (Гребенюк В.П. *Д. Кантемир и Ф. Прокопович. Литературная полемика*, в кн.: *Наследие Димитрия Кантемира и современность*, Кишинев, 1976, c. 176,180). O primă traducere în limba română a *Loca obscura ...* a fost făcută de T.Bodogae, în revista *Biserica Ortodoxă Română*, XCI, 1973, nr. 9-10, p. 1063-1111, iar alta de Ioana Costa în vol.: *Dimitrie Cantemir, Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p.549-810.
10. *Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечностойныя памяти государя Императора Петра Великаго с 1698 года, даже до заключения Нейштатского Мира. Напечатан с обретающихся в Кабинетном архиве списков, правленных собственною рукою его Императорского Величества*. Часть II. Санкт-Петербург. При Императорской Академии наук, 1772, c.291-313. Pentru prima dată, această lucrare este inclusă, precum se admite de Antioh Cantemir, în *Lista operelor lui D. Cantemir* din ediția engleză a *Istoriei Imperiului Otoman (The Life of Demetrius Cantemir, Prince of Moldavia, in The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*. Translated into English by N. Tindal, Part. II, London, 1735, p. 460, nr. 7 „The History of the two houses of Brancovan and Cantacuzenus, in the Moldavian Tongue, a manuscript, in Quarto”. Chiar dacă în listă este arătată această lucrare că este în „moldovenește”, s-a ajuns la concluzia că este vorba de *Istoria Ieroglifică* (Cernovodeanu Paul, *Studiu introductiv*, în *Dimitrie Cantemir, Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Paul Cernovodeanu. Traducere și indici de Emil Lazea, București, Ed. Minerva, 1995, p. IX-XIV).
11. Vezi Илинский Иван, *Notationes quotidianae /Повседневные записки*, РГАДА, Фонд 181, рукопись № 388, „sfârșindu-l pe „Aghapit” (f.1^v) și „traducerea mea a [cărții lui] Agapit” (f. 15^v).
12. Este vorba de **Agapit**, autor bizantin din secolul al VI-lea, care a scris o importantă operă literară „*Capitole de mângâiere*”, 72 în total cu acrostih de „Agapit, cel mai umil dintre diaconi”, dedicat împăratul bizantin Justinian (527-565). Traducerea e făcută la o dată anterioară de Ivan Ilinskii, după una dintre multele ediții occidentale latine din secolul XVI-XVII „*Agapitiae. De Imperio et rebus gestis Iustiniani Imperatoris, libri quinque*”, pe care a aflat-o în Biblioteca lui D. Cantemir (Eșanu), ediție care se păstrează până astăzi în Arhiva de Stat a Actelor vechi din Moscova, și inclusă în *Integrala manuscriselor Cantemir*. Vol. LIX. *Fondul RGADA 1374, Moscova. Lada 13*. Manuscris facsimil inedit. Ed. coord. de Constantin Barbu; [Acad. intern. „Mihai Eminescu”, Fund. „Paul Tudor”, Craiova], Editura Revers, f.a.)
13. Este vorba de lucrările lui **Epictet** (cc. 50-138), filosof stoic greco-roman. Concepțiile sale etice și religioase au fost expuse de discipolul sau Arrianus în *Convorbiri* și în renumitul *Manual al lui Epictet (Encheiridion)*. Probabil, Ivan Ilinskii a aflat vreo ediție occidentală a lui Epictet în limba latină (*Epicteti manuale et sententia cum tabula ... cura Relandi Trajecti, 1711, in 8*) din Biblioteca lui D. Cantemir, traducându-l special la comanda lui Petru I (Ilinskii I. *Notationes ...*, 7 mai 1724, f. 22). Antioh Cantemir avea de asemenea în Biblioteca sa din Paris un exemplar al ediției din 1711 (Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, c.30, nr. 362), care probabil a fost preluat din colecția tatălui său, precum și o traducere în limba rusă a acestui *Manual: Manuscris d'Epictète trad[uit] en russe par feu M[onsieur] le Prince non relié in 12* (Ibidem, c.42, №720), de unde am putea presupune că ar putea fi vorba de o copie a traducerii lui Ivan Ilinskii. În Rusia Epictet s-a editat abia din anul 1759 *Епиктета стоическаго философа. Енхиридион и Апофегмы и Кивета Фивейского. Картина или Изображение жития*

- человеческого. Пер. Г. Полетики, Спб., 1759, 230 с. (Сводный каталог книги гражданской печати XVIII века (1725-1800), том 2, Москва, 1963, № 2888; том 3, Москва, 1966, № 8650).
14. Российская Национальная Библиотека, Фонд Мих. Q.226 (Кравецкий А.Г. Ильинский, в *Православная энциклопедия*, Том. XXII, Москва, 2014, с.236).
15. Este vorba de lucrarea lui Musladini Sadi, *Rosarium Politicum sive Amaenum sortis humane Theatrum. De Persico in Latinu versu de a Georgio Gentio*. Amstelaedami. Ex. Typographeio Ioannis Blaeu, 1651, care probabil făcea parte din Biblioteca lui D. Cantemir.
16. Deși Cravețkii A. G. susține că această traducere a rămas în manuscris, fără a indica vreo cotă de păstrare (Кравецкий А.Г. Ильинский, в *Православная энциклопедия*, Том. XXII, Москва, 2009, с.236). Mai curând această traducere a fost pierdută în naufragiul din Marea Caspică. Or, la 20 octombrie 1722, Ișinskii nota: „printre alte lucruri era și lada mea cu scrisori, tot acolo era și *Rozarium-ul*, dar l-au dat în mare”, manuscrisul fiind udat și deteriorat puternic în timpul furtunii, a fost aruncat în mare (Ильинский Иван, *Notationes quotidianae / Повседневные записки*, РГАДА, Фонд 181, рук. №. 388, л.15).
17. *De muro Caucaseo*. Publicat de T. S. Bayer, în: *Comentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, Vol. I, Sankt-Petersburg 1726, p. 425-463; *О Стене Кавказской*. Перевод И. Ильинский, в кн.: *Краткое описание Комментариев Академии Наук*, Санкт Петербург, 1728, ч. 1, с. 167-207.
18. Вейсман Э. *Немецко-латинский и русский лексикон купно с первыми началами русского языка к общей пользы*. Пер. И.И Ильинский, И.П.Сатаров, И.С.Горлицкий, Спб., 1731 (Вомперский В.П. *Словари XVIII века*, Москва, 1986, с. 23-24, 34, 60, №32, 34, 54,124,269). Un exemplar al acestui *Lexicon* a ajuns în Biblioteca lui Antioh Cantemir. (Александренко В.Н. *К биографии князя А.Д. Кантемира*, Варшава, 1896, с. 24, № 225).
19. Acestea au fost apreciate de V.K. Trediakovskii în lucrarea sa (*О древнем и новом стихотворении российском*, в *Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие*, Спб., 1755, т.1, июль, с. 467-510) și de N.I. Novikov (*Опыт исторического словаря о российских писателях*, в кн.: Новиков Н.И. *Смеющийся Демокрит*, Москва, 1985, с. 269).
20. După alți autori ar fi fost finalizată prin 1732 (Кравецкий А.Г. Ильинский, в *Православная энциклопедия*, Том. XXII, Москва, 2014, с.236).
21. Cu reeditări în 1761, Sankt-Petersburg, 1783 și 1821.
22. O primă tentativă de a tipări *Istoria Imperiului Otoman* în limba rusă *Возвышение и падение дома османов* se făcea încă pe când Dimitrie Cantemir era în viață. Or, din porunca lui Petru I, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Ottomanicae* a fost tradusă din limba latină în cea rusă și copiată pe curat de Dimitrii Grozin (traducător al Colegiul Afacerilor Externe a Rusiei), după care „traducerea istoriei a fost finisată și înmănată Luminăției sale Majestății împărătești” în 1719 în vederea pregătirii pentru tipar (*Описание документов и дел хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода*, т. 1 (1542-1721), Санкт-Петербург, 1868, с. 121). Întrucât, ani de-a rândul cartea întârzia să apară, prin alt ucaz din 1725 împăratul cerea publicarea cât mai urgentă a acestui tratat (Воскресенский Н.А. *Законодательные акты Петра I*, Москва-Ленинград, 1945, nr. 142, 145).
23. La plecarea în 1731 în Anglia, Antioh Cantemir a lăsat biblioteca acumulată în Rusia la sora sa Maria la Moscova, ceea ce reiese din mărturiile ei din 21 august 1737, conform cărora în urma incendiului de la sfârșitul lunii mai al aceluiași an: „am salvat ... cărțile, care Vă aparțin și cele care mi-au fost dăruite”. Aceste cărți, „în 3 lăzi și 2 pachere” au fost trimise de prințesa Maria la Sankt-Petersburg fratelui ei Constantin, iar acesta le-a expediat lui Antioh în Anglia (vezi scrisoarea din 9 august 1737) (Заболотная Лилия, *Известная и неизвестная история жизни дочерей Дмитрия Кантемира – Мария Кантемир и Екатерина-Смарагда Голицына* (Сборник статей, документов и иллюстраций), Кишинев, 2020, с. 466, док. 29, с. 470-476, док. 31).
24. Anume din această bibliotecă (vezi nota 51) Antioh îi solicita lui Ivan Ilinskii să-i trimită *Istoriei Rusiei* în două volume (vezi scrisoarea din 18 iunie 1736) (Кантемир, Антиох Дмитриевич, *Сочинения, письма и избранные переводы*. В 2-х томах. Том 1. *Сатиры, мелкие стихотворения и переводы в стихах*. Статья о А. Кантемире и с прим. В. Я.Стоюнина. Ред изд. П. А. Ефремов, Санкт-Петербург, Изд. И. И. Глазунова, 1867, с. 434).
25. **Gross Hristian Fridrih** (1696—1742), învățat german stabilit în Rusia în 1725, profesor la catedra de filosofie morală la Academie din Sankt-Peterburg, institutor al copiilor contelui A.I. Osterman, secretar și consilier la Ambasada de Braunschweig în Rusia, onorat cu titlul de academician. A întreținut legături cu Antioh Cantemir, G.Z. Bayer, Ivan Ilinskii ș.a.
26. „Comme Mr. Tolmaczoff a chez lui Le Dictionnaire Latin de Sacra Querae et l'extrait alphabetique de ce Dictionnaire, aussi, je crois, que Son altesse Mg^r Le Prince Antiochus de Rantemir parle dans une de ses Lettre

touchant cet Extrait, car il y en a point d'autre” (După cum domnul Tolmaczoff are acasă Dicționarul latin al Sacrae Querae și extrasul alfabetic al acestui Dicționar, de asemenea, cred că Alteța Sa Principele Antioh de Cantemir vorbește într-una din scrisorile sale despre acest Extras, pentru că nu există alte) (Бабаева Елизавета, *Русско-французский словарь Антиоха Кантемира: описание, лексикографические источники*, в кн.: *Русско-французский словарь Антиоха Кантемира*, том 1, Москва, 2004, с.XI, nota 11).

27. Până la 1737 *Biblia* fusese editată în spațiul est-slav de Ivan Feodorov în 1581 la Ostrog și în 1663 de Epifanie Slavinețkii la Moscova. Probabil, Antioh Cantemir solicita una dintre aceste două ediții.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212672>
CZU: 929.52 + 81`373.232.3:94(478)(092)

ION CHIRTOAGĂ

Universitatea de Stat din Moldova
Institutul de Istorie
ionchirtoaga@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-6226-4007

PRECIZĂRI REFERITOARE LA ORIGINEA NEAMULUI ȘI A NUMELUI DE FAMILIE AL LUI DIMITRIE CANTEMIR

Rezumat

Tatăl lui Dimitrie, Constantin Silișteanu, născut în Moldova, s-a înrolat în armata poloneză, avansând până la postul de comandant de unitate. Pentru a face carieră militară Constantin a preluat numele vestitului mârzac Cantemir din neamul Mansur din Crimeea, care, aflându-se periodic în apropierea Cetății Albe, s-a evidențiat în luptele cu țările creștine. Ulterior, în scopuri politice, Dimitrie Cantemir a susținut în lucrările sale că neamul lui ar proveni de la înalți demnitari mongolo-tătari. Cercetările științifice demonstrează faptul că neamul lui Dimitrie Cantemir e de origine română.

Cuvinte-cheie: Cantemir, Constantin, Crimeea, Dimitrie, kan, tătar, Timur

Abstract

Dimitrie's father, Constantin Silișteanu, born in Moldova, enlisted in the Polish army, advancing to the position of commander of the unit. In order to make a military career, Constantin took over the name of the famous Mirza Cantemir from the Mansur family from Crimea, who periodically, near Akkerman, stood out in the battles with the Christian countries. Subsequently, for political purposes, Dimitrie Cantemir pointed out in his works that his people came from high Mongol-Tatars dignitaries. Scientific research shows that Dimitrie Cantemir's family is of Romanian origin.

Keywords: Cantemir, Constantin, Crimea, Dimitrie, khan, Tatar, Timur

Dimitrie Cantemir a lăsat o vastă moștenire științifică, literară și muzicală. Însă el a fost, de asemenea, o personalitate politică foarte activă, care schița anumite proiecte ambițioase și intenționa să le realizeze, utilizând și talentul său de mare savant. Din această cauză, în opera sa științifică se întâlnesc unele afirmații echivoce și enigmatice, la explicarea cărora au încercat să-și dea concursul mai mulți cercetători români și străini.

Originea neamului Cantemireștilor constituie o problemă controversată din istoria națională și universală. Apariția unor controverse a fost generată chiar de unele afirmații ale lui Dimitrie Cantemir. În cunoscuta lucrare despre viața tatălui său, D. Cantemir menționează că pe linia paternă el era descendent „din vechiul neam al Cantemireștilor, fecior al lui Nistor, nepot al lui Vasile, strănepot al lui Ioan, din strămoșii Grigore și Teodor Cantemir ..., care ... a trecut cel dintâi dintre Cantemirești de la Crâm la oastea lui Cristos”. Același text este reprodus în varianta rusă a lucrării, însă editorul Beer (G. S. Bayer) mai adaugă: „Conform opiniei generale a tătarilor, familia Cantemir provine de la Tamerlan (Kan Temir, acesta provine - *n.n.*) de la Gingham-han”.

În baza documentelor editate, Ștefan S. Gorovei a demonstrat că adevăratul nume de familie al Cantemireștilor este Silișteanu. Conform opiniei domniei sale, deja pe timpul lui Ștefan cel Mare, un Petru Silișteanu este menționat documentar, iar în această familie numele Cantemir apare doar în sec. al XVII-lea în anumite circumstanțe politice. La rândul său, C. Rezachevici, analizând diferite opinii referitor la subiectul în cauză, face distincție între Cantemir mârza și Timur Lenk. Primul este din Crimeea, iar al doilea – din Asia Centrală. Unii cercetători au pus sub semnul întrebării anumite afirmații ale lui D. Cantemir despre strămoșii săi. În primul rând, P. P. Panaitescu încearcă să justifice, într-o oarecare măsură, elogiile aduse tatălui său: „În împrejurările specifice în care a scris Dimitrie Cantemir viața tatălui său, el nu putea face opera de cronicar obiectiv, chiar sentimentele firești ale unui fiu față de părintele său îl silea să înfrumusețeze, să înobileze figura morală a lui Constantin Vodă”.

În diferite perioade de timp, în antoponimiconul românesc au pătruns mai multe nume de origine turanică. Începând cu evul mediu timpuriu, populația romanizată a spațiului carpato-nistrean a avut mai multe contacte directe ori indirecte cu diferite seminții turanice. Legături directe mai intense cu turanicii le-a avut populația românească, după ce pecenegii, înfrânți de bizantini în 1123, s-au refugiat în spațiul carpato-nistrean: unii – în calitate de păstori (de aici și numele turanic *cioban*), muncitori necalificați, alții – ca păzitori la trecerile peste râuri în localitățile cu populație românească. Locuind în apropiere, reprezentanții acestor două etnii au făcut reciproc cunoștință cu limba și tradițiile de muncă ale vecinilor. În 1185, sub presiunea cumanilor, pecenegii au părăsit spațiul carpato-nistrean. În sec. al XIV-lea, s-a intensificat dominația mongolă, care, de asemenea, a aprofundat legăturile populației românești locale cu turanicii. În atare condiții, mulți locuitori români s-au obișnuit cu unele antroponime turanice, care au perpetuat peste secole, de exemplu: Bologan, Bulican, Calancea, Cantemir etc.

În limba turcă, cuvântul *kan* înseamnă „sânge”, iar *demir* – „fier”. Prin urmare, *Cantemir* s-ar traduce „sânge de fier”, „tare”, „viteaz”. Aceste epitete erau des utilizate pentru a-i desemna pe călăreții turanici, care nu ezitau să se bată cu dușmanul, să atace fiarele sălbatice în luptă pentru apărarea semenilor și turmelor de animale domestice. Pentru înfruntarea pericolelor din câmpiile întinse, anume curajul, vitejia erau cele mai mari virtuți ale unui bărbat. Iar părinții unui băiat nou-născut, tinzând să aibă un sprijin la bătrânețe și sperând ca viitorul bărbat să fie curajos, îl numeau Cantemir (om curajos, viteaz). Printre alte nume de origine turanică, românii l-au preluat și pe acesta, utilizându-l în calitate de nume de familie până în prezent.

Aici se cere a fi menționat că la popoarele turanice o personalitate puternică mai era numită și Demir, adică „de fier”. În limba tătarilor, acest nume se întâlnește ca Temir, în uzbekă – Timur. Unul dintre ei, la hotarul sec. XIV-XV, a devenit cunoscut în Asia Centrală și Europa. Emirul Timur a reușit să creeze în Asia Centrală un stat puternic, care a întreprins campanii militare într-un spațiu întins din India până în Asia Mică și Caucaz. Dar statul emirului Timur nu a depășit hotarul Ilhanatului, adică la vest de munții Caucaz. După destrămarea acestui imperiu, s-a format statul uzbek. Nu sunt informații că în această perioadă din Asia Centrală în Crimeea să fi ajuns vreun grup turanic.

În diferite perioade de timp, în Crimeea s-au refugiat grupuri mici de nogai. Însă nogaii și uzbekii vorbesc glotonime care fac parte din diferite subgrupuri de limbi turanice. Nogaii vorbesc un glotonim care face parte din subgrupul de limbi *kâpceak*, iar uzbekii – *karluk*. De aici apare și diferența la ortografierea numelui adus în discuție: la uzbeki, el se scrie ca *Timur*, iar la nogai și tătari – *Temir*. Mai mult, nefăcând parte din dinastia ginghizhanidă, Timur și urmașii săi nu s-au numit *hani*, ci *emiri*. Prin urmare, numele de *Cantemir* nu poate proveni de la *Timur* – atât din punct de vedere lingvistic, cât și istoric: marele comandant de oști mongol nu s-a numit niciodată *han*.

În prima jumătate a sec. al XVII-lea, în câmpia nord-pontică s-a evidențiat Cantemir mârza, din neamul de nogai Mansur, care făcea parte din Hanatul Crimeii. El a participat la diferite campanii militare ale Porții împotriva adversarilor săi creștini. Pentru succesele sale militare, o perioadă scurtă de timp, Cantemir mârza a ocupat postul de comandant al forțelor armate ale provinciei militare otomane cu centrul la Silistra. Timp de trei decenii, nogaii din Crimeea din neamul Mansur (Mangât), în frunte cu energicul mârzac Cantemir, au încercat de nenumărate ori să se transfere cu traiul într-un loc mai ferit de pericole externe din apropierea Cetății Albe. Acest mârzac dorea să se afle mai departe de han. De neînțelegerile dintre Cantemir mârza și hanul din Crimeea au profitat rușii, care au ocupat Azovul, un punct întărit al otomanilor de la gura Donului. Pentru a potoli spiritele, sultanul l-a ucis pe Cantemir și l-a destituit pe hanul din Crimeea. După moartea lui Cantemir mârza, nogaii din neamul Mansur s-au potolit și au rămas în continuare în Crimeea.

În aceeași perioadă, între anii 1612 și 1627, în familia unui slujitor militar, Silișteanu, s-a născut un băiat, care, în opinia unor cercetători, ar fi fost numit Cantemir, părinții dorind ca viitorul bărbat să facă parte din trupele de apărare a hotarelor țării de baștină. Cantemir (de fapt, numele lui adevărat de botez a fost Constantin) s-a evidențiat prin abilitatea și curajul de care a dat dovadă. Slujind în armata Poloniei, a ajuns șef de subunitate militară. S-ar putea întâmpla ca, pentru a avansa mai ușor în ierarhia militară, anume în Polonia acest fiu al Moldovei să fi preluat numele de Cantemir,

similar cu al vestitului mârzac din neamul Mansur din Crimeea. Nu-i exclus faptul că, ulterior, acest nume i-ar fi ușurat și avansarea sa în domeniul politic. În Moldova, Cantemir a fost serdar, însărcinat să apere hotarul de sud-est al țării de turci și tătari. Devenind domn al Moldovei, el a întemeiat o dinastie de oameni politici și cărturari. Unul din reprezentanții acestei dinastii a fost Dimitrie Cantemir, care ne-a lăsat o bogată moștenire muzicală, științifică, literară. În dubla sa postură de savant și om politic, Dimitrie Cantemir s-a manifestat la un nivel foarte înalt. Având calități intelectuale deosebite, el a acumulat un imens volum de cunoștințe în diferite domenii ale științei și culturii naționale și internaționale. Fiind un descendent din familie domnească, el nu putea să se afle în afara politicii, obținând succese mari în acest domeniu. De asemenea, el a demonstrat că în spațiul carpato-danubiano-pontic trăiește un singur popor, care provine de la Roma. Ajungând domn al Moldovei, el a încercat să elibereze țara de sub dominația otomană. Chiar fiind nevoit să emigreze în Rusia, Dimitrie Cantemir tindea să elibereze țara cu ajutorul țarului rus ori al împăratului austriac.

Pentru întărirea pozițiilor sale, Dimitrie Cantemir luptă pentru a i se recunoaște rangul său de principe atât în Imperiul Austriac, cât și în Rusia. Bun cunoscător al Rusiei, el pune în aplicare procedurile de obținere a titlului de nobil. În noua sa țară de reședință, nobilii constituiau elementul de bază al sistemului de guvernare a viitoarei Rusii absolutiste. Se crea un „tabel al rangurilor”, în care fiecare pretendent urmărea să fie inclus în acest registru, iar adeseori și de a se ridica pe o treaptă socială mai înaltă. În acest scop, ei își compuneau origini din cercuri înalte atât din Rusia, cât și de peste hotarele ei: din Polonia, Suedia, Hoarda de Aur, hanatele din Kazani, Crimeea etc. Adevăratele sau pretinsele origini erau introduse într-un registru special. În baza acestui document, cunoscutul turcolog N. A. Baskakov a studiat câteva sute de nume de familii, purtătorii cărora au devenit persoane vestite în istoria și cultura Rusiei. Spre exemplu, Turghenev: „Strămoșul neamului Turghenev mârza Leon Turghenev, iar după botez a devenit Ioan, a sosit la marele principe Vasili Ioanovici din Hoarda de Aur. Urmașii acestui Leon Turghenev au slujit tronului rus și au fost miluiți de țar în 1550 și în alții ani cu moșii”.

Se dezvăluie și mecanismul de obținere a titlului de nobil: „În demersul cu originea neamului, înaintat în fostul razread (departament – n.n.) în 7194 (1686) din numele principelui Șihmatov se relatează că strămoșul neamului Șihmat, principele Kinbar Șirin, a sosit din Hoarda (de Aur – n.n.) la marele cneaz și țar Ivan Vasilevici (cel Groaznic – n.n.). Acest principe Kinbar a avut un strănepot - principele Șihmat, urmașii acestui neam Șihmat au adoptat credința ortodoxă, au slujit țarului rus...” și au pus începutul familiei nobile Șihmatov din Imperiul rus.

În registrul familiilor nobile din Rusia au mai fost înscrși și Gantimurovii. Aceștia au încercat să demonstreze că proveneau de la principele tungus – Gantimur. De remarcat faptul că, în acest caz, e utilizată corect formula „Timur”, caracteristică pentru subgrupul carluc al limbilor turanice, din care făcea parte și vestitul emir Timur Lenk (Tamerlan).

E foarte probabil că Dimitrie Cantemir, folosindu-se de faptul că numele său de familie era de origine turanică, a încercat să dea de înțeles cititorului european că neamul lui ar avea tangență cu vestitul emir Timur Lenk din îndepărtata Asie Centrală, cunoscut în Occident sub numele de Tamerlan. În „Viața lui Constantin Cantemir” a expus acest subiect în felul următor: „Cantemireștii (sunt veniți – n.n.) de la Crâm, în oastea lui Cristos”. Această explicație nu era convingătoare nici în secolul al XVIII-lea, când ea fusese pentru prima dată expusă cititorului european mai mult sau mai puțin avizat, nici mai târziu. Spre exemplu, marele iluminist francez Voltaire, ironizând pe seama opiniei despre originea tătarească a Cantemireștilor moldoveni, susținea că, după factura sa intelectuală și faptele militare, Dimitrie Cantemir mai degrabă ar fi întrunit virtuțile grecilor pe tărâmul științelor și armelor. Aici Voltaire a pus mâna pe rană, deoarece, până în secolul al XVIII-lea, inclusiv, niciun cronicar de origine tătară n-a atins culmile literare ori științifice, pe care s-a postat marele enciclopedist român Dimitrie Cantemir.

De asemenea, se poate observa că Hanatul din Crimeea, din punct de vedere social-politic, se baza pe două principii fundamentale: originea ginghizhanidă a suveranilor din familia Ghirai și religia musulmană. Un han din familia Ghirai putea avea nume doar din antroponimiconul musulman (Muhamed, Selim), iar un reprezentant al altei dinastii cu nume necanonice Temir nu putea deveni

han. Și încă o remarcă: la mongoli și în limbile turanice, mai întâi se plasează numele propriu, iar apoi titlul: Gînghiz-han, Batu-han, Koci-bei, Halil-pașa, și nu invers – Han Temir. În ceea ce privește numele propriu de nogai *Cantemir*, el a apărut în alte condiții sociale și lingvistice, în care formula *Cantemir* putea circula alături de alt nume popular – *Temircan*. Ambele formule au intrat și în rândul numelor de familie din Moldova. Acest transplant de nume turanice în mediul românilor din spațiul carpato-nistean a putut avea loc într-o perioadă când reprezentanții celor două popoare au conviețuit: în sec. al XII-lea (românii cu pecenegii), sec al XIV-lea (românii cu mongolo-tătarii). Atunci și cerințele canonice religioase nu erau așa de stricte (românii ortodocși și turanicii păgâni). Pe timpul otomanilor, românii adoptau doar nume de familie referitoare la activitatea personală: Harabagiu (căruțaș), Demirgiu (fierar), Chioibaș (primar) etc.

În concluzie, se poate menționa că versiunea despre originea numelui de familie Cantemir de la Timur nu poate fi argumentată, deoarece marele conducător de oști mongol s-a numit *emir*, și nu *han*. Nici că strămoșul familiei Cantemir din Moldova ar fi provenit din Crimeea nu poate fi admisă, deoarece în acest hanat n-a existat un han cu numele Temir. Mai argumentată rămâne versiunea că numele de familie al domnilor Moldovei, Constantin, Antioh și Dimitrie Cantemir nu-i altceva decât un supranume dat lui Constantin Silișteanu. Drept exemplu a servit Cantemir mârza, care, în prima jumătate a sec. al XVII-lea, s-a evidențiat prin activitatea sa militară în estul Europei.

Bibliografie:

1. Cantemir Dimitrie, *Viața lui Constantin Cantemir*. București: Minerva, 1973. 248 p.
2. Baubec Aghiemin, Grecu Mitică, *Dicționar turc-român*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, 378 p.
3. *Dinastia Cantemireștilor. Sec. XVII-XVIII*. Coord. acad. A. Eșanu. Chișinău: Pontos, 2008. 387 p.
4. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*. Chișinău: Pontos, 2010, 212 p.
5. Zotta Sever, *Despre neamul Cantemireștilor*. În Revista Arhivelor, 1924, nr. 1, p. 61-72.
6. Gorovei Ștefan S., *Cantemireștii. Eseu genealogic*. În Revista Arhivelor, 1973, nr. 3, p. 178-192
7. Баскаков Николай А., *Введение в изучение тюркских языков*. Москва: Высшая школа, 1989, 383 с.
8. Баскаков Николай. А., *Русские фамилии тюркского происхождения*. Москва: Наука, 1979, 279 p.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212708>
CZU: 929.52(478)

MARIA VAIDA

Uniunea Scriitorilor Români, filiala Cluj-Napoca
maria_vaida2000@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-7869-1900

DINASTIA CANTEMIREȘTILOR: DIMITRIE CANTEMIR

Motto: „Filosof între regi, dar și rege între filosofi”¹

Abstract

The vast work of Dimitrie Cantemir belongs to the Romanian culture, but also to the universal one. The pyramid of the mental-dwelling space represents the indissoluble link between man and his place of birth, a complex cultural space, defining it self by the influences that a certain place exerts on literary creation, as is the case of our author; I insisted on these influences. I have considered the more important works of the scholar prince. Cantemir, the most cultured prince of the last thousand years, deserves with abundance all these efforts of ours. Today more and more researchers in the country examine the works of the great scholar, discovering their new valences. Honoring my writing vocation and lifelong love for the Romanian language and culture, I wrote these lines.

Keywords: Cantemirești; pyramid; mental-dwelling space; The Judgment; hieroglyphic history, Descriptio Moldaviae; cantemirology.

Marele cărturar și umanist Dimitrie Cantemir, precursor al iluminismului românesc, s-a născut la 26 octombrie 1673 în ținutul Fălciu din Moldova și a decedat la 1 septembrie 1723 la Dmitrovsk, gubernia Kiev, în Rusia. Ulterior, trupul său a fost adus în țară și înhumat la Biserica Trei Ierarhi din Iași. Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh Cantemir, personalități ale secolului al XVIII-lea, au fost oameni de mare cultură de origine română, pe care istoricii francezi, englezi, dar și alții îi cam nesocotesc, până și în prezent. O reparare a situației enunțate o face istoricul de origine română Ștefan Lemny, prin volumul său *Cantemireștii*, Editura Polirom, 2013, în traducerea Magdei Jeanrenaud. Pe copertă se află palatul lui Dimitrie Cantemir din Constatinopol, din lucrarea *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, London, 1734, aflată la fondul de carte rară al Bibliotecii Academiei Române, secția de *Manuscrise și Carte veche*. De asemenea, preocupări intense pentru recuperarea manuscriselor cantemiriene are profesorul Constantin Barbu de la Craiova, care a editat nu mai puțin de 25 de volume cu manuscrisele marelui cărturar român. *Manuscrisul se păstrează la Biblioteca de Stat din Moscova (venind de la Lavra Serghei), în condiții absolut excepționale, aproape că simți mirosul aurului cu care Cantemir și-a ornat cartea și tăria purpului cu care a scris titlul capitolelor*. Constantin Barbu se referă aici la manuscrisul lucrării *Sacro-Sanctae Scientiae indepungibillis Imago*. Iată preocupările esențiale ale cărturarului Dimitrie Cantemir: enciclopedist, etnograf, geograf, filozof, istoric, lingvist, muzicolog și compozitor. A fost domnitor în Moldova, în două serii: martie – aprilie 1693 și 1710-1711, încercând să aplice reformele promovate de țarul Petru cel Mare și pe pământul Moldovei, dar boierii nu erau de acord, pentru că astfel pierdeau multe privilegii. *Un erudit de faimă europeană, voievod moldovean, academician berlinez, prinț moscovit, un Lorenzo de Medici al nostru*. Pe diploma sa de la Academia din Berlin era menționat: *prin adevăratele sale, Societatea noastră a dobândit o nouă strălucire și o podoabă neîntrecută. Ne închinăm cu smerenie în fața bunei voințe ce ne-o acordă Principele nouă și lucrărilor noastre*. Cărturarul Dimitrie Cantemir era fiul lui Constantin Cantemir, domn al Moldovei. Mama sa era Ana Bantăș. Acesta a fost căsătorit cu Casandra Cantacuzino, înțeleapta fiică a lui Șerban Cantacuzino, care a fost domn al Țării Românești. Din căsătoria cu Casandra avea șase copii: primele născute sunt două fete,

¹Din Diploma atribuită lui D. Cantemir în calitate de membru al Academiei din Berlin, 1714

Maria (1700-1754) și Smaranda (1701-1720), cărora le urmează patru băieți - Matei (1703-1771), Constantin (1705-1747), Șerban sau Serghei (1706-1780) și Antioh (1708-1744). Era pregătit și biologic pentru o domnie ereditară! Primii trei băieți vor deveni ofițeri în garda imperială rusă, iar Antioh, scriitor și diplomat la Londra și Paris. Numai Maria e născută la Iași, toți ceilalți copii sunt născuți la Constantinopol.¹ Casandra a fost mama Mariei, a lui Constantin, Șerban și a lui Antioh Dimitrievici Cantemir. Smaragda-Ecaterina Cantemir era fiica din a doua căsătorie a cărturarului. Soția sa Casandra a murit de tânără și a fost înmormântată la mănăstirea Sf. Nicolae din Moscova. Avea doar 30 de ani; Cantemir s-a recăsătorit cu Anastasia Ivanovna Trubețkaia, iar din căsătoria aceasta s-a născut fiica lor Smaragda-Ecaterina.

Un portret al marelui cărturar ne-a lăsat Costache Negruzzi, precum și o referire la obiceiurile sale de om studios: „*Dimitrie era la stat de mijloc, mai mult slab decât gras; pururea vesel, vorba sa era foarte blândă și plăcută. Se scula dimineața și se ocupa de literatură până la amiază, când prânzia; pe urmă, după obiceiul meridional, dormia puțin după masă și apoi iar se apuca de cetit și scris. A trebuit însă să-și mai schimbe felul traiului după ce s-a făcut sfetnicul lui Petru cel Mare și și-a luat o soție tânără. Grăia turcește, persienește, arabește, grecește, latinește, italienește, rusește și românește; și înțelegea foarte bine limba elenică, slavonă și franțeză. Se îndeletnicia mai mult de istorie, deși iubia filosofia și matematicile. Arhitectura îi plăcea mult și bisericile făcute în trei sate ale sale dovedesc gustul său în această artă, căci ele, fiind de croiala sa, sunt de un stil grațios și original. Cele mai multe din scrierile sale sunt cunoscute și prețuite în lumea învățată; și, fără nicio îndoială, el poate lua loc între cei întâi lirați ce au existat pe la sfârșitul secolului XVII și începutul celui al XVIII. Pentru Moldavi însă el trebui să fie îndoit scump, și ca domnitor, și ca istoric. Deși domnia lui fu scurtă și vițoroasă, totuși a arătat îndeustulă înțelepciune și chibzuire în cârmuirea trebilor țării. Ca autor, el fu cel întâi ce a dat idei lămurite istorice și statistice asupra Moldaviei. Chiar când sosi vestea morții lui la Petersburg, rezidentul Împăratului Nemțesc de acolo primise diploma prin care Cantemir se numia Prinț de Imperia Romană.*”². În perioada cât a fost domn al Moldovei, după lupta de la Stănilești împotriva turcilor, pentru că încheiase un tratat de alianță cu rușii, au fost înfrânți de numeroasa armată otomană, iar Cantemir obligat să se refugieze în Rusia, unde Țarul Petru cel Mare i-a dat titlu nobiliar de Cneaz și moșii întinse, mulți iobagi, în Dmitrovsk. Aici și-a petrecut restul vieții, în mijlocul preocupărilor intelectuale, cu excepția campaniei împotriva Persiei, în care îl însoțește pe Țarul Petru cel Mare. Cantemir era principele ce stătea cu mâna pe carte și cu sabia la sold. Boala i s-a agravat, în timpul campaniei din Persia; un diabet care i-a adus moartea. Decedat la 1 septembrie 1723 la Dmitrovsk, în gubernia Kiev, Dimitrie Cantemir a fost înmormântat la mănăstirea Sf. Nicolae din Moscova, alături de prima sa soție, Casandra. În anul 1935, osemintele sale sunt readuse în țară și așezate în Biserica Domnească Trei Ierarhi din Iași. Pe lespede sa de mormânt scrie explicit: *Aici, întors din lungă și preagreaua pribegie, înfruntată pentru libertatea țării sale, odihnește Dimitrie Cantemir, domn al Moldovei.* Rege al României era Carol al II-lea în perioada aceasta. O lucrare a lui Nicolae Iorga, îl portretizează și îl aduce pe Dimitrie Cantemir în fața lectorilor, bazându-se pe un tablou al Muzeului de Artă și Ceramică din Rouen, unde era înfățișat un tânăr cu perucă, după moda franceză și turban, după moda turcească: *Om tânăr, foarte frumos, foarte fin, cu o figură care dovedește aleasa lui inteligență: un băiat de douăzeci-douăzeci și cinci de ani, cu o mustață subțire, cu niște ochi foarte strălucitori, care poartă un costum oriental brodat cu fir de aur, este încins cu sabie și are o cravată înnodată în jurul gâtului, cum se purta la Versailles sau la Paris* [10, p. 416].

Cantemir era un mare învățat și poliglot, vorbea: latina, franceza, araba, turca, greaca modernă, italiana, rusa, persana, tătara și româna. Primul său dascăl, angajat de tatăl său Constantin Cantemir, a fost cărturarul și călugărul grec, Ieremia Cacavela, născut în Creta. În 1678, dascălul participă la Sibiu la o polemică publică și bine documentată cu reprezentanții Bisericii evanghelice. După această dată, cărturarul Ieremia Cacavela apare în Muntenia ca superior al mănăstirilor, profesor

¹Ion Simuț, *Prințesa Maria Cantemir*, în *Adevărul.ro*, 2005.

²Vezi: Costache Negruzzi, în *Dacia literară*, Iași, 1 Ianuarie 1851.

și predicator. Apoi îl găsim în 1682 la înmormântarea Smarandei Cantacuzino, fiica domnitorului Valahiei, rostind un discurs funebru despre vanitate. Întrebarea, care se desprinde și rămâne din acest discurs, este: la ce slujesc gloria și bogăția dobândite în timpul vieții după ce ai ajuns în mormânt? Dacă toți suntem egali în fața morții, fie rege sau păstor, de ce nu poate omul să se despartă de orgoliu? Polemicile sale teologice sunt susținute apoi într-un colegiu reformat din Brașov, în 1686. Cărturarul teolog impresionează și prin multitudinea talentelor sale: este un bun muzician, instrumentist și compozitor, ceea ce ne dă de înțeles că l-ar fi inițiat și pe discipolul său în tainele muzicii, dar și în aplecarea acestuia spre științele oculte. Pe discipolul său l-a învățat și gramatica latină, limba greacă, logica, retorica, fizica. Sub domnia fratelui lui Dimitrie, Antioh Cantemir, dascălul ar fi fost invitat la un ospăț dat în onoarea ambasadorului polonez, în prezența boierilor moldoveni și așezat în fruntea mesei, ca dovadă a stimei pe care i-o purtau. *Fascinația pe care trebuie să o fi exercitat un asemenea om* (Jeremia Cacavela, n.n.) *asupra ucenicului său* (Dimitrie Cantemir, n.n.) *este lesne de înțeles* [11, p. 61].

Opera lui Dimitrie Cantemir cuprinde: *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul* a fost scrisă în limba română și limba greacă, fiind tipărită la Iași în 1698, din porunca fratelui său, Antioh-vodă Cantemir. E prima lucrare românească originală de gândire filosofico-religioasă. Dimitrie Cantemir îi cere dascălului său să îi scrie o *Prefață*, pe care acesta o prezintă în forma unei scrisori pline de elogi adreseate discipolului său, exprimându-și satisfacția că: *sămânța pe care a semănat-o în câmpul instrucției a dat rod și că ucenicul său s-a dovedit a fi fost un plugariu harnic*. [11, p. 62]. *Divanul* este o lucrare redactată în limba română de către un autor care, paradoxal, își petrece cea mai mare parte a timpului în Imperiul Otoman, deși la Istanbul el folosește limba turcă (limba stăpânilor) și limba greacă, a Bisericii și a lumii lui spirituale. Scrierile care datează din perioada șederii în capitala de pe Bosfor oferă cititorului avizat: *o mărturie despre un spirit aflat în neconținută fierbere și, prin aceasta, o oglindă a profilului său intelectual ales* [11, p. 99]. *Divanul* lui Cantemir prezintă un proces de laicizare a gândirii sud-est europene, proces în curs de desfășurare în perioada publicării cărții. Astfel, *Înțeleptul acuză Lumea că este trecătoare și amăgitoare: tot ceea ce oferă ea este nestătător: frumusețea, bogăția, demnitățile. Lumea ripostează, subliniind fericirea omului, care beneficiază de toate avantajele ei* [3, p. 19]. Acordul la care ajunge Lumea și Înțeleptul este stabilit prin teoria corespondenței dintre Microcosmos și Macrocosmos, preluată de Cantemir din gândirea antică și medievală, teorie care impune interpretarea lumii ca mijloc de înțelegere a condiției umane și ca instrument de realizare a virtuților ce pot asigura omului o viață veșnică. *Teoria vârstelor demonstrează că nesiguranța vieții nu îngăduie diviziunea propusă de Lume, ci impune folosirea tuturor zilelor pentru o viață conformă moralei creștine* [3, p. 19]. Cantemir introduce mai multe motive filosofico-lirice și creștine în argumentarea Înțeleptului, cum ar fi: *fortuna labilis* (norocul nestatornic), critica înavuțirii nedrepte, tăgăduirea învierii și a nemuririi, omul ca stăpân al creațiunii, cauza răutății Lumii, primejdiile lumii, calea regenerării morale, principiile cunoașterii de sine, căile dobândirii virtuții (apatia, castitatea, exemplele bune, rugăciunea, meditația, asceza, lecturile bune, viațuirea corectă, umilința, examenul conștiinței [3, p. 22]. Motivul scrierii *Divanului* a fost *moral și literar, dar în alte opere Dimitrie Cantemir nu este un scriitor solemn; în scrierile sale s-au relevat adesea polemici pe un ton violent, glume populare. El nu este lipsit nici de umor* [6, p. XXI]. Dorința și scopul autorului de a scrie o carte sunt menționate în vechi letopisețe. Astfel, Ion Neculce și Pseudo-Nicolae Costin fac referire la geneza *Divanului*: *Fiind el om isteț, știind și carte turcească bine, să vestise acmu în tot Țarigradul numele lui, de-l chemau agii la ospețele lor cele turcești pentru prieteșug ce aveau cu dânșii. Alții zic, știind bine (a cânta) din tambură, îl chemau agii la ospețe pentru zicături* [8, p. 99].

Sacrosanctae Scientiae Indepingibilis Imago, din 1700, scrisă în limba latină, (Icoana de nezugrăvit a științei Sacrosancte) este o lucrare filosofică de factură scolastică, pe urmele lui Francis Bacon, un soi de împăcare între știință și religie. *Desigur, spiritualitatea cantemiristă în sine este una extrem de bogată, încărcată de simț metafizic și mistică estetizantă, și pe măsură ce munca de cercetare a acestui subiect se va amplifica, vom realiza și pătrunde sensurile ascunse ale înclinației spațiului românesc către scânteia divină ce luminează mintea* [14].

Explicația pe care ne-o oferă Cantemir este, în cele din urmă, aceea că: *deși toate cele de pe pământ și din natură au fost create ca să se supună omului, totuși mai sunt două care nu fac deloc parte din domeniul omului: timpul și viața. Timpul pentru că toate se reprezintă în el, iar el în niciunul decât în eternitate; iar viața pentru că pe toate le cuprinde și ea de nici unul nu e cuprinsă, decât de universala și eterna viață* [9, p. 198].

Istoria ieroglifică a fost scrisă la Constantinopol în limba română, un roman politico-social, alegoric și autobiografic. Satirizează lupta pentru domnie, dintre partidele boierești din țările române, respectiv dintre Moldova și Țara Românească. O dispută filosofică dintre două principii, simbolizate de *Inorog* (Dimitrie Cantemir) și *Corb* (Brâncoveanu). Lucrarea încifrată cuprinde și: cugetări, proverbe, zicători și versuri care atestă influența poeziei populare. *Istoria ieroglifică* este o confesiune mascată de paremiologia sacră ori populară prin aluviuni orientale la cultura noastră autohtonă. Tipurile de animale sunt reprezentative pentru o anumită clasă socială. Explicația acestor simboluri apare la finalul cărții, sub titlul: *Scara a numerelor și cuvintelor ieroglificești tâlcuitoare*. Astfel, întâlnim o întreagă panoplie de animale, fiind explicate simbolurile lor în *Scara* autorului. Leul, vulturul, corbul, inorogul, pardosul, ursul, ciacalul, șoimul, câinii, ogarii, coteii, bursucul, nevăstuica, căprioara, lebăda, liliacul, vidra, struțocămila, papagaia, râsul, hameleonul, veverița, albinele, muștele, tăunii, viespile, trântorii, crocodilul ș.a. Dialogul Inorogului cu Șoimul, aspida de Palestina și multe altele sunt înșirate la finalul cărții acesteia. Lucrarea este un pamflet voalat împotriva Imperiului Otoman. A fost scrisă în anul 1705, în orașul de pe malul Bosforului. *Cu siguranță, lectura Istoriei ieroglifice nu este ușoară: mai întâi, datorită faptului că narațiunea nu este directă, iar progresul ei nu aduce o continuă descifrare, ci se închide în simboluri și încifrează întâmplările, fiind ieroglifică; în al doilea rând, autorul a preschimbat însuși mijlocul comunicării, pentru ca să oblige pe cititor, de la bun început, să recunoască noul continent pe care pășește; în al treilea rând, pentru că istoria nu se preocupă de evenimente, ci de argumente, nu de înfruntarea unor forțe fizice, cât mai ales de dansul cugetelor. Autorul îl avertizează, de la început, pe cititor că a pătruns într-o lume a tainelor și a tensiunilor celor mai grave, acelea din mințile oamenilor și că a trebuit, de aceea, să introducă termeni noi în limbă* [4, p. VII]. Autorul îl atenționează pe lector și la finalul cărții, spunând: *Ia aminte că scara aceasta, nu după rândul azbuchelor, ci după numărul fețelor îmblă* [5, p. 205]. I. Minea face un pas înainte față de alți cercetători care s-au aplecat asupra acestei lucrări, deoarece el afirmă: *Istoria ieroglifică este o operă beletristică: memorii, cărora li s-a rezervat pentru noi și prețul de izvor al istoriei naționale, fiindcă adaugă informațiune, lărgeste cadrul aproape exclusiv politic al cronicarilor vremii, dându-ne informații de istorie socială* [5, p. 53]. Cantemir vorbește despre asupra țărănilor și răscoala lor, considerând-o dreaptă și justificată, iar clasele boierești din ambele țări sunt văzute ca niște animale de pradă, hrăpărețe și exploatoare; opera fiind un adevărat pamflet politic din acest punct de vedere. Pe cuprinsul acestei lucrări, Cantemir folosește descrieri pline de patos pentru a reflecta stările sufletești ale personajului la care se referă. În momentul în care este prins și trimis la închisoare, fără speranța de a mai ieși de acolo, plângerea lui apare sub formă versificată: *Ce mângâiere au rămas? Niciuna. Ce sprijineală i-au rămas? Niciuna. Ce priaten i să arată? Nicunul. Munți crăpați, copaci vă despicați, pietri vă fărâmați! Asupra lucrului ce s-au făcut plângă piatra cu izvoară, munții puhoai pogoară! Lăcașele Inorogului, (Dimitrie), pășunele, grădinele cernească-să, pălească-să, veștejească-să, nu înflorească, nu înverdască, nici să odrăslească și pe domnul lor cu jele, pre stăpânul lor negrele suspinând, tânguind neîncetat să pomenească. Ochiuri de cucoară, voi limpedzi izvoară, a izvorî vă părășiți, și-n amar vă primeniți* [1, p. 307-308].

Descriptio Moldaviae, lucrare scrisă în limba latină, e publicată la noi abia prin 1825. În 1714 Dimitrie Cantemir este ales membru al Academiei din Berlin, iar în 1716 scrie această lucrare monografică, ce cuprinde: descrierea geografică, politică, observații etnografice, lingvistice, folclorice; Cantemir devine primul folclorist, primul etnograf; el prezintă în această lucrare: obiceiuri de nunți, înmormântări, paparudele, drăgaica, zânele și zburătorii, țurca și călușarii, descântecele, toate se găsesc în celebra sa lucrare. Principiul cauzalității stă la baza scrierilor sale: *Orice lucru fără pricină a se face nu se poate*, spunea Dimitrie Cantemir, iar cartea aceasta are o pricină bine

întemeiată: dragostea sa pentru locurile natale, locul unde a deschis ochii peste lume și unde și-a format primele deprinderi, pentru frumoasa țară a Moldovei, pentru istoria ei, pentru tradițiile și obiceiurile poporului, pentru credința puternică în Dumnezeu. În felul acesta, *Descrierea Moldovei* este lucrarea ce demonstrează cu asupra de măsură noile teorii ale criticii și teoriei literare cum sunt: regretatul critic Petru Poantă, dar și ale cercetătorilor științifici de la Facultatea de Geografie a UBB din Cluj-Napoca, cum este profesorul universitar Pompei Cocean, asupra spațiului mental habitational [1, p. 307-308].

Piramida aceasta reprezintă legătura indisolubilă dintre om și locul nașterii sale, un spațiu cultural complex, definindu-se prin influențele pe care un anumit loc le exercită asupra creației literare, cum este cazul autorului nostru. Treptele acestei piramide apar aici în sens anabasic, de la pământ la Dumnezeu. Privirea gândului urcă spre cer pe treptele acestei piramide mirifice: prima treaptă este *pământul*, solul mănăs al Moldovei, despre care autorul face vorbire; urmează apoi *neamul*: un neam de români, o întregă dinastie care s-a pierdut în negura vremii; *casa* este locul unde copilul crește cu credință în Dumnezeu și respect pentru lumea creată de El; treapta următoare, suitoare în sens mental, este *cutuma*. *Descrierea Moldovei* aduce în fața Europei obiceiurile de nuntă, de înmormântare, de la oamenii simpli, dar și de la fețele boierești, bucatele, băuturile, servirea. Urmează apoi *mitul*, ca treaptă a spațiului mental habitational: Cantemir este primul scriitor român care aduce în discuție miturile fundamentale ale poporului român din țara Moldovei (zânele, zburătorii, etnogeneza, spațiul mioritic), chiar dacă nu le numește astfel. Cea mai înaltă treaptă a piramidei o reprezintă *Dumnezeu*, căruia i se cuvine slavă în veci. Despre credința moldovenilor și obiceiurile lor creștine destinate lui Dumnezeu, autorul face vorbire în toate volumele sale, nu doar în *Descrierea Moldovei*. Iar el se arată un bun creștin ortodox, plutind într-o mare de musulmani, fără a se clătina în credința lui. Cantemir parcurge toate treptele acestui spațiu mental habitational prin ideile sale, prin limbajul specific moldovenesc, prin legendele și miturile pe care ni le aduce în fața noastră, a lectorilor. Treptele acestui spațiu sunt: pământul, neamul, casa, cutuma, mitul, Dumnezeu. Oricât a trăit în exil printre alte popoare cu alte religii, Cantemir a rămas un bun creștin ortodox, până la sfârșitul vieții sale, închinându-se unui singur Dumnezeu. *Descriptio Moldaviae (Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae, în română Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei)* este una dintre cele mai importante opere ale lui Dimitrie Cantemir, scrisă în latină între 1714 și 1716, pe când fostul domn al Moldovei trăia deja în Rusia. Prestigiul învățatului prinț era pe atunci atât de mare în Europa, încât Academia din Berlin l-a rugat să scrie o carte despre țara din care provine. Asta este cartea care l-a promovat în Academia berlineză și nu *Creșterea și Descrășterea Imperiului Otoman*, cum afirmă istoricul Ștefan Lemny. Revenind, *Descrierea Moldovei*, un document de primă mână asupra istoriei românilor, a fost scrisă de Cantemir cu scopul clar de a deveni membru al Academiei din Berlin. Lucrarea a fost tradusă din latină în limbile germană, rusă, greacă și, desigur, română. Așa a apărut *Descriptio Moldaviae (Descrierea Moldovei)*, tipărită în anul 1716, în limba latină, carte care cuprindea trei părți: Descrierea geografică a Moldovei, a munților, apelor și câmpiilor, prezentarea florei, faunei, târgurilor și capitalei țării de-a lungul timpului; Partea a doua prezenta organizarea politică și administrativă, cu referiri la forma de stat, alegerea ori scoaterea din scaun a domnitorului, obiceiurile folclorice la botezuri, nunți, înmormântări. În partea a treia autorul vorbește despre graiul moldovenilor, despre slovele folosite, care, la început, au fost latinești, „după pilda tuturor celorlalte popoare, a căror limbă încă e alcătuită din limba cea romană, iar apoi înlocuite cu cele slavonești”(spune autorul). Volumul cuprinde date despre alegerea sau scoaterea din scaun a domnilor, la obiceiurile prilejuite de înscăunarea domnilor sau de mazilirea lor, de logodnă, nunți, înmormântări ș. a.

Lucrarea *Descriptio Moldaviae* este izvorâtă dintr-o vibrantă dragoste față de țară, ea prezintă interes nu numai pentru documentata descriere geografică (cuprinzând și prima harta a Moldovei), sau politică, ci și pentru observațiile etnografice și de folclor. Fiind scrisă în limba latină, a cărei răspândire ca limbă de circulație mondială se cunoaște, ea face înconjurul lumii, popularizând astfel Moldova, ținutul nașterii autorului ei, prințul Dimitrie Cantemir.

Având un caracter enciclopedic, conținând descrieri pertinente și complete de natură geografică, politică, administrativă, organizatorică, socială, lingvistică, etnografică ale Moldovei, este o lucrare de referință. Țara Moldovei este prezentată cu istoria sa, geografia fizică, fauna, instituțiile sale, structura socială și viața poporului. Ediția princeps a fost tradusă în limba germană (Frankfurt și Leipzig, 1771), de un geograf și profesor german, Anton Fiedrich Büsching, cu ajutorul lui Johan Ludwig Redslob, iar prima traducere în limba română a fost făcută în 1806, de către banul Vasile Vârnăv și a fost publicată pentru întâia oară la Mănăstirea Neamț, în 19 august 1825, sub titlul „Scrisoarea Moldovei”. Vasile Vârnăv, fiul lui Dumitrachi Vârnăv, a fost ridicat la rangul de mare ban, în ianuarie 1824, de către domnitorul Moldovei, Ioniță Sandu Sturza. A doua ediție în limba română apare la Iași în anul 1851, după traducerea lui Vasile Vârnăv, sub îngrijirea lui Costache Negruzzi, iar ediția a treia apare tot la Iași, în 28 noiembrie 1885, fiind îngrijită de Teodor Boldur-Lătescu, pe atunci redactorul ziarului *Moldova*. În 1909, în Biblioteca Socec, nr. 10-11, a fost publicată o nouă ediție, preluată după cea publicată în 1825.

Pentru istorici, dar și pentru filologi, *Descrierea Moldovei* este cea mai prețioasă dintre lucrările lui Dimitrie Cantemir, fiind singura descriere nepărtinitoare a societății și a statului feudal moldovenesc datorată unui român, fiind cea dintâi scriere cu caracter științific din istoria culturii românești. În scopul cunoașterii directe a documentului, redăm un fragment din cap. IV „Despre ținuturile și târgurile de astăzi din Moldova”, autorul menționează: *Ținutul Iașilor (în latină, Iassiens). Aici este urbea Iași (Iassi) lângă râul Bahlui, cu patru milliarie (în trad. mile) mai sus de vărsarea lui în Prut. Aici e scaunul țării pe care l-a mutat Ștefan Voevod din Suceava, pentru ca să poată apăra țara mai bine din mijlocul ei contra năvălirii Turcilor și Tătarilor, observând că-i venea mai greu a face aceasta din Suceava, atât de departe de marginele barbarilor. Mai înainte de aceasta era un sat prost, în care abia se așezaseră vreo trei sau patru țărani; avea și o moară în care era un morar bătrân, numit Ion, căruia îi zicea cu un diminutive Iassi. Numele acestui om a voit Domnul să-l păstreze urbea ce a făcut dânsul, în care a zidit mai întâi o biserică care azi este catedrală, închinată Sfântului Nicolae și după aceea și alte palate pentru sine și pentru boieri...* [2, p. 76]

Aprecierile posterității asupra acestui opuscul clar, dens și precis, s-au întemeiat tocmai pe prodigioasa lui valoare de diferențiere. În mijlocul unei literaturi a faptelor, apărea o carte de idei. În locul succesiunii cronologice, ca singur principiu ordonator, era instaurată logica schemelor, construcțiilor și sistemelor coerente. Limba folosită de marele cărturar este presărată cu epitete (comoara minciunilor; sămânța viclesugului), proverbe (sula de aur, zidul pătrunde), zicători (Cine tace mult, mult gândește), apoi sentenții morale (Fericirea grabnică, curând obosește). Autorul nostru aduce în *Descriptio Moldaviae* producții populare legate de anumite obiceiuri: un cântec de nuntă, o parodie de bocet. Abundența epitetelor, comparațiilor, metaforelor scânteietoare, textele versificate fac fraza întortocheată, cu o topică latină, fapt care este în detrimentul cursivității. Știm că autorul vorbea și scria în limba latină fluent, iar acolo unde el dă narațiunii un ritm mai viu se vede influența limbii vii, populare. Conștient că limba noastră era încă prea tânără și nu poate exprima toate gândurile unui om cultivat, adoptă termenii din alte limbi, de aceea neologismele sunt numeroase; influența limbii turcești pe care o vorbea este certă, după cum afirmă și Lazăr Șăineanu, cel care s-a ocupat de acest aspect lingvistic la Dimitrie Cantemir. *Carte solară, echilibrată, armonioasă, Descrierea Moldovei reprezenta o vârstă spiritual evoluată aproape prin salt și devenită astfel modernă.*

Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman este o altă lucrare importantă a lui Dimitrie Cantemir, care a fost scrisă în latină, între 1714-1716. Istoricul Virgil Cândea a descoperit manuscrisul lucrării în Biblioteca Houghton a Universității Harvard, din Cambridge. (SUA). Dan Slușanschi a publicat prima ediție critică în 2001. Analiza umanistului arată cauzele care ar fi putut duce la destrămarea Imperiului Otoman. Tradusă și publicată în engleză, franceză și germană, opera lui Cantemir aduce biografiile a 19 sultani de la Osman întemeietorul Imperiului, până la Ahmet al III-lea, contemporan cu Cantemir. De popularizarea acestei lucrări s-a ocupat mai ales fiul lui Antioh, prin tipărirea ei pe când era ambasador la Paris. Istoricul român, naturalizat francez, Ștefan Lemny afirmă în cartea sa *Cantemireștii* că acest volum, adică *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului*

Otoman l-a făcut pe Dimitrie Cantemir să devină membru al Academiei din Berlin, dar cronologia istoriei îl contrazice; *Descrierea Moldovei* a apărut înainte de această lucrare, fiind comandată chiar de Academia însăși. Nu negăm importanța *Istoriei Imperiului Otoman*, care aduce în fața lumii occidentale partea de Orient pe care nu o cunoștea încă, dar a fost publicată mai târziu, prin grija fiului său Antioh.

Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor, a fost scrisă în latină, tradusă apoi de autor în română 1719-1722. Pentru a dovedi originea comună a românilor și unitatea lor de neam, Dimitrie Cantemir a consultat 150 de izvoare istorice române, latine, grecești, poloneze și rusești: *nicio piatră neclătită și niciun unghi nescociorât n-am lăsat, pentru ca să ne înștiințăm de începătură, și purcederea și așezământul cel mai de pre urmă, a acestui neam, din care ne înștiințăm cu adevărat* [7, p. 57].

Collectanea Orientalia (Colecția Orientală) scrisă în 1722-1723 cuprinde texte de investigare arheologică a Zidului Caucazian, lăsat de Alexandru cel Mare. În concluzie, Dimitrie Cantemir, domn erudit al Moldovei, membru titular al Academiei din Berlin (Societatea Branderburgică a Științelor, 1714), a fost un cărturar polivalent, unul dintre iluștrii exponenți ai culturii și gândirii științifice occidentale și orientale de la intersecția secolelor XVII–XVIII. Avea cunoștințe profunde în diverse domenii: istorie, arheologie, genealogie, cartografie, sociologie, numismatică, administrație, heraldică, știință politică, arhitectură, medicină, geografie, etnografie, matematică, muzică etc. Dinastia Cantemireștilor a lăsat urme adânci în istoria secolelor XVII–XVIII, prin reprezentanții ei de seamă: domni, politicieni, cărturari, diplomați, scriitori, oameni de cultură. Opera științifică și artistică a lui D. Cantemir, recunoscută de personalități de valoare internațională (Voltaire, Lordul Byron, Victor Hugo ș.a.), este umanistă, converge în gândirea modernă europeană, cea care pune în centrul naturii omul. Toate manuscrisele lui D. Cantemir sunt dispersate în mai multe arhive și biblioteci din lume (Turcia, Rusia, SUA, Ucraina). În timpul vieții lui D. Cantemir au fost editate doar trei lucrări: „Divanul” (1698), „Panegiric” (1714) și „Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane” (1722). Aspectul cantitativ al operei lui D. Cantemir este ilustrat de faptul că doar *Istoria Imperiului Otoman* (publicată la Londra în anii 1734–1735), în limba latină, copiată de D. Cantemir, conține 1064 de pagini. Actualmente, în Europa sunt susținute zeci de teze de doctorat în domeniul cantemirologiei, în mod special cele consacrate lui Dimitrie Cantemir și fiului Antioh Cantemir (1708–1744). În România se publică „Integrala Cantemir” în 100 de volume, ce include opera complexă a savantului Dimitrie Cantemir. Numeroase sunt argumentele privind importanța esențială a enciclopedistului român în literatura și istoria universală.

Se spune adesea că numele Cantemir era supranumele lui Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie, cognomen (poreclă) de sorginte turcică de tip căpceac și ibero-caucazian și semnifică „sânge, fier”, după cum afirmă Ion Xenofontov, doctor în istorie din Basarabia, un specialist în opera lui. Ilustrul principe român Dimitrie Cantemir ca poliglot a aprofundat idiomurile slave, prin aplicarea slavonei vechi la traducerea liturghiilor bizantine pentru aplicare în Biserica Ortodoxă. Dimitrie Cantemir a lăsat o amprentă profundă în domeniul muzical. Pe baza alfabetului arab a elaborat sistemul teoretic și repertoriul de semne grafice convenționale (notele muzicale) al muzicii clasice otomane, care a servit societatea otomană pe parcursul a două secole. A salvat pentru posteritate 450 de melodii vechi turcești! Dimitrie Cantemir a fondat o școală muzicală în Constantinopol, unde preda după propria metodă. A colecționat instrumente muzicale și sub numele de Kantemiroğlu a elaborat tratatul de muzicologie în limba turcă, apreciat de muzicologii turci.

Cartea științei muzicale după felul literelor (1703). În 1976, compozitorul, muzicologul din Istanbul Yalçın Tura a publicat pentru prima dată integral tratatul cantemirean de muzică în limba turcă. Muzica ne introduce în sferele sentimentului spontan, sentiment atât de profund încât nu poate fi exprimat prin cuvinte, așa considera principele Dimitrie Cantemir.

În 2001, același autor turc a publicat două volume ale manuscrisului principelui erudit. Despre Dimitrie Cantemir și muzică, publică un articol în *Adevărul literar și artistic* din 17 iunie 1923, Yecta Rauf, în care menționează că deține un volum manuscris din operele muzicale semnate de către cărturarul român, pe care l-a cumpărat la un preț nu prea ieftin... Enciclopedistul român Dimitrie

Cantemir a lăsat urme adânci în medicină. Cantemir a creat primul dicționar explicativ de termeni medicali, o anexă la romanul său *Istoria ieroglifică*. În acest dicționar sunt explicați sute de termeni din domeniile social-politic, militar, filosofic, diplomatic, botanic și medical. *Găsim la el o terminologie medicală bogată, un amestec de neologisme preluate și de limbaj popular; neologismele, folosite mai ales de cei care scriau texte medicale și foarte puțin sau deloc cunoscute în rest, nu aveau o circulație prea mare, multe dintre ele dispărând în timp. Dimitrie Cantemir are în scrierile sale descrieri anatomice, medicale, psihologice complexe, având meritul că îmbină terminologia greacă și latină a vremii cu ceea ce se știa în țara noastră din vremurile străvechi, mergând până la medicina geto-dacică* [15, p. 221]. În operele științifice semnate de cărturar se vorbește despre tratamentul cu ierburi, terapia medicamentoasă, terminologie medicală, problemele de etică a practicii medicale. A făcut prima descriere a herniilor abdominale, pe când era la Constantinopol, în cercurile apropiate de „Sublima Poartă” (ante 1710). Vestitul istoric al cartografiei Leo Bagrow (1881–1957) îl înscrie pe D. Cantemir printre cei mai cunoscuți 1435 de cartografi din întreaga lume. Principele moldovean este autorul *Planului topographic al Constantinopolului* (înainte de 1711), în care a inclus cu mare precizie un număr semnificativ de locuri memorabile și monumente din capitala Imperiului Otoman. Este autorul hărții-plan a „*Zidului Caucazian*”, elaborat în timpul campaniei persane a lui Petru cel Mare (1721–1722), campanie la care a luat parte și D. Cantemir în calitate de consilier al țarului și primului împărat al Rusiei. De o deosebită valoare este *Harta Moldovei*, anexă la *Descriptio Moldaviae*, lucrare cartografică publicată în 1737 la Amsterdam și care i-a adus o faimă mondială. Academicianul basarabean Ion Druță, cel care a scris o celebră piesă de teatru, o dramă, intitulată: *Maria Cantemir, ultima dragoste a lui Petru cel Mare. Epopee istorică în unsprezece tablouri, cu epilog*, afirma că tătarii „știu despre Cantemir mai mult decât noi”. Afirmția se justifică în mare parte, deoarece Dimitrie Cantemir este considerat fondatorul tiparului la tătari, iar într-o confesiune, el spune că se trage de la Crâm, adică din Crimeea. Ulterior principele revine asupra acestei afirmații, precizând că Moldova este țara sa de origine. Iar noi știm că Dinastia Cantemireștilor a fost întemeiată de Constantin Cantemir (Silișteanu), fiu de țăran răzeș, domn al Moldovei (1685–1693). În corespondența cu Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie Cantemir, iluministul filozof francez Voltaire (1694–1778) scria: „*mulțimea talentelor domnului principe, tatăl vostru, și ale dvs. personale, m-au făcut să cred că descindeți din vechii greci și să presupun că aparțineți neamului lui Pericles, mai degrabă decât aceluia al lui Tamerlan*” [9, p. 16].

Fiul lui Dimitrie Cantemir, *Antioh*, a fost una dintre cele mai luminate minți ale timpului său, fiind considerat unul dintre fondatorii literaturii moderne ruse, a promovat opera tatălui său, a scris versuri satirice traduse și editate în franceză și germană, lucrări de istorie și filosofie, a fost ambasadorul Rusiei la Londra (1732–1738) și Paris (1738–1744). *Maria* (1700–1757), sora lui Antioh și fiica lui Dimitrie Cantemir, a fost una dintre cele mai culte femei ale Imperiului Rus. Cunoștea mai multe limbi și se ocupa de pictură. Avea un aspect fizic de factură grecească. Mama ei, Casandra, era de origine greacă, fiică de boier din Țara Românească. Legenda pe care au promovat-o scriitorii (inclusiv scriitorul Ion Druță) și cineștii în operele lor despre Maria Cantemir (ca fiind amanta lui Petru cel Mare) nu s-a confirmat prin cercetări științifice. Mireasa lui Dimitrie Cantemir, Casandra Cantacuzino (?–1713), a fost furată din Transilvania și adusă la Iași în mare taină, deși erau logodiți. Dimitrie Cantemir, soția sa Casandra, fiicele lor Smaragda (1701–1720) și Maria, feciorii Constantin (1705–1747) și Antioh au fost înmormântați la Moscova, la Biserica Sf. Nicolae. Cripta familială a rămas intactă până în anul 1935, când în zonă a fost proiectată edificarea unei clădiri administrative, fiind demolate construcțiile din acest spațiu. În anul 1935, grație intervenției revoluționarului român Ion Dicescu (1893–1938) pe lângă autoritățile sovietice, rămășițele pământești ale lui D. Cantemir și ale soției sale Casandra au fost transportate din Uniunea Sovietică și reînhumate la Biserica „Trei Ierarhi” din Iași. O problemă controversată este cea referitoare la autenticitatea acestor rămășițe pământești. Actualmente, școala de cantemirologie din Basarabia este recunoscută ca cea mai puternică din lume, iar România ține pasul cu ea.

Astfel, prin operele sale, Dimitrie Cantemir face cu succes trecerea de la cronicari la istoricii propriu-ziși, de la începătorii de literatură (în operele lui Ion Neculce ori Miron Costin întâlnim numai

fragmente literare propriu-zise: descrierea, portretul, narațiunea) la romancierul de talent. Titlurile cărților sale ne înfățișează preocupările multiple pe care le-a îmbrățișat acest prinț iluminat: artistice, filosofice, istorice, literare, muzicale, geografice, etnografice și de folclor. Dimitrie Cantemir fiind, după cum afirma criticul literar Dan Zamfirescu: „*Personalitatea de excepțională complexitate, în stare să refacă în dezvoltarea sa individuală drumul de secole și tipologia intelectuală a unei culturi întregi, ducându-le pe culmi*”. Un loc aparte în proza lui Cantemir îl ocupă portretul; deși unele portrete privesc anumite animale, ele sunt făcute în așa fel, încât să sugereze trăsăturile sufletești ale personajului prefigurată de ele. Avem cazul boierului Scarlat Ruset, cameleonul, în *Istoria ieroglifică: Această jiganie în părțile calde se naște și mai vârtos la Barbaria, dară mai mici și la Zmir în Asia se află. Chipul decât altor jigăanii, mai mult broaștei se aseamănă, numai capul, spintecătura gurii peștelui, ce-i zice lacherdă, se aduce; grumaji n-are, ce, capul cu spinarea la un loc i se ține; de la cap până la coadă, spinarea ca a porcului grăbănoasă și gârbovă-i este* [1, p. 289-290].

Geniul lui Dimitrie Cantemir (1673-1723) s-a manifestat cu cea mai mare putere în domeniul științei istorice, domeniu în care ne-a lăsat un șir de lucrări fundamentale nemuritoare.

Mare parte din ele țin de istoria națională, iar altele, de istoria universală. Din prima categorie de scrieri fac parte *Hronicul a vechimei romano-moldo-vlahilor; Istoria Moldo-Vlahica; Istoria ieroglifică; Descrierea Moldovei; Viața lui Constantin Cantemir, Întâmplările Cantacuzinilor* ș.a. Din cea de-a doua categorie de lucrări face parte în primul rând *Istoria Imperiului Otoman, Cartea sistemului religiei mahomedane, Despre natura monarhiilor*, ș.a. Majoritatea acestor opere Dimitrie Cantemir le-a scris în limba latină una din limbile de largă circulație și utilizare în știința europeană din acele timpuri. Deși lucrul asupra acestor monumentale opere a fost început până la 1711, acumulările fiind făcute atât în Moldova cât și în capitala Imperiului Otoman (Istanbul), toate au fost finalizate în timpul activității sale în Rusia, între 1711-1723. Un stimulent puternic în elaborarea operei sale istorice a fost pentru Dimitrie Cantemir interesul mare pentru trecutul poporului său, al Imperiului turcesc și a multor popoare învecinate din antichitate până în epoca ce era contemporană autorului. Cunoașterea profundă a izvoarelor istorice documentare, cronicărești, literare, arheologice, numismatice, epigrafice, folclorice ș.a., precum și cunoașterea profundă a limbilor clasice (greacă, latină și slavonă), orientale (turcă, persană și arabă) și a celor moderne europene, i-au deschis calea spre largi orizonturi de cunoaștere în domeniul istoriei naționale și universale. La toate acestea s-a adăugat atât memoria, cât și capacitatea excepțională de analiză și sinteză a unui vast material istoric, cuprinzând imense arii istorico-geografice și numeroase popoare. În elaborările sale istorice Dimitrie Cantemir s-a sprijinit pe experiența predecesorilor săi în materie de istorie națională (Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino ș.a.) și de istorie universală, între care marii istorici greci și romani de la Herodot și Plutarh până la numeroși istorici ai Bizanțului și ai Europei medievale și moderne din Italia, Germania, Olanda, Polonia, Rusia ș.a.

Voievod luminat, ambițios și blazat, om de litere și ascet de bibliotecă, intrigant și solitar, mânuitor de oameni și mizantrop, iubitor de Moldova lui, după care tânjește, și aventurier, cântăreț din tambură, țarișădean, academician berlinez, prinț rus, cronicar român, cunoscător al tuturor plăcerilor pe care le poate da lumea, Dimitrie Cantemir este Lorenzo de Medici al nostru “ [61, p. 35].

În loc de concluzii:

Pentru a înțelege mai bine contribuția operei lui Dimitrie Cantemir la cultura română, trebuie să o proiectăm pe fundalul epocii, care înregistrează cele dintâi încercări de a pune în valoare aptitudinile literare ale limbii sale materne. Socrul lui, cel care a inițiat la București traducerea integrală a *Bibliei* în limba română a fost unul dintre cei mai activi înaintași pe acest plan. Ca și alți compatrioți ai săi, Dimitrie Cantemir preia ștafeta acestor aspirații: dezvoltarea culturii române; eliberarea ei de dominația exercitată de slavonă și greacă, limbi utilizate de elitele țărilor române în secolele precedente.

În vreme ce Principatele Române erau sub suzeranitatea otomană, pentru a fi siguri de sinceritatea și credința domnitorilor autohtoni, sultanii turci aveau obiceiul să țină la curtea lor câte un fiu ori câte un frate al domnitorului în funcțiune, sub denumirea de capuchehaie (cap de încredere)

sau beizadea (un fel de ambasador). Dacă domnitorul nu era credincios sultanului, acesta îi tăia capul rudei care se afla la înalta poartă. Un astfel de capucehaie a fost și Dimitrie Cantemir, dar capul lui luminat a prețuit pentru omenire mai mult decât capetele tuturor sultanilor din vremea aceea, care poate nici nu ar fi fost pomeniți în istorie, dacă prințul moldovean nu ar fi scris el însuși, în latinește – limbă, pe vremea aceea, de circulație universală – o istorie a Turciei sub denumirea de *Creșterea și descreșterea Imperiului Otoman*.

Argumentul său era obiectiv, după cum se poate observa: *Dragostea ce avem pentru patria noastră ne îndeamnă, pe de o parte, să lăudam neamul din care ne tragem, iar pe de altă parte, dragostea de adevăr ne împiedică, într-aceeași măsură, să lăudam ceea ce ar fi, după dreptate, să osândim* (Dimitrie Cantemir).

Am selectat datele din arborele genealogic al familiei Cantemir, alcătuit de Paul Cernovodeanu și publicat în anexele vol. V din *Istoria Românilor*, 2003. *O sinteză recentă a acestei problematice am citit în capitolul Vreame Cantemireștilor, redactat de Paul Cernovodeanu, în tratatul Istoria Românilor, patronat de Academia Română, volumul V, Editura Enciclopedică, 2003, p. 296-340.*¹ Povestea manuscriselor cantemiriene este o odisee, pentru care este nevoie de îndurare, de muncă, dar Cantemir, *principele cel mai cultivat din ultima mie de ani* (Constantin Barbu), merită cu prisosință acest efort. Iar noi suntem datori să facem acest efort, dragi colegi. Fascinația operei cantemiriene se reflectă și asupra tinerilor: iată că medicul Laura Poantă, care este și o talentată graficiană a realizat o expoziție de un farmec inefabil la Muzeul de Artă din Cluj-Napoca, având ca temă *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir; Ligia Ruscu, conferențiar la UBB a publicat de curând un roman istoric intitulat: *Cantemir. Inorogul în lavirinthul neștiinții*. Încet, dar sigur, diseminarea operei marelui cărturar se realizează și de către tineri, spre lauda lor și spre bucuria noastră.

Bibliografie:

1. Cantemir, Dimitrie, *Opere*. București: Editura Academiei Române, tom VI, 1883.
2. Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*. București: Minerva, 1976.
3. Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și comentarii de Virgil Cândea, text grecesc de Maria Marinescu-Himu, Editura Academiei RSR, București, 1974,
4. Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, Prefață de Alexandru Duțu. București: Minerva, 1978.
5. Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, vol. II, Ediție îngrijită, note și glosar de Ion Verdeș și P.P. Panaitescu. București: Minerva, 1978.
6. Călinescu, George, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. București: Minerva, 1982.
7. Cioculescu, Șerban, *Opere*. București: Editura Muzeul Literaturii Române, 2020.
8. Costin, Pseudo-Nicolae, *Letopisețul Țării Moldovii de la Ștefan sin Vasilie-Vodă*. Iași: Editura M. Kogălniceanu, t II, Iași, 1845.
9. Cornea, Paul, *Studiu introductiv la Antioh Cantemir, Stihuri*. București: Editura pentru Literatură Universală, 1966.
10. Iorga, Nicolae, *Originalitatea lui Dimitrie Cantemir*. În: „Cuget clar” VIII, 1935, nr. 19-24, p. 416.
11. Lemny, Ștefan, *Cantemireștii*. Iași: Polirom, 2013.
12. Minea, I., *Despre Dimitrie Cantemir*. Iași, 1926.
13. Panaitescu P. P., în *Cuvânt înainte la Dimitrie Cantemir, Viața lui Constantin Cantemir zis cel Bătrân, domnul Moldovei*, Ed. de Stat pt Literatură și Artă, București, 1959
14. Petcu, Tudor, *Elemente de spiritualitate în gândirea cantemiristă*, în revista „Conștiința” online, 08.03. 2017
15. Poantă, Laura, *Omniscop, Medicină și societate*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2023.
16. Popescu, Magdalena, *Postfață la Dimitrie Cantemir, Descrierea Moldovei*. București: Minerva, 1976.
17. Cantemir, Dimitrie, *Metafizica*, din latinește de Nicodim Locusteanu, Prefață de Em.C. Grigoraș, Ed. Ancora, București, 1929.

¹Ion Simuț, *Prințesa Maria Cantemir* în „Adevărul.ro”, 2003.

DORINA ROTARI

Universitatea de Stat din Moldova

dorina.rotari@usm.md

ORCID: 0009-0005-6230-3714

LITERATURA ROMÂNĂ MODERNĂ DIN PERSPECTIVĂ INTERCULTURALĂ¹

Rezumat

Perspectiva interculturală favorizează reinterpretarea unor fenomene ale literaturii/culturii române prin prisma interferenței ideilor și confluențelor cu alte literaturi/culturi, pentru a forma o imagine globală asupra fenomenelor literare moderne. Studiarea unor texte relevante din punct de vedere intercultural prevede și introducerea unei metodologii interculturale, prin care discuțiile despre literatura/cultura română și cea universală pot fi reînnoite. Totodată, hermeneutica interculturală permite conceperea literaturii și a produselor culturale ca agenți ai unor spații de comunicare ce se caracterizează prin dinamism și dialog.

Cuvinte-cheie: literatură, cultură, perspectivă interculturală, imagologie, stereotip, concordanțe, metodologie interculturală.

Abstract

The intercultural perspective favors the reinterpretation of some phenomena of Romanian literature/culture through the prism of the interference of ideas and confluences with other literatures/cultures, in order to form a global image of modern literary phenomena. The study of relevant texts from an intercultural point of view also provides for the introduction of an intercultural methodology, through which discussions about Romanian and universal literature/culture can be renewed. At the same time, intercultural hermeneutics allows the conception of literature and cultural products as agents of communication spaces characterized by dynamism and dialogue.

Keywords: literature, culture, intercultural perspective, imagology, stereotype, concordances, intercultural methodology.

Aflată la granița dintre Occident și Orient, literatura română modernă este, fără îndoială, un spațiu al interculturalității, existând o serie de interferențe care au determinat sensibilitatea specifică și dialogul intercultural. Relevantă în acest sens este afirmația lui Mircea Eliade: „Cred că țara noastră este un fel de punte între diverse culturi, Bizanț, Orient, Occident, cultură populară, cultură occidentală de tip modern. Mi se pare că este o punte și un loc de întâlnire extrem de interesant”.

Includerea dimensiunii interculturale în procesul de studiere a literaturii române moderne este în acord cu nevoia de a aborda, contextualizat, valorile literare create de potențialul național, dar și de a decela critic aspecte complexe și controversate ale problematicii interculturale prin prisma literaturii. Perspectiva dată poate fi conectată cu diverse fenomene și creații literare relevante pentru acest tip de abordare, oportună fiind introducerea unei metodologii interculturale de studiere a operelor/fenomenelor literare și a unor resurse pedagogice eficiente pentru facilitarea învățării interculturale.

Totodată, perspectiva interculturală (care vizează procesul dinamic de influență, dialog, colaborare, reciprocitate între grupuri culturale diferite) poate fi corelată cu cea imagologică (ce studiază totalitatea imaginilor, stereotipurilor, clișeele sau imagoipurilor pe care și le face un popor despre un alt popor, adică despre *Celălalt*, cât și despre sine). Cele două perspective se raportează la un șir de noțiuni și concepte ce funcționează într-un câmp interdisciplinar: *alteritate* și *identitate* (istorie), *etnoimagine*, *etnotip* (etnopsihologie, etnologie); *stereotip*, *prejudecată*, *clișeu*, *autoimagine*, *heteroimagine* (psihologie); *mit*, *simbol*, *arhetip*, *topoi*, *imagine*, *imagoipur* (literatură).

¹ Articolul a fost elaborat în cadrul Proiectului „Promovarea și dezvoltarea educației interculturale în formarea inițială a cadrelor didactice” (cod 513007), implementat de C.E. PRO DIDACTICA, cu sprijinul Fundației pentru copii „Pestalozzi” din Elveția.

Abordată din acest unghi, capodopera poetică *Țiganiada* de Ion Budai-Deleanu, scrisă la 1812, se prezintă ca o operă modernă, ce dezvăluie varii aspecte ale interculturalității. După ce multă vreme posteritatea critică a *Țiganiadei* a fost dominată de două direcții interpretative: analiza conținutului ideologic, de factură iluministă, al epopeii (raționalism, deism, anticlericalism, afirmarea dreptului natural etc.) și studiul sursologic, comparatist, al unei opere de tip clasic, alături pe modele ilustre, noile perspective de cercetare, între care cea imagologică și cea interculturală, oferă chei de lectură originale prin care discuțiile despre lucrarea lui Budai-Deleanu pot fi reînnoite. De precizat în acest sens că, în ultimele decenii, receptarea epopeii a cunoscut câteva răsturnări spectaculoase de sens. Mai întâi este înlăturată „prejudecata” clasicismului *Țiganiadei*, cu „disocierea între genurile mari și cele minore” (epopeea ilustrând prin stilul parodic și moralizator-satiric un gen minor). Paul Cornea consideră că „*Țiganiada* este o insurecție – poate cea dintâi la noi – împotriva clasicismului, cu tot ce acesta presupune în ordine filosofică și artistică” [3, p. 73], întrucât, sub tiparele de suprafață ale vechilor dogme, circulă prin *Țiganiada* seva viguroasă a unei arte a adevărului concret, iar textul și comentariul se ajută reciproc. De la „anticlasicism” s-a ajuns, în chip firesc, la considerarea epopeii din perspectivă barocă și chiar romantică (anticipativ, se înțelege). Ioana Em. Petrescu descoperă izbucnirile grandilocvente în stilul satanismului romantic de mai târziu, precum și „dialogul luciferic” care prefigurează „absolut independent de vreo influență livrescă sau de vreo idee teoretică explicită” proza specifică romantismului, implicit imaginea demonului [8]. Mai mult decât atât, se argumentează, de poziții exegetice notorii, modernitatea și chiar postmodernitatea *Țiganiadei* „avant la lettre”, prin pura gratuitate și jocul „de-a literatura”, dând impresia unei imense creații carnavalești și a unei „comedii a literaturii” (Nicolae Manolescu).

Cum am precizat mai sus, *Țiganiada* este susceptibilă în continuare de lecturi multiple, în acord cu noile perspective de interpretare. Sub aspect intercultural, opera oferă un vast teren de studiere a reprezentărilor mentale (stereotipurilor, imago-tipurilor) despre etnia țiganilor, care se reazemă, evident, pe întâlniri interetnice și experiențe istorice. Semnalăm în epopee un set de convingeri despre un grup etnic distinct, care vizează atitudini, comportamente și caracteristici personale ale membrilor acestui grup. De remarcat faptul că stereotipurile despre țigani prezente în lucrare nu s-au schimbat complet. „Variațiile contextuale ale conținutului stereotipurilor pot fi considerate ca variații pe o temă odată ce există, în esență, un set de convingeri care se mențin stabile în situații diferite” [2, p. 37, 46].

Epopeea poate fi analizată și în baza algoritmului de studiere a textelor imago-tipice, ținându-se cont că imago-tipul „este o reprezentare eterogenă, complexă, dialogică, relațională, care se presupune în expresia „unii și alții”, pentru că nu există unii fără privirea celorlalți. Doar în privirea reciprocă poate apărea imago-tipul” [7, p. 267]. Algoritmul propus de cercetătoarea Rodica Gotca include câteva aspecte esențiale pentru studiul imagologic (care pot fi adaptate și la analiza lucrării lui Ion Budai-Deleanu):

Date generale despre autor și operă:

a) Autorul/ Naratorul aparține națiunii descrise de el/ conviețuiește cu alteritatea/ este călător/ descrie țara din auzite.

b) Cine face o anumită afirmație? (cultura observatoare); cui i se adresează? (cultura observată).

c) De ce pentru autor este importantă atitudinea respectivă?

d) Care este strategia sa de convingere?

e) Când a fost scrisă opera și în ce împrejurări.

2. Teme și motive literare:

a) identitate sau/ și alteritate (Străinul);

b) exotismul, orientalismul, balcanismul etc.

3. Imagini/ Etnotipuri/ Stereotipuri/ Imago-tipuri:

a) auto-imago-tipuri/ hetero-imago-tipuri;

b) imago-tipuri productive și/ sau reproductive; c) imago-tipuri pozitive și/ sau negative;

4. Interpretarea rezultatelor: a) xenofilie/xenofobie; sau manie/fobie/filie; b) ideologie/utopie;

5. Analiza textului: a) abordări intertextuale; b) abordări contextuale; c) abordări textuale;

6. *Personajul*: a) Tipul de personaj: Străinul/ Alter/ Alius/ Queer/ Imagine-temă; b) Caracterizarea morfologică și lexicală a personajului; c) Stabilirea genului: masculin/ feminin; d) Apartenența politică și culturală; e) Calificarea diferențială: sălbatic *versus* civilizat, barbar *versus* cult, occidental *versus* oriental. Lucruri acceptate/ obișnuite și neacceptate/ ciudate despre străinul reprezentat;

7. *Impactul alterității* asupra autorului/ asupra cititorului [5, p. 159].

Un teren propice pentru studierea fenomenului interculturalității este și opera eminesciană, în care surprindem reminiscențe din marea cultură a lumii. Beneficiind de rezultatele cercetărilor comparatiste, orientate spre stabilirea izvoarelor, analogiilor, corespondențelor etc., se observă în opera autorului român interferențele semnificative cu spiritualitatea indiană, elină, cu marile sisteme filosofice (de la cele grecești la cele germane), cu romantismul german, francez etc.

Influențele și confluențele indiene în opera poetului român au fost temeinic elucidate de Amita Bhowe, cercetătoare, traducătoare, profesoară de bengali, sanscrită și civilizație indiană, autoare a unei teze de doctorat privind problema relațiilor dintre gândirea indiană și opera lui Mihail Eminescu. În *Cuvânt înainte* la studiul *Eminescu și India* (publicat inițial în 1978), exegeta menționează: „Prima mea întâlnire cu poezia eminesciană mi-a produs o mare uimire. Descopeream o întreagă lume, în care Orientul se întâlnește cu Occidentul, Europa se unește cu Asia, finitul se *desmărginește* și granițele se sterg. (...) Pentru mine, Eminescu a fost și este un kavi (poet-înțelept) indian, un gânditor care privește viața prin prisma filosofiei. (...) Oare acest fapt nu-i destul de grăitor să indice că poporul român și cel indian au un fond comun de sensibilitate?” [1]. Putem vorbi, așadar, despre o asimilare organică a culturii indiene, despre analogii profunde între gândirea mitopoetică eminesciană și cea a poezilor indieni, de la autorii *Imnurilor Vedice* la Kalidasa și până la Rabindranath Tagore. Punctele de contact sunt însă și mai vaste, vizând influențele indice în literatura populară română (de la Alexandria la Varlaam și Ioasaf, la Sindipa etc), apoi influențele masive ale Indiei în romantismul european. Cercetate din perspectivă comparatistă și interculturală, tablourile cosmogonice din *Scrisoarea I* și *Rugăciunea unui dac* (inspirate din *Imnurile Vedice*), precum și textul *Venere și Madonă* (aflat sub semnul influenței lui Kalidasa), sunt dovada unui fond de sensibilitate și inspirație mitopoetică asemănător, dar și a unei sinteze originale, din partea poetului român, între viziunea despre lume a inzilor și a europenilor.

Nu pot fi neglijate nici corezonanțele operei eminesciene cu valorile literare ale romantismului, poetul român încadrându-se în „marea familie a romanticilor europeni”, o adevărată comunitate de spirite și destine. În acest context se impune problema „invariantilor”, „concor-danțelor”, „topoilor”, „afinităților elective” etc., ca instrumente de cercetare a dialogului intercultural. Prin valorificarea conceptului de *concordanțe*, pus în circulație de Paul Cornea, pot fi elucidate atât *dependențele* (filiațiile) dintre autori, cât și *paralelisme* (omologiile), cele din urmă fiind *sincronice* (determinate de mediul istoric și cultural) sau *tipologice* (când asemănările nu provin din sincronie, ci se produc și în afara ei). Cadrul de cercetare cel mai pertinent este apropierea de spațiul romantismului german, de care Eminescu a fost atras în virtutea formației sale culturale și a firii sale profund interiorizate. Cercetătoarea Zoe Dumitrescu-Bușulenga, în cartea sa consacrată raporturilor lui Eminescu cu romantismul german, argumentează că cea mai potrivită apropiere a lui Eminescu de poezia germană ar fi prin Hölderlin, concluzionând că „în amândouă operele răsună, dincolo de analogii ori deosebiri, timbrul mării poezii, acela al vocii orfice, venind de departe, din străfunduri, și făcându-se auzită numai simțului interior, revelând semnificații tot mai de profunzime, pe măsura trecerii timpului” [4]. Corespondențe și afinități elective pot fi stabilite și cu alți scriitori și filosofi germani (Lenau, J. P. Richter, Novalis, Schopenhauer), precum și cu exponenții altor culturi (scriitorul francez *Gérard de Nerval*, italianul *Leopardi ș.a.*).

Revitalizând discursul literar romantic și recuperând ceea ce dă unitate acestui curent, poetul român ocupă un loc important în spațiul dintre romantism și modernitate. În ordinea dată, întâlnirea între diferite culturi în spațiul de creație eminesciană poate fi percepută ca un indiciu al modernității, căci, așa cum susține Alexandru Mușina, „aproape toți marii poeți moderni (...) au fost mari traducători, dar și (re)descoperitori ai unor valori, zone, epoci culturale ignorate mai mult sau mai puțin”.

Într-un alt context istoric și literar, dimensiunea interculturală poate fi surprinsă în romanul *Maitreyi* de Mircea Eliade, care dezvăluie subtilitățile dialogului european-asiatic. Ca motto pentru studierea romanului ar putea servi afirmația lui Octavian Paler: „...orice călătorie trebuie să înceapă cu un gest de modestie, de renunțare. Trebuie să lași în urmă măcar o parte din bagajul de prejudecăți”. Printr-o hermeneutică interculturală și imagologică pot fi analizate mai multe fațete ale problematicii enunțate în romanul *Maitreyi*:

- Preconcepțiile privind superioritatea Occidentului asupra Orientului în opera lui Eliade.
- *Occidentul* este văzut ca: *civilizat – alb – superior – rigid – risipitor – tehnic – poluat – mort – sumbru – democratic – modernizator – laic – rațional – dominator*.
- *Orientul* este caracterizat prin: *necivilizat – negru – inferior – cald – blând – plin de oxigen – viu – colorat – despotic – antimodern – mistic – irațional – dominat – fanatic – obscurantist etc.*
- Argumentele directorului Tagore privind superioritatea indienilor asupra occidentalilor colonizatori: „India poate învăța Occidentul D-voastră superb și mortuar. India poate descoperi Europei nu un adevăr, ci o cale, și calea aceasta o batem noi aici în India, de patru mii de ani. India poate învăța că viața spirituală [...] e bucurie, e voluptate și dans, câteodată tumultuoasă și sălbatecă, asemenea ploilor Bengalului, altă dată calmă și elevată, asemenea culmilor himalayene. Viața spirituală e inocență și e libertate, e dramă și e extaz”.
- Reflecțiile lui Eliade despre naționalitățile care alcătuiesc lumea orientală (japonezii, chinezii, indienii cu toate variațiile sale comunitare: bhutanezii, sikkimezii, bengalezi, singalezi, santali), relevând imago-tipurile pozitive și negative despre Străin.
- Diferențele culturale privind idealul frumuseții feminine în opera lui Mircea Eliade. Totodată, imaginea alterității în romanul eliadesc poate fi analizată pe trei planuri diferite (după Tzvetan Todorov): *axiologic*, *praxiologic* și *epistemic*.

Pe *plan axiologic* judecata de valoare vizează raportarea lui *eu* la *celălalt* în sensurile de „bun sau rău?”, „îl iubesc sau nu-l iubesc?”, „îmi este egal sau îmi este inferior?”

În *plan praxiologic* este evaluată acțiunea de apropiere sau depărtare a *eului* față de *celălalt*. Ce se întâmplă dacă îmbrățișez valorile celuilalt, mă identific cu el, mi-l asimilez pe celălalt sau îi impun propria-mi imagine?

Planul epistemic răspunde la întrebarea dacă eu cunosc sau ignor identitatea celuilalt. Dar nici aici nu există un absolut, ci doar o gradare infinită între stări de cunoaștere mai mult sau mai puțin complexe [9, pp. 173-176].

Având în vedere imperativul educației interculturale în epoca actuală, romanul eliadesc poate servi ca reper pentru identificarea și analiza celor șase stadii ale învățării interculturale (după M. J. Bennett), împărțite în două faze distincte: *cea a etnocentrismului* (care implică negarea/izolarea de alteritate, reacția de apărare, urmată de minimizarea treptată a diferențelor); și *a etnorelativismului*, către care se țintește ca obiectiv de învățare în educația interculturală (acceptarea diferențelor culturale, adaptarea și integrarea) [apud 6, p. 19].

Cum se poate observa, cadrul transnaționalismului și perspectiva interculturală favorizează reinterpretarea unor fenomene ale literaturii/culturii române prin prisma interferenței ideilor și a confluențelor cu alte literaturi/culturi, pentru a forma o imagine globală asupra fenomenelor literare moderne. Totodată, valorificarea unor texte ofertante din punct de vedere al interculturalității, permite conceperea literaturii și a produselor culturale ca agenți ai unor spații de comunicare ce se caracterizează prin dinamism și dialog.

Bibliografie:

1. Bhose Amita. *Eminescu și India*. Editura Cununi de stele, 2009.
2. Cinnirella Marco. *Ethnic and National Stereotypes: A Social Identity Perspective*. In: *Beyond Pug's Tour: National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice*. Ed. De Barfoot, C.C. Amsterdam: Rodopi, 1997.

3. Cornea Paul. *Studii de literatură română modernă*. București, Editura Pentru Literatură, 1962.
4. Dumitrescu-Bușulenga Zoe. *Eminescu și romantismul german*. București, Eminescu, 1986.
5. Grati Aliona, Iovu-Macari Elisaveta, Popa Oxana, Dementieva Diana, Gotca Rodica. *Opera literară ca dialog și relație*. Chișinău, Știința, 2022.
6. Ivasiuc A., Koreck M., Kővari R. *Educația interculturală: de la teorie la practică*. București, 2010.
7. Montadon Alain. Les caractères nationaux dans la littérature française: problèmes de méthode. In: *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, 2002, nr. 54, pp. 251-269.
8. Petrescu Ioana Em. *Studii despre Ion Budai-Deleanu*. Casa Cărții de Știință, 2011.
9. Todorov Tzvetan. *Cucerirea Americii. Problema Celuilalt*. Iași, Institutul European, 1994.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212947>
CZU: 821.135.1(478).09:94(478)(092)

VICTORIA FONARI
Universitatea de Stat din Moldova
victoria_fonari@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0058-167X

IMAGINEA LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN CREAȚIA LUI VLAD IOVIȚĂ

Rezumat

Dimitrie Cantemir este o personalitate multilaterală, care rămâne o sursă nesfârșită de elucidat, deși a fost cercetat din cele mai diverse aspecte. Scrierile sale au relevat o fire enciclopedică care acoperă multiple domenii. Era și firesc ca o asemenea figură să fie transpusă în opere artistice. Or, personajul Dimitrie Cantemir reflectă nu doar timpurile sale, dar și contextul în care a fost creată opera artistică unde acesta se regăsește. Obiectul de studiu al prezentului articol este imaginea lui Cantemir în creația lui Vlad Ioviță.

Cuvinte-cheie: Dimitrie Cantemir, Moldova, povestire, ideologie sovietică, regim, restricție, libertate de creație

Abstract

Dimitrie Cantemir is a multilateral personality, he remains a never-ending source to be elucidated, researched from the most diverse aspects. His writings demonstrated an encyclopedic streak spanning many fields, which he revealed in his works. It is natural that it also becomes an artistic image. The image of Dimitrie Cantemir reflects not only his times, but also the context in which he created the one who selected him as a character. The objective of the article lies in the analysis of the image of Dimitrie Cantemir from Vlad Ioviță's novel.

Keywords: Dimitrie Cantemir, Moldova, short story, Soviet ideology, regime, restriction, creative freedom.

Dimitrie Cantemir este o personalitate multilaterală, care rămâne un izvor nesecat pentru elucidare și cercetare din cele mai diverse perspective, scrierile sale demonstrând o fire enciclopedică ce cuprinde mai multe domenii. Era și firesc ca o asemenea figură să fie transpusă în opere artistice. Or, personajul Dimitrie Cantemir reflectă nu doar timpurile sale, dar și contextul în care a fost creată opera artistică unde acesta se regăsește.

Ne-am propus în articolul de față să analizăm imaginea lui Dimitrie Cantemir din nuvela omonimă a lui Vlad Ioviță. Am fost motivați să optăm pentru acest autor de o întâlnire recentă cu cititorii din clasele primare de la Liceul Teoretic „Vlad Ioviță” din satul Cocieri, raionul Dubăsari, unde am ajuns datorită cărții „Jurnalul micului călător din Chișinău”. Profesoara de limba și literatura română din localitate, Tatiana Gherbiș, a venit și ea cu o carte în dar – „Dimitrie Vodă Cantemir”, autor Vlad Ioviță, ediție coordonată și inițiată de profesoarele de limba și literatura română Lidia Cojușnean și Elena Luchianov. Această variantă, apărută cu grafie latină, conține nuvela scrisă de Vlad Ioviță, niște imagini și câteva constatări aparținând criticului literar Vasile Coroban, dintre care menționăm următoarea apreciere: „Nuvela *Dimitrie Vodă Cantemir* e o operă artistică în care omenescul se răsfrânge până în cele mai mici detalii” [7, p. 2].

Destinul nebănuit l-a apropiat de Dimitrie Cantemir pe Vlad Ioviță. Acesta din urmă s-a născut în anul 1935, exact în anul de când datează reînhumarea în patrie a domnitorului Dimitrie Vodă [vezi: 10, p. 25].

Probabil, nuvela inițial fusese o variantă de lucru a regizorului Vlad Ioviță. Aceasta pentru că filmul a fost realizat în 1973, iar nuvela apare editorial în 1974 (conform datelor din „Mica enciclopedie ilustrată a scriitorilor din Republica Moldova” [8, p. 403]).

În 1973, de fapt, apar două producții cinematografice, ambele consacrate domniei lui Dimitrie Cantemir, una realizată la Studioul „Moldova-Film”, în regia lui Vlad Ioviță, cu o premieră care a avut loc în 1974, și o altă peliculă apare la „România-Film” (în regia lui Gheorghe Vitanidis), iar

premierea s-a produs în 1975. Putem presupune că întârzierea prezentării oficiale se explică prin implicarea cenzurii sau a instituțiilor care își asumau verificarea produselor de cinema înainte de a fi difuzate publicului larg. Cert este că ambele au fost inspirate de celebrarea celor trei sute de ani de la nașterea voievodului cărturar.

Pentru a interpreta adecvat viziunea lui Vlad Ioviță asupra domnitorului, ar trebui să înțelegem, mai întâi, unele aspecte ce țin de procesul de creație a autorului. Răspunsul ni-l oferă lucrarea *Filmul moldovenesc din perioada stagnării, o mostră elocventă a dezumanizării societății*, elaborat de cercetătoarea Ana-Maria Plămădeală. Despre cum a lucrat Vlad Ioviță la această comandă de stat și care au fost restricțiile impuse de regim autoarea detaliază în subcapitolul: *Filmul istoric în anii 1970-1985: predominarea tendinței vulgar-sociologice*. Exegeta în studiul artei cinematografice constată: „Este de datoria noastră să elucidăm subtextele ideologice, care au mutilat conștiința artistică a autorilor peliculei, să relevăm contextele social-politice și istorico-culturale în care a germinat și a văzut lumina zilei primul nostru film istoric cu ambițiile unei supraproducții, relevând o dramă inerentă a relației artist-putere” [9, p. 203]. Descoperim în sursa citată informații despre existența a trei scenarii pentru filmul amintit, fiecare fiind rezultatul unor suspiciuni ideologice și al criticilor vehemente din partea comanditarilor care aveau niște așteptări specifice. Astfel, autoarea descoperă în arhivele anului 1970 o Hotărâre a CC al PCM în care creația lui Vlad Ioviță este etichetată astfel: „toate filmele lui Vlad Ioviță sunt ideologic vicioase” [3, p. 205]. Urmează un șir de nemulțumiri din partea conducerii, aparținând lui Ivan Bodiul, în special.

Cercetătoarea explică cum s-a produs mutilarea spiritului creativ și încearcă să reconstituie intenția artistică a cineastului: „Vlad Ioviță a scris oferta, în care, deși a plătit tribut mitului prieteniei poporului rus cu cel moldovean, a trasat pilonii dramaturgici pe care s-ar putea edifica o cutremurătoare dramă a marelui exilat al neamului, al cărui destin a fost marcat de două surghiunuri – cel turcesc și cel rusesc și care a reușit, prin voința sa civică și patriotică, să trezească demnitatea poporului, să-i inspire dragostea de libertate în acele amarnic de scurte luni ale domniei sale” [9, p. 205]. În ciuda tuturor sugestiilor de care a ținut cont Vlad Ioviță, și cea de-a treia variantă a adunat critici care reflectau vocea regimului. Ilustrăm prin una dintre acestea aparținând lui Vlad Ciburciu: „Idea misiunii de eliberare a Moldovei de către Rusia trebuie să devină subiectul filmului” [1, p. 207].

Presiunea impunerii și consecințele îndoctrinării filmului sunt atestate și în alte contexte. Exegeta îl citează pe Demir Dagnev, care, în recenzia sa din 23 iulie 1973, vorbește despre falsificarea istoriei în film: „Unul dintre motivele cele mai discutabile ale scenariului regizoral ține de trădarea boierilor moldoveni și trecerea lor de partea turcilor”. Or, în viziunea istoriografiei din epocă, „prietenia cu Rusia era susținută în unanimitate absolută” [2, p. 207]. De fapt, Vlad Ioviță este acuzat pe nedrept, boierii moldoveni au folosit trădarea drept tactică în caz de pierdere a luptelor, în caz contrar, țara ar fi devenit pašalâcul Imperiului Otoman. Or, vocea majorității sau a unanimității explică atitudinea față de opinia individuală. Respectiv, nici artistul nu are dreptul să accepte să gândească individual, cu toate acestea găsim linii argumentative prin care autorul își camuflează opinia personală și nu o colectivizează întru totul, așa cum i se recomandă.

Criticul literar Mihai Cimpoi explică în ce mod se coagulează modul de a vedea lumea cinematografic și de a o percepe în proză scurtă: „Fiind convins că spațiul peisagistic basarabean „e aproape fără spațiu”, că acest cadru n-ar favoriza cursul narativ întins, epeic, că romanul moldovenesc nu este decât un „conglomerat de nuvele”, mai reușit sau mai puțin reușit, unite într-o atmosferă poetică, și nu printr-o structură romanescă, Vlad Ioviță, prozator și cineast (25.XII.1935-23.VI.1984), a cultivat cu un laconism programatic, uneori în dauna naturaleței stilistice. Proza sa este prin excelență comportamentistă, cu eroi care apar conturați zgârcit ca într-un basorelieu” [4, p. 293].

Nuvela nu este o secvență din biografia lui Dimitrie Cantemir. Episodul transpus artistic se înscrie în „tema fundamentală a prozatorului Vlad Ioviță, ca și a literaturii basarabene în genere, este înstrăinarea, iar eroul principal este înstrăinatul, dezrădăcinatul” [4, p. 293-294]. Elementul central, pe care se construiește narația, este determinat de traseul crucii de aur, transmisă cu atenție și luciditate, în atmosfera ticsită de simboluri determinante pentru cultura turcească, inspirate din perioada domniei sultanului Ahmed al III-lea (1703-1730). Anturajul specific Imperiului Otoman este

recreat prin lexic specific, cum ar fi: *vizir, reis-efendi, seraschir, ienicer, ceauș, bostangii, aferim, coran, serai, ciohodar* etc.

Crucea va constitui destinul, conștiința, obligația, credința într-o epocă în care se încheie perioada presiunii hrușcioviste în ceea ce privește ordinele de demolare a bisericilor, a clopotnițelor sau de transformare a lăcașelor de cult în obiective cu funcții utilitare: de multe ori de grajd, în cel mai bun caz de muzee. Dar nu putem nega nici politica de deznaționalizare din perioada lui Brejnev. Drept consecință: alungarea studenților de la instituții de învățământ pentru naționalism, mutarea în 1972 a monumentului Ștefan cel Mare în interiorul Grădinii Publice, rusificarea învățământului prin crearea școlilor mixte.

În aceste condiții, apare nuvela lui Vlad Ioviță concepută pentru a fi citită pe diferite paliere. Sigur că sare în ochi cel de promovare a viziunii despre rolul marelui popor rus care susține poporul moldovenesc necondiționat, pe fundalul unei cruzimi a Imperiului Otoman. Un asemenea fundal este creat pe antiteza apărător-cuceritor. Totuși este important să remarcăm unele fapte istorice ficționale, de exemplu, Poarta Otomană nu i-a cerut lui Dimitrie Cantemir să-și lase vreun fecior ostatic. Un atare fapt imaginar avea menirea să producă un efect de oglindă: verticalitatea fiului lui Dimitrie Cantemir în dialogul cu Reis-efendi poate fi similară cu situația tinerilor care erau obligați să învețe în altă limbă decât în cea maternă. Rusa era limba impusă ideologic, după cum fiul lui Dimitrie Cantemir a trebuit să fie crescut de turci. Autorul recurge aici la o analogie: obligarea copiilor moldoveni de a învăța în școlile rusești de tip orfelinat prin promovarea sentimentului de cultură superioară a marelui popor rus.

Este interesant că în traseul crucii aceasta este scoasă de naratorul omniscient de la gâtul unui sârb și transmisă ostaticului Dimitrie Cantemir. (Specificăm că, potrivit datelor istorice, în acea perioadă Cantemir nu mai este ostatic, între cele două domnii (1693-1710) el deținea funcția de capuchehaie la Poarta Otomană). Simbolul creștinătății este transmis în situația de limită, decizie luată în fața eșafodului. Episodul este narat într-o epocă în care nu puteai exprima direct ceea ce gândești. Totuși Vlad Ioviță, prin mijloacele permise, selectează o modalitate de exprimare proprie existențialismului. Limita contribuie la explorarea omului adevărat, după acest precept sunt conturate mai multe personaje: Iovan Mirici, fiul lui Cantemir, Căpitanul Decusară.

Este firesc că imaginile din produsul cinematografic și cele din nuvelă conțin similitudini. Tangențele, pe care le realizează Vlad Ioviță în ambele lucrări, se observă cu ochiul liber. Această corelație exercită o conexiune între arta cuvântului și cea cinematografică. Or, receptarea conține și alte categorii de analiză a imaginilor artistice. Deși exegetul Jean-Jacques Wunenburger dă prioritate teatrului față de arta cinematografică, totuși imaginea se conturează, pe alocuri, după aceleași principii: „Imaginea nu este predestinată doar să fie repetată, conform indicilor, dar aceasta este capabilă să evolueze, prin mici diferențe, chiar să se transforme pe sine și să-i activeze pe alții prin creativitate” (traducerea noastră – V.F.) [11, p. 9-10].

Această transformare generează noi viziuni de interpretare. În nuvelă avem o imagine proiectată în prima scenă și tot ea revine la final. Scena de pe eșafod relevă în evocarea lucrării curajul cuvântului de a nu se lăsa supus. Iar la final forța celui încătușat („Căpitanul l-a măsurat cu o privire grea și a pornit spre eșafod. A trecut prin coridorul de ieniceri. A urcat treptele de marmură. Călăul i-a pus laba pe umăr și a început să-i răsfrângă gulerul cămășii. Căpitanul l-a privit în ochi. Apoi și-a aruncat deodată brațele în sus și... cătușele lui grele au căzut în capul călăului” [7, p. 81]) devine una arhetipală adusă din tărâmul dacic, unde cel mai bun era sacrificat în sulite: „O clipă și căpitanul a fost ridicat în sulite” [7, p. 81]. Contrastul apare prin două cuvinte-cheie legate de axa verticală: 1) una centrată pe coborâre prin adjectivul *greu*, care se referă la privire (echivalentă cu starea interioară) și la cătușe (care semnifică pedeapsa, supușenia, tortura, inferioritatea); 2) alta asamblează urcarea prin verbul *a ridica*, consemnat și prin *a urca* (se referă la trepte, cătușe, sulite). Omorul călăului prin intermediul cătușelor amintește de forța interioară a omului în numele libertății interioare. Autorul mizează pe o putere lăuntrică ce face imposibilul: găsește forțe să subjuge dușmanul, limitat în acțiuni fizice și neajutorat. Astfel, personajul se eliberează de ipostaza de a fi constrâns. Moartea prin sulită amintește de ritualul dacic, pentru care erau selectați cei mai bravi pentru a-l îmblânzi pe Zamolxis.

Ridicarea în sulițe explică scenariul înălțării și corespunde stării de eliberare, personajul fiind acceptat în lumea cealaltă ca un erou care și-a păstrat conceptele de patrie, putere interioară și libertate.

Cele trei personaje, menționate mai sus, vor dezvălui spiritul de libertate într-o situație de constrângere totală. Crucea nu este transmisă la niciun personaj de origine rusă. Or, deși în contrast cu religia musulmană, relevată în text prin sonorul rugăciunii, prin Coran sau menționarea prorocului Mahomed, rușii par să fie aproape prin credință, totuși crucea nu le este transmisă. Ceea ce semnifică un destin asumat, păstrat cu prețul marilor sacrificii.

Toate cele trei personaje sunt constante în luptă și gata pentru autosacrificare. În situația eliberării fiului lui Cantemir, autorul folosește o expresie care are forța unei maxime: „Bunătatea este și ea o armă... le-a răspuns Reis-Efendi. Mult mai tăioasă decât cruzimea...” [7, p. 66]. Să explicăm în ce constă bunătatea dușmanului? O putem plia pe gândurile expuse într-un dialog de autorul însuși: „Comanda socială ți-o face viața înseși. Apoi în Dimitrie Cantemir și-au aflat expresie multe din meditațiile mele și despre alte personalități istorice – despre Ioan Vodă cel Cumplit, despre istoria noastră în genere” [5, p. 5]. Vlad Ioviță recunoaște că și-ar dori să scrie și despre alți domnitori. În această expunere, prin evadarea din faptele reale în istorie, autorul și-a intercalat propriile confruntări interioare cu cele ale lui Dimitrie Cantemir, care, în cunoscutul context social-politic, nu părăsește conceptul de libertate: „Nu sunt de vină, dascăle, că între știință și război trebuie să aleg războiul!” [7, p.33].

Cât privește conexiunea, la prima vedere imposibilă, între bunătate și armă tăioasă, ea se resimte altfel pe timpul lui Ioviță: banii oferiți de marele imperiu sovietic pentru construcția spitalelor, fabricilor, uzinelor, cluburilor de amatori erau în realitate obținuți, prin infrastructura dependentă, din roadele terenurilor agricole și apoi reînțorși în proporții mai mici, dar văzuți ca oferte, ca daruri, ceea ce va contribui la crearea unei false bunăstări și pseudolibertăți.

Mai amintim de o maximă, dar care pare să fie ruptă din subiect. Este cea inclusă în scena în care un tătăraș, băiat de vreo 12 ani, adus de armata rusă, este verificat de Dimitrie Vodă Cantemir cum știe a scrie. Oferindu-i libertatea de a scrie orice în limba sa, pe care în acest context o cunoaște doar băiatul și domnitorul, Vodă citește: „Blestemat fie omul care, având în mână o bucată de pâine, o aruncă și întinde mâna după alta mai mare”. Episodul are aspectul unei parabole. Omul între două pâini, incertitudinea timpurilor, între scop și posibilități – toate suportate sub o presiune care oprește aluziv de la prea marea speranță față de un popor care ar face pentru altul ceva dintr-o pură empatie. Plata pentru pâinea mai mare ar putea fi incomensurabilă.

Transpare în nuvelă și o coordonată simbolică a soarelui:

- în Imperiul Semilunii: „În fața mărețului apus de soare sultanul vrea să rămână singur” [7, p. 12]. Acest simbol parcă anunță lucrarea lui Dimitrie Cantemir „Creșterea și descreșterea Imperiului Otoman”. Singurătatea predispune la meditație învăluită de o senzație de neliniște în fața amurgului, este incertitudinea și presimțirea unui pericol.

- În amenințarea lui Reis-efendi adresată voievodului Cantemir: „Soarele a răsărit și capul meu a rămas pe umeri. Dar soarele va apune. Și la apus va cădea capul tău” [7, p. 66]. Soarele semnifică viața, energia, certitudinea, curajul. Traseul lui este similar cu traseul omului în viață. Viața nu se ancorează într-o zi concretă. Simbolul soarelui revendică timpul, dar îi oferă și șansa de a nu avea acces într-un tot la misterele acestuia.

Autorul Vlad Ioviță relevă și ceea ce a determinat faima ilustrului savant Dimitrie Cantemir, prin cuvintele personajului turc: „Ce duios cânti tu la tambur!” (Dimensiunea de muzician a fost elucidată de cercetătorul Victor Ghilaș [vezi: 6]).

„Poți să stai într-o țară străină toată viața și să nu știi nimic despre ea și obiceiurile ei” [7, p. 6]. Fiind unul care a avut responsabilitatea de a ține crucea ceea de aur, Dimitrie Cantemir, aflat în Rusia, scrie „Descriptio Moldaviae”, la comanda Academiei din Berlin, unde pentru prima dată se prezintă structura administrativă, se descriu ținuturile geografice, se analizează obiceiurile poporului, se explică importanța grafiei latine pentru o limbă înveșmântată într-un scris impropriu limbilor romanice. Cel care a cunoscut Țara Moldovei doar opt luni și jumătate – atât a constituit ambele domnii – a reușit să realizeze între anii 1714-1716 prima monografie despre țara sa, pentru a fi

cunoscută în întreaga Europă, care atunci se înțelegea prin intermediul limbii latine (lucrarea a fost publicată la 2 martie 1716, în 1769 tradusă în limba germană, în 1789 tradusă din germană în rusă, 1825 în română).

Amintirea și cinstirea lui Dimitrie Cantemir nu trebuie să se șteargă din conștiința tuturor românilor din România, Moldova, din toate colțurile lumii pe unde i-a dus soarta. D. Cantemir rămâne a fi un simbol al identității naționale.

Creația marelui savant, care în viață s-a bucurat de suișuri nebănuite și de coborâșuri nu o dată periculoase, merită onoruri postume binemeritate.

Bibliografie:

1. ANRM, F.3158/1, inv.2, f. 17. Ana-Maria Plămădeală. Filmul istoric în anii 1970-1985: predominarea tendinței vulgar-sociologice. În: Ana-Maria Plămădeală, Dumitru Olărescu, Violeta Tipa. *Arta cinematografică din Republica Moldova*. Chișinău: Grafema Libris, 2014.
2. ANRM, F.3158/1, inv.2, f. 207. Ana-Maria Plămădeală. Filmul istoric în anii 1970-1985: predominarea tendinței vulgar-sociologice. În: Ana-Maria Plămădeală, Dumitru Olărescu, Violeta Tipa. *Arta cinematografică din Republica Moldova*. Chișinău: Grafema Libris, 2014.
3. AOSPRM, E51, INV.31, DOS.9, F.43. În: Ana-Maria Plămădeală. Filmul istoric în anii 1970-1985: predominarea tendinței vulgar-sociologice. În: Ana-Maria Plămădeală, Dumitru Olărescu, Violeta Tipa. *Arta cinematografică din Republica Moldova*. Chișinău: Grafema Libris, 2014.
4. Cimpoi, Mihai. *Istoria literaturii române din Basarabia*. București. Chișinău: Litera Internațional, 2003.
5. Cimpoi, Mihai. *Opțiunea inversă*. In: *Literatura și arta*, 1982, 28 octombrie, p. 5.
6. Ghilaș, Victor. *Dimitrie Cantemir – muzicianul în contextul culturii universale*. Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul Studiul Artelor, 2015.
7. Ioviță, Vlad. *Dimitrie Vodă Cantemir*. Cocieri, 2015.
8. *Mica Enciclopedie ilustrată a scriitorilor din Republica Moldova*. București . Chișinău: Litera Internațional, 2005.
9. Plămădeală, Ana-Maria. Filmul istoric în anii 1970-1985: predominarea tendinței vulgar-sociologice. In: Ana-Maria Plămădeală, Dumitru Olărescu, Violeta Tipa. *Arta cinematografică din Republica Moldova*. Chișinău: Grafema Libris, 2014.
10. Țvirunc, Victor. Enigma post-mortem al lui Dimitrie Cantemir. In: *Tyragetia. Serie nouă*, 2016, nr. 2(25). Sursa online: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/2_Enigma%20postmortem%20a%20lui%20Dimitrie%20Cantemir.pdf (Accesat: 20.09.2023).
11. Wunenburger, Jean-Jacques. Jeu théâtral et imagination mimopoiétique. In: *Symbolon 14. Jeu, théâtre, existence*. Coord: Jean-Jacques Wunenburger, Ionel Bușe, Edition Universitaires de Lyon III, 2018.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10212984>

CZU: 94:394.46"1973"(478)

RUSLAN ȘEVČENCO

Universitatea de Stat din Moldova

rsevenco@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5203-7858

CUM A FOST SĂRBĂTORITĂ ÎN RSS MOLDOVENEASCĂ CEA DE-A 300-A ANIVERSARE DE LA NAȘTEREA LUI DIMITRIE CANTEMIR (1973)

Rezumat

În acest articol sunt reflectate unele aspecte ale luptei ideologice și concurenței RSSM și României în anii 1962-1973, cauzată de încercările autorităților sovietice de a evidenția în cadrul activității sale doar acele aspecte din viața și cariera oamenilor de cultură, știință și politică ai Moldovei până 1812, care îi apropiau către Rusia. Dar sărbătorirea jubileului lui D. Cantemir în România a fost organizată mult mai fundamental decât în RSSM și în URSS în general.

Cuvinte-cheie: relațiile moldo-române, cultura, știință, Rusia, Moldova, sărbătorirea, propaganda

Abstract

This article reflects some aspects of the ideological struggle and competition of the SSR and Romania in 1962-1973 due to the attempts of the Soviet authorities to emphasize the activity of only those aspects of the life and career of the people of culture, science and politics of Moldova until 1812, which brought them closer them to Russia. But the celebration of D. Cantemir's jubilee in Romania was organized much more fundamentally than in the SSR and in the USSR in general.

Keywords: moldovan-romanian relations, culture, science, Russia, Moldova, celebration, propaganda

Istoriografia sovietică îl prezenta, de regulă, pe Dimitrie Cantemir într-o singură modalitate: drept un dușman convins al Turciei, care, cu succes, îi inducea în eroare pe funcționarii turci, și drept un prieten adevărat al Rusiei, care a urmărit scopul de a transforma Moldova într-o regiune autonomă a Rusiei. Dar, comparativ cu clasicii literaturii naționale ale căror opere, după distrugerea de către I. Stalin a grupării „marșistilor” în 1950, au început să fie editate în RSSM (V. Alecsandri, M. Eminescu ș.a.), lucrările lui D. Cantemir rămâneau mult timp nesolicitate de către autoritățile sovietice, chiar și în scopuri propagandistice. Agitatorii sovietici în publicațiile lor accentuau doar acea parte a biografiei lui D. Cantemir care se referea la Rusia – Tratatul de la Luțk (13 aprilie 1711), participarea Moldovei în războiul cu Turcia împreună cu Rusia, refugiarea lui D. Cantemir cu susținătorii săi după Pacea de la Prut (12 iulie 1711) în Rusia și cariera lui politică și științifică în această țară.

De exemplu, „Enciclopedia istorică sovietică” îl caracterizează pe D. Cantemir în modul următor: „Cantemir Dmitrii Constantinovici (26.X.1673 – 21.VIII.1723) – savant-enciclopedist moldovean și om politic. Din a.1710 – domnitor al Moldovei. În a.1711 a încheiat cu Petru I tratatul de alianță contra Turciei și trecerii Moldovei în componența Rusiei. Campania Pruteană a lui Petru I (1711) nu a adus Moldovei eliberare, împreună cu trupele ruse Cantemir și 4 mii de moldoveni au venit în Rusia. Cantemir a devenit consilier al țarului pe probleme orientale, a obținut titlul de principe și moșii în Ucraina. A continuat activitatea științifică. În 1714 a fost ales membru al Academiei din Berlin. În campania Persană a condus cancelaria de campanie a lui Petru I. Aproape toate lucrările lui Cantemir sunt scrise în Rusia sub influența și în legătură cu reformele lui Petru I. Lucrările istorice ale lui Cantemir: „Descrierea istorică, geografică și politică a Moldovei”, „Cronica vechimii romano-moldo-vlahilor”, „Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman” și altele – au devenit cunoscute în Rusia și în Europa Occidentală. Patriotismul, încrederea în rolul progresiv al Rusiei în Balcani și posibilitățile de înflorire economică a Moldovei pătrund în toate lucrările istorice ale lui Cantemir. Sursa principală pentru cunoașterea lumii, în opinia lui Cantemir, conștiința, ceea ce a însemnat un

pas înainte în dezvoltarea științei moldovenești – deși, concomitent cu conștiința, acorda o mare atenție voinței divine” [2].

Prezentarea lui D. Cantemir drept un politician strict prorus era una necesară pentru propaganda sovietică, ca să-i convingă pe locuitorii Moldovei de faptul că și cei mai mari oameni de cultură, știință, politică etc. din Moldova erau orientați, încă din epoca medievală, spre alianța cu Rusia. Din această presupunere ei trăgeau concluzia că, dacă persoane atât de influente pentru conștiința moldovenilor erau susținătorii „prieteniei” cu Rusia, înseamnă că viitorul Moldovei nu mai poate fi legat de altcineva decât de Rusia. Un exemplu clasic al acestei propagande este imaginea lui Ștefan cel Mare, pe care istoriografia sovietică, rusă și actuală prorusă moldovenească încearcă, cu regularitate, să-l prezinte drept doritor de a se orienta spre Rusia și de a face alianță cu ea, deși biografia lui Ștefan cel Mare nu prezintă dovezi că el a fost orientat strict spre mari puteri concrete (Polonia, Ungaria, Imperiul Otoman etc.), ci, dimpotrivă, el își schimba preferințele după necesitățile timpului. Așa a fost și cu Rusia – după arestarea fiicei Elena, Ștefan cel Mare, dintr-o dată și pentru totdeauna, și-a schimbat atitudinea față de Rusia și a încetat (din 1502) să mențină relații cu această țară [1; 3; 4].

Totuși, până la înrăutățirea treptată a relațiilor URSS și a Moldovei Sovietice cu România (noiembrie 1961), regimul sovietic nu vedea în Cantemir și în operele lui vreun argument în discuția cu istoriografia occidentală și cea românească. Dar situația a început să se schimbe rapid din 1962.

La 20 martie 1962, Biroul CC al PCM, la inițiativa Academiei de Științe a RSSM (AȘ a RSSM), a adoptat Hotărârea „Cu privire la aniversarea a 150-a de la eliberarea poporului moldovenesc de sub jugul turcesc și alipirea Basarabiei la Rusia”. Această decizie, care a inclus în sine principalele măsuri propuse de AȘ a RSSM, prevedea desfășurarea unui șir de manifestări: sesiuni științifice ale AȘ a RSSM și ale Institutului de Istorie a Partidului, ședințe ale catedrelor științelor sociale în instituțiile de învățământ superior, lecții și convorbiri în raioane. Uniunile de creație (cele ale scriitorilor, compozitorilor, pictorilor) erau obligate să creeze opere care reflectă lupta comună cu cotropitorii străini. Ministerul Culturii și Consiliul Republican al Sindicatelor erau constrânse să organizeze o activitate amplă de propagandă și agitație, inclusiv excursii pe locurile de luptă ale armatei ruse în acest război. Presa, radioul, televiziunea au primit indicația să prezinte publicațiile respective la temă [5, p. 262]. La 29 noiembrie 1962, a fost adoptată Hotărârea Biroului Secției Științe Sociale al AȘM și a Cărmuirii de Conducere a Uniunii Scriitorilor din Moldova „Cu privire la starea și problemele studierii moștenirii clasice a poporului moldovenesc”. Decizia cerea crearea unei liste de persoane istorice și oameni de cultură ai Moldovei, care trebuiau fi incluse între cele „progresive”, care corespundeau cerințelor autorităților și puteau fi numite în exclusivitate moldoveni. Printre acestea făcea parte și D. Cantemir [5, p. 262-263].

Aceste hotărâri erau, bineînțeles, provocări evidente ale autorităților republicii, inspirate de Moscova. Ele încălcau status-quo-ul în relațiile sovieto-române și confirmau intenția URSS de a întări „drepturile” sale asupra Moldovei de Est, chiar cu prețul conflictului cu România, a cărei populație, la nivel psihologic, nu putea să accepte pierderea definitivă a regiunii estice a fostului Principat Moldova. Acest fapt a provocat un lanț de evenimente care au stimulat înrăutățirea relațiilor sovieto-române. La început însă părea altfel. În 1964 au urmat acțiunile conducerii republicii, îndreptate spre limitarea turismului din România și bruierea emisiunilor din țara vecină [5, p. 263].

Ulterior, autoritățile sovietice au continuat să înăsprească interdicțiile, care se refereau la relațiile republicii cu România, în special cele culturale. La 13 ianuarie 1966, I. Bodiul a informat Moscova precum că în România se întăresc „tendințe naționaliste” și, în special, rămâne sub tăcere „misiunea eliberatoare” a armatei ruse în războaiele din sec. XVIII-XIX. Ca răspuns, cu privire la eventualele măsuri, Bodiul propunea sărbătorirea de amploare a zilei de 28 iunie, a zilelor de naștere și de deces ale revoluționarilor originari din Moldova (P. Tcacenco, T. Crucioc, ziua primului congres al PC (b)M, a adoptării Constituției etc.). La 1 iulie 1966, Bodiul a expediat cea de-a doua scrisoare către CC al PCUS cu un conținut similar – despre „revederea” și „falsificarea” istoriei în România și necesitatea de a edita ca răspuns la toate acestea în Moldova literatura care „reflectă adevărul istoric” [5:265]. Măsurile propuse de I. Bodiul au fost acceptate de Moscova. De aceea, Prezidiul CC, în

frunte cu Bodiul, a făcut următorul pas, adoptând la 1 februarie 1966 hotărârea „Cu privire la întărirea controlului asupra literaturii străine venite în republică”, care a redus considerabil volumul de literatură românească venită în Moldova și au fost aprobate „Măsurile cu privire la propaganda și sărbătorirea datelor și evenimentelor marcante din istoria poporului moldovenesc” [5, p. 265].

Moscova a acceptat și o altă propunere a lui I. Bodiul – cu privire la editarea literaturii care conține adevărul istoric: CC al PCUS a adoptat hotărârea „Cu privire la elaborarea în continuare și elucidarea problemelor de istorie a relațiilor sovieto-române”. La ședința Biroului CC al PCM din 28 februarie 1967 Bodiul a propus folosirea lor pentru „dezmințirea falsificărilor”. Decizia respectivă, cu denumirea „Cu privire la măsurile CC al PCM pentru continuarea elaborării și reflectării problemelor de istorie a RSSM și a relațiilor sovieto-române”, Biroul CC a adoptat-o la 18 martie 1967. În conformitate cu acest document, a fost creat un grup de savanți, care urmărea apariția tuturor publicațiilor despre Moldova în Occident. Se cerea îmbunătățirea esențială a predării în instituțiile de învățământ superior și școli a „Istoriei URSS”, iar în școlile moldovenești – să se promoveze mai activ internaționalismul proletar, patriotismul sovietic și prietenia popoarelor [5, p. 266].

În următorii ani, I. Bodiul de mai multe ori a comunicat la Moscova informații despre „creșterea dispozițiilor antiruse” în România și activizarea propagandei proromânești, care a fost dusă de către oaspeții români în Moldova de Est. Pentru a opune rezistență acestor fapte, el propunea să fie creată Secția de relații internaționale la CC al PCM, care trebuia să studieze situația în România, să stimuleze propaganda internaționalistă în republică, subliniind, totodată, relațiile cu poporul ucrainean și „marele popor rus”, și în proporții largi să sărbătorească aniversarea a 160-a de la „eliberarea Basarabiei” în 1972.[5, p. 268-269].

Toate aceste măsuri au fost susținute de Moscova și realizate de către conducerea partinică a republicii. În situația creată, autoritățile RSSM au început să conlucreze activ cu orice om de cultură, știință, politică a trecutului, care măcar cumva simboliza legăturile Moldovei cu Rusia. D. Cantemir, care acceptase Acordul de la Luțk (13 aprilie 1711), l-a susținut pe Petru I în timpul invaziei trupelor ruse în Moldova, ultimii 12 ani din viața i-a petrecut în Rusia ca unul din apropiații lui Petru I, a devenit una din cele mai convenabile candidaturi.

De aceea, la 5 septembrie 1972, Biroul CC al PCM a aprobat hotărârea „Cu privire la a 300-a aniversare de la nașterea lui Dimitrie Cantemir”. În document se menționa că „prin toată activitatea sa” Cantemir urmărea scopul stabilirii relațiilor strânse cu Rusia, „era profund încredințat în faptul că prietenia cu Rusia este o necesitate vitală pentru Moldova”, „sublinia rolul progresiv al Rusiei în eliberarea popoarelor balcanice de înrobirea turcă”. De aceea, se propunea sărbătorirea celei de-a 300-a aniversări de la nașterea lui, menționându-se activitatea științifică și politico-obștească a lui Cantemir, aportul lui în „stabilirea relațiilor seculare ale Moldovei și Rusiei” și propagarea ideilor „prieteniei nezdruincinate a poporului moldovenesc cu marele popor rus”, educarea populației republicii în spiritul frăției popoarelor, al patriotismului sovietic și internaționalismului socialist. Pentru pregătirea și desfășurarea acestei festivități, a fost creat Comitetul jubiliar republican, în frunte cu G. Eremei, prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri al RSSM. Din componența comitetului făceau parte: Ia. Grosul, președinte al Academiei de Științe a RSSM, P. Boțu, prim-secretar al Uniunii Scriitorilor, L. Culiuc, ministru al Culturii, A. Lazarev, rector al Universității de Stat din Chișinău, V. Malev, scriitoare, A. Melnic, șefă a secției de cultură a CC al PCM, și adjunctul ei M. Pleșko, T. Stahii, secretar al Comitetului orășenesc de partid Chișinău [6: 58:102-103].

În aceeași zi, 5 septembrie 1972, Bodiul a expedit la Moscova informația despre decizia Biroului CC la Moscova. În acest document, în afară de ideile expuse mai sus, erau aduse și alte argumente în favoarea sărbătoririi. În special, se menționa că din iulie 1711 Cantemir a plecat cu Petru I în Rusia, a devenit acolo consilier al țarului, a scris în Rusia o serie de opere în diferite domenii: istorie, lingvistică, arhitectură, geografie, filosofie etc. și despre faptul că D. Cantemir a devenit primul savant rus ales într-o academie străină (cea din Berlin). De aceea, Bodiul, în numele Biroului CC solicita de la CC al PCUS permisiunea să sărbătorească jubileul lui Cantemir ca o manifestare de însemnătate unională, ceea ce încă o dată va sublinia importanța izvoarelor istorice

ale intenției poporului moldovenesc și a celor mai buni reprezentanți ai acestuia spre prietenie cu marele popor rus”[6:58:105-106].

La 14 decembrie 1972, cel de-al doilea secretar al CC al PCM, Iu. Melkov, a trimis la Moscova noi propuneri pentru sărbătorirea la nivel unional a celei de-a 300-a aniversare de la nașterea lui D. Cantemir. Aceste propuneri prevedeau crearea comitetului organizatoric, desfășurarea unei serate solemne la AȘ a URSS și la Uniunea Scriitorilor URSS, cu participarea AȘ a RSSM și a Uniunii Scriitorilor din Moldova, publicarea articolelor în presa centrală, emisiuni la televiziune și radiodifuziune, editarea a două lucrări separate – „Istoria ieroglifică” și „Descrierea Moldovei”, și să înainteze la nivel internațional propunerea ca jubileul lui Cantemir să fie sărbătorit și pe linia UNESCO [6:83:106].

În afara de aceasta, la 27 februarie 1973, Biroul CC a adoptat o hotărâre prin care a aprobat proiectul Decretului Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM cu privire la includerea localității create pe lângă Uzina de Conserve din Prut în categoria orașelelor și acordării acestuia denumirii „Cantemir” [7:66:44a].

A doua zi, la 28 februarie 1973, șeful Secției informație și relații internaționale a CC al PCM, M. Șleahțici, a informat CC al PCM, cum se pregătește sărbătorirea a 300 de ani de la nașterea lui D. Cantemir în România.

La 22 februarie 1973, la București a fost creat Comitetul Național, în frunte cu președintele Academiei, academicianul M. Niculescu. Din Comitet mai făceau parte: președintele Academiei de științe politico-obștești M. Gheorghiu, ministrul Afacerilor Externe G. Macovescu, viceministrul Apărării, general-colonelul I. Coman, președintele Uniunii Scriitorilor Z. Stancu, președintele Comitetului de Stat pentru televiziune și radiodifuziune B. Sion, președintele CC al Uniunii Tineretului Comunist T. Ștefănescu și mulți alți funcționari de partid și de stat. Ședința era condusă de C. Burtică, candidat în membrii Comitetului Executiv al CC a Partidului Comunist Român (PCR) și secretar al CC al PCR, și A. Duca, candidat în membrii Comitetului Executiv și șef al secției de propagandă. În discursul său, Burtică a declarat că sărbătorirea care se așteaptă vorbește despre rolul considerabil pe care îl acordă conducerea română acestei personalități a istoriei și științei românești, savantului cu renume mondial. El a menționat că numele lui Cantemir deja este inclus de UNESCO în lista persoanelor a căror zi de naștere este recomandată spre sărbătorire. [7: 257:4-5]. La rândul său, M. Niculescu a subliniat importanța sărbătoririi jubileului lui D.Cantemir drept unul dintre cele mai mari evenimente în viața culturală a României, deoarece Cantemir este primul savant român, al cărui nume a ieșit din spațiul românesc și el a devenit cunoscut la nivel mondial [7:257:5].

Autoritățile române au elaborat un complex de măsuri privind sărbătorirea jubileului lui D. Cantemir. Programul evenimentului consta din: sesiunea științifică comună a Academiei RS România și a Academiei de Științe Politice și Obștești, simpozioanele științifice organizate de aceste instituții la București, Iași și în alte orașe ale României. Muzeul de Istorie a României și cel al Moldovei trebuiau să organizeze expoziții separate de documente consacrate lui Cantemir. Consiliul de Cultură și Educație Socialistă, Universitățile din București, Iași, Cluj, Timișoara, Craiova trebuiau să desfășoare adunări obștești în cinstea lui D. Cantemir. Se prevedea publicarea completă a operelor lui Cantemir, editarea „Descrierii Moldovei” în limbile latină și română, a monografiilor, articolelor științifice, operelor literare. La București, Iași, Cluj trebuiau create și instalate busturile lui D. Cantemir. Se prevedea turnarea filmelor documentare și artistice, editarea mărcilor jubiliare. În Casele de cultură, școli, institute, în alte instituții de învățământ trebuia să se desfășoare un șir de acțiuni consacrate lui D.Cantemir [7:257:5-6].

Peste câțiva ani, conducerea republicii a revenit la tema Cantemir, de data aceasta – la decizia Moscovei. În conformitate cu Hotărârea CC al PCUS din 17 martie 1977, în Moldova au fost organizate câteva raioane – Kutuzov (astăzi Ialoveni), Sovietski (astăzi sectorul Botanica al or. Chișinău) și Cantemir. La 24 martie 1977, o decizie similară de executare a luat și CC al PCM. Această hotărâre prevedea corectarea frontierelor raioanelor învecinate, aprobarea structurii și personalului comitetelor respective raionale de partid [8:10:2]. De atunci, cu excepția perioadei 1998-2002, raionul Cantemir a continuat să existe pe harta țării noastre, iar denumirea centrului raional

omonim, cel mai mic în Moldova, ne amintește despre una dintre cele mai mari personalități de cultură și știință ale trecutului nostru glorios.

Unele concluzii: Sărbătorirea în 1973 a celei de-a 300-a aniversări de la nașterea lui D. Cantemir și numirea în cinstea acestuia a unei localități nou-create a devenit una din formele de răspuns ale autorităților republicii la „propaganda antisovietică” desfășurată de către autoritățile române din 1962. Probabil, dacă nu ar fi existat această propagandă, sărbătorirea jubileului lui D. Cantemir ar fi avut loc în proporții mult mai restrânse. Dar regimul sovietic s-a străduit să ideologizeze la maximum persoana lui D. Cantemir, încercând să-l prezinte doar în calitate de susținător al ideii prieteniei cu Rusia, de funcționar de stat și de savant prorus. Pe acest fundal, sărbătorirea similară organizată de către autoritățile române a fost mult mai fundamentală – la aniversarea a 300-a de la nașterea lui D. Cantemir s-a marcat nu doar savantul și politicianul, ci o figură emblematică, datorită căreia despre teritoriile aflate între Dunăre și Nistru s-a aflat în Europa, și un reprezentant nu doar al culturii românești, dar și al celei europene.

Bibliografie:

1. https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Un%20incident%20diplomatic%20moldo_rus%20in%20timpul%20domniei%20lui%20Stefan%20Cel%20Mare.pdf
2. <https://ik-ptz.ru/literature/kto-takoi-kantemir-dmitrii-konstantinovich-kantemir-biografiya-sergei-kantemir.html>
3. <https://novostipmr.com/ru/news/16-07-25/nikolay-babilunga-zachinatelem-pobednoy-prorossiyskoy-linii-v>
4. <https://obrazovaka.ru/shtefan-chel-mare-biografiya.html>
5. Șevenco R. Supravegherea organelor de partid și de stat ale RSS Moldovenești asupra relațiilor moldo-române. În: *Volumul conferinței științifice internaționale „Latinitate, Romanitate, Românitățe”*, Ediția a IV-a, 6-7 noiembrie 2020, Chișinău, 2021, pp.259-272.
6. Direcția Arhiva Organizațiilor Social-Politice al Republicii Moldova (în continuare DAOSP RM). Fond 51. Inventar 33. Dosar. Pagina.
7. DAOSP. F.51. Inv.34. Dosar. Pagina.
8. DAOSP. F.51. Inv.43. Dosar. Pagina.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10213490>

CZU: 821.135.1-1(478).09

OXANA GHERMAN

Universitatea de Stat din Moldova

Institutul de Filologie Română „B. P. Hasdeu”

oxana.gherman@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-7366-2599

REGENERAREA POETICĂ A MITURILOR FONDATOARE (o abordare mitocritică a poeziei basarabene contemporane)

Rezumat

Articolul studiază o serie de texte poetice semnate de autori basarabeni reprezentativi precum Nicolae Popa, Irina Nechit, Nicolae Leahu ș.a., care supun, în actul creației, miturile (onto-/cosmo-/etno-/antropo) genezei unui proces de regenerare creatoare. Poeții operează cu sisteme de imagini și simboluri existente în cultura spirituală, pe care le includ într-un nou circuit artistic, îmbogățit cu elementele figurative ale realității curente, (re)prezentându-le în alt unghi de vedere și cu alte efecte estetice. Autoarea cercetează atât fenomenul apariției unor conținuturi poetice inedite pe fundamentul gândirii sacre, cât și procesul de valorificare artistică a simbolisticii biblice legate de cosmogeneză și antropogeneză (simbolul luminii, apei, Arborelui cosmic, Soarelui, Lunii, Șarpelui ș.a.).

Cuvinte-cheie: mit, poezie, imaginar, paradigmă estetică, sacru, mister, divinitate

Abstract

The article studies several poetic texts signed by representative Bessarabian authors such as Nicolae Popa, Irina Nechit, Nicolae Leahu et al., which include, in the act of creation, the myths of (onto-/cosmo-/ethno-/anthropo)genesis in a process of creative regeneration. The poets operate with systems of images and symbols existing in the spiritual culture, involving them in a new artistic circuit, enriching with the figurative elements of current reality and (re)presenting them in another angle of view and with other aesthetic values. The author researches both the phenomenon of the emergence of new poetic contents based on sacred thinking, and the process of artistic valorization of biblical symbolism related to cosmogenesis and anthropogenesis (the symbol of light, water, the Cosmic Tree, the Sun, the Moon, the Serpent etc.).

Keywords: myth, poetry, imaginary, aesthetic paradigm, sacre, mystery, divinity

Filosofii postmodernității afirmă că „imaginarul, esențialmente identificat cu mitul, formează primul substrat al vieții mentale” (Wunenburger, 2022, p. 35), care permite conștiinței să se detașeze de imediat. Pornind de la supoziția lui G. Durand, precum că miturile nu mor, ci „cunosc doar perioade de eclipsă (M. Eliade vorbește de «camuflaj») precum acele ape care, înainte de a reveni sub formă de izvoare la suprafață, dispar în labirinturi subterane” (idem, p. 70), J.-J. Wunenburger probează evoluția ciclică a miturilor și „dinamica lor de pluralizare”. În lumea contemporană, mituri vechi și noi continuă să circule stimulând și orientând existența umană spre o perpetuă re-ordonare și transformare a realului, or „imaginarul este singura instanță capabilă să producă o asemenea intensificare a trăirii sociale, să determine indivizii și grupurile să împărtășească credințe mobilizatoare și să le împingă la angajarea în experiențe sociale alternative” (idem, p. 111). Imaginarul implică un sistem proteic de reflexii ale realității în conștiința individuală și în cea colectivă.

Angrenate în sisteme dinamice de o forță poetică irepresibilă, componentele imaginare proliferază în câmpul conștiinței creatoare. Imaginile reactivează anumite structuri semnificative din substraturile fecunde ale memoriei. „Deschiderea permanentă a imaginareului înspre inovație, transformări și recreări” (Wunenburger, 2022, p. 26-27) este dovedită în special de poezia postmodernistă. Creatorii operează cu simboluri, motive, stiluri care au marcat tradiția culturală, pe care le supun practicilor de- și re-construcției, recombinării, îmbogățirii cu elemente figurative ale realității curente, (re)prezentându-le în lumina altor efecte estetice.

Fenomenul generării noilor conținuturi poetice în matricea gândirii sacre este ilustrat de creația lui **Nicolae Popa**. Autorul actualizează și extinde mitul genezei, punând la temelia imaginarului artistic datul întemeietor al luminii. Textele incluse în antologia *O mie de ani cu fața la soare* (2019) edifică, în expresii surprinzătoare, o lume de esență solară. Gradele de intensitate ale luminii produc diverse influențe în plasticizarea vizualului. Lumina se imprimă în materie, este absorbită și reflectată de ființe și lucruri, existența însăși fiind o esență luminiscentă.

În poemul *O mie de ani cu fața la soare* (preluat din vol. *Careul cu raci* (2003)), soarele și piatra sunt simboluri corelative, cu funcții hierofanice. Spre deosebire de formele mereu schimbătoare ale naturii, acestea sunt embleme ale statorniciei: „Un trăsnet modifică linia vântului./ Miresmele, praful și pletele/ sunt luate și duse de vânt în altă parte./ unde nu vom mai fi.// O piatră masivă se scufundă în râu, se rostogolește o vreme prin apă, apoi iese pe celălalt mal să se usuce.// Stă acolo o mie de ani cu fața la soare...”. Prezența unor entități neschimbate într-un spațiu-timp care suferă nenumărate metamorfoze într-o perioadă extrem de scurtă, este un motiv de reflecție asupra naturii umane.

Revelatoare, în înțelegerea acestui text, este observația lui M. Eliade, precum că „hierofaniile solare exprimă valorile religioase ale autonomiei și ale puterii, ale suveranității și inteligenței” (Eliade, 2000, p. 120). Soarele, spre deosebire de lună (care e un simbol al ciclicității), nu ia parte la devenire. Prin emiterea, în flux neîntrerupt, a luminii, soarele anulează întunericul, haosul, neștiința, reprezentând inteligența superioară. Și piatra, în accepția filosofului, e un simbol al puterii, trăinicieii și permanenței: „Hierofania pietrei este prin excelență o ontofanie: înainte de orice, piatra *există*, rămâne mereu ea însăși, nu se schimbă, *impresionează* omul prin ceea ce are ea ireductibil și absolut, dezvăluindu-i astfel, prin analogie, ireductibilitatea și absolutul Ființei” (idem, p. 119). Ca și soarele, piatra este neatinsă de devenire, are o existență absolută, care transcende timpul ciclic și durata altor entități. Nicolae Popa transpune, prin aceste două simboluri centrale, care își oglindesc reciproc semnificațiile în poezie, o ipostază ontologică, cea a omului frapat de măreția lumii care a existat înainte să apară el și va continua să existe mult după ce el nu va mai fi. Timpul individual, secvențial, este contrapus astfel Timpului Cosmic, infinit.

În fața luminii, omul reacționează ca în fața lui *numen praesens* (R. Otto). Sub un grad înalt de luminozitate, lucrurile se prezintă într-un mod particular, aceleași realități își schimbă aspectul, influențând cunoașterea senzorială, și, indirect, gândirea și afectivitatea. Albul luminiscent, simbol al perfecțiunii divine, este puritatea la care ființele defuncte și obiectele deteriorate, prin idee, ar putea să revină. Albul este starea desăvârșită a curățeniei, a lucrurilor neîncepute, a faptelor neîntâmplute, a golului, inexistenței, increatului. Impresia misterului sacru pe care o lasă entitățile albe se amplifică prin imaginea golului, a tăcerii, fiecare dintre ele fiind o negație a tot ce e *aici și acum*, a omenescului, a terestruului. Lumina absențelor în spațiul de unde dispar lucruri sau ființe, se reflectă în versurile din *Loc luminos*: „Spulberă vântul salcia/ și se luminează locul pe mal de râu [...] De fapt, vântul pregătește terenul –/ în locul tău va apărea/ un loc luminos”. Poezia *Groapa* ilustrează pornirea omului de a imita modul în care natura se eliberează de prezențe: „Am lărgit groapa,/ să pătrundă cât mai mult soare,/ să ne bată mai din plin lumina,/ să ne orbească și la picioare”. Spațiul nu este doar suprafața variabilă a pământului, aflată în raza de acțiune a fenomenelor, ci și o existență autonomă, dominată de lumină: „Vom vedea cu ochii noștri dealurile cum urcă/ și urcă la cer./ Vom contribui la urcarea lor cu ce putem,/ cu ce avem – cu cenușa, cu oasele, cu rămășițele noastre.” Spațiul terestru și omul (materialitatea) formează o unitate care accede către înălțime și către lumină (spirit).

Lumina atinge cele mai profunde strune ale sensibilității umane. Există o lumină a liniștii, a fericirii și alta a fricii, înfiorării, spaimei, ca în poezia *Eterna*: „Mai fioroși decât primii mei ani de după moarte/ îmi păreau pomii înfloriți./ Mă aruncam la pământ când ieșea soarele.” Asociată cu divinul (nonprezența fizică), lumina pomilor înfloriți, ca și cea a răsăritului, amintește omului de vulnerabilitatea lui în fața măreției cosmice, în fața „colosalului”, a „monstruos-tulburătorului” (R. Otto), îi provoacă acel sentiment în fața misterului sacru, numit *mysterium tremendum*.

Lumina emanată de obiecte (hlamida, batista, tifonul, slănina, posmagii, pâinea, aluatul, sarea, dinții, floarea de lotus, norul de petale, piatra, oglinda, mătasea, fularul alb, blana polară, moliile,

ceara, untul, grăsimea ș.a.) diverge și se contopește cu lumina unor ființe speculare, coborâte parcă din mit, cum ar fi „băutorii luminii” („Băutorii luminii își fac drum prin zăpadă,/ încet-încet frigul îți găsește iar spatele [...] Băutorii luminii te salută din albele dune polare/ îți fac semn să îi aștepti...” sau „îngerul oilor” („Oile înseamnă viață, ne tot învăța el chemându-ne să le admirăm urmele ascuțite/ prin zăpadă. [...] Adevărat, uneori oile dispăreau în zăpadă, în lână și-n ceață, iar el le lăsa de capul lor acolo...”). Aceste ființe (ca și îngerii, fecioarele, nimfele, lebedele, bufnița albă etc.), care par a-și pierde treptat densitatea, creând impresia unor reflexii transcendente, formează o realitate *imaginală*, o lume în care „spiritul se întrupează, iar trupurile se spiritualizează” (Wunenburger, 2022, p. 42), numită *mundus imaginalis*.

Simbolistica zăpezii scoate în evidență problema raportului dintre material și ideal. Tendința omului de a pune ceva deoparte pentru zile negre este respinsă în favoarea rezervelor spirituale care ar avea mai multă importanță: „Bagă de pe acum puțină lumină/ în bulgărul de zăpadă,/ lumină din asta rece ca zorii,/ strânge-l în pumn și pune-l în pod la păstrare,/ să ai și tu lumină pentru zile negre...” (*Definitiv*). Necesităților fizice li se opun cele sufletești.

Pe de altă parte, Nicolae Popa ilustrează procesul materializării luminii prin absorbția ei în materie (*Aici mi-am stors cămașa de lumina zilei*). Lumina ia o înfățișare ravisantă în mișcarea fulgilor de nea. Zăpada se asociază liniștii, fericirii, armoniei, („Odihnească-se în pace zăpada de pe ramuri/ în armonie cu aerul,/ în armonie cu păsările”). Ea poate lecui, purifica, limpezi interioritatea sau, uneori, poate debusola prin intensitatea trăirilor pe care le activează („Pe zăpada din sufletul tău scârțâie pași,/ pași ce nu știi încotro s-o apuce”). Zăpada este mai mult decât un fenomen, e un strat interpus între pământ și cer sau între om și divinitate (*Copertina*), un înveliș organic care acoperă corpul viu al pământului (*Carne*).

Zăpada cristalizată sus, printr-un act mirific, coboară în lume, provocând stări hierofanice. Rătăcind în mărunțișurile lumii, omul se află în căutarea lui Dumnezeu „întrupat”, a cărui prezență impalpabilă o presimte mereu: „Flori de gheață pe același geam,/ dar nu, încă nu e sfârșitul./ Tu sari și strigi îmbătrânit de frig/ cu glasul pieirii în tine,/ cu zăpada suflată adânc în orbite,/ sari și strigi și te uiți/ pe deasupra capetelor tuturor/ să-l vezi pe Hristos,// dar capetele se alungesc,/ devin tot mai înalte, mai mari:/ într-adevăr, ascund ceva după ele.” (*Ce se mai poate vedea*). Iarna, frigul, gheața cauzează o stare de amortire, de repaus, de încetare a circuitelor vitale, o stare de care omul poate scăpa doar mișcându-se neconținut în drum către Dumnezeu.

Fiind o lumină (un spirit) ce se materializează, zăpada, poate anima, poate produce umanul („Până la urmă Zăpada mamă acoperind lumea/ va găsi un loc mai curat să te nască”). Poemul lui Nicolae Popa – *Zăpada mamă*, din cartea *Elegiile casei scriitorilor* (2013), amintește de un text al Irinei Nechit (inclus în antologia *Un om de succes și alte pierderi* (2019)), în care autoarea metaforizează maternitatea în devenire prin puritatea dureroasă a iernii: „pe ulița albă/ fugea spre casă,/ fulgii roiau în jurul ei,/ îngerii o plesneau cu aripile,/ mama mea speriată/ își pleca fruntea/ își strângea haina la piept,/ un lanț de urme se întindea/ de la biserică/ până la tălpile ei mici” (*Zăpada*). Trupul fecioarei (mamei) și cel al lăcașului sfânt, legate cu „lanțul de urme” pe zăpadă, sunt simboluri ale castității ancorate într-un spațiu-timp de aceeași natură.

Dacă Nicolae Popa inaugurează o estetică al luminozității solare, creația **Irinei Nechit** configurează un imaginar poetic în jurul laitmotivului lunii, semnificând ciclicitatea vieții conștiente, variația, schimbarea. Luna îl împacă pe om cu moartea, îl consolează cu ideea că nu există niciun sfârșit definitiv, consideră Eliade. „Ideile de ciclu, dualitate, opoziție, conflict, dar și de reconciliere a contrariilor, de *coincidentia oppositorum*, au fost fie descoperite, fie precizate cu ajutorul simbolismului lunar. Se poate vorbi de o «metafizică a Lunii», în sensul unui sistem coerent de adevăruri privitoare la modul de a fi specific al celor vii, a tot ceea ce, în Cosmos, participă la Viață, adică la devenire, creștere și descreștere, la «moarte» și la «reînviere»” (Eliade, 2000, p. 119-120). Irina Nechit convertește vizualul într-o rezervă inepuizabilă a imaginarului poetic, obsesia lunii intensificând efectele estetice ale expresiilor sensibilității feminine.

În cartea *Gheara* (2003), lirica Irinei Nechit se deschide spre mistic și oniric. Cele mai fascinante proiecții vizuale au în centru prezența obsesivă a lunii: „luna pe lacul pantofilor” (*El în*

cer), „în vasul de lut/ plutea luna plină” (*Cântec de leagăn*), „muntele agățat de gheara lunii/ se îmbracă încet/ în verde.” (*Carne de trandafir*). Lumina selenară instaurează senzația de feerie mistică, de miracol ce învăluie realitatea, potențând metamorfoza eului creator. Femeia este o ființă care se scaldă în lumina lunii, o lumină a contemplării tanatice (*Gheara*).

Transformările interioare sub influențe selenare se ipostaziază și în volumul *Un viitor obosit* (1998), în texte ca *Va rămâne vântul*, *Piatra-lunii* sau *Obrazul lui Dumnezeu*. Stările nu germinează în interior, ci înafara ființei, ele există independent, atacă divinitatea și se apropie de sufletul omului: „Tristețea –/ și-a înfipt ghearele în obrazul lui Dumnezeu/ săpând gropi pentru îngeri”. Un imaginar apocaliptic se schițează pe palimpsestul începutului paradiziac, configurat prin simboluri ale mitului genezei.

Amintim, în această ordine de idei, că volumul de debut al Irinei Nechit – *Șarpele mă recunoaște* (1992) – are un nucleu biblic. Eul poetic experimentează, prin imaginar, stări inaccesibile umanului; ecoul vocii lui răsună în sfera divinului, a infinitului (*Starea de imensitate*, *Sentimentul de măr*), a liniștii cosmice („ne vom opri în mijlocul liniștii/ ca într-un templu zidit din stele”). Textul cu titlu generic extinde semnificațiile genezei: creația e o ispită irezistibilă, de natură demonică (*Șarpele mă recunoaște*), asemeni păcatului primordial, deoarece predispune spre accesarea unor zone interzise ale cunoașterii. În acest sens, sunt utile precizările unor studii de hermeneutică biblică (13), precum că „șarpele este animalul prin excelență” (animalitatea fiind asociată sexualității), iar omul, acceptând să coboare la nivelul comunicării cu animalul, părăsește irevocabil stadiul excepționalității sale. În Israelul antic, șarpele însemna sfidarea legilor naturii prin capacitatea de a renaște ieșind din propria piele, în Orientul Mijlociu, reptila simboliza o culme a cunoașterii de alt nivel, pe când „în Mesopotamia, Siria, Palestina, Egipt, șarpele este animalul-totem al zeului fertilității și al fecundității” (LaCoque, 2002, p. 24-25). În straturile de profunzime ale poemului *Șarpele mă recunoaște*, descoperim că creația servește femeii drept posibilitate de a se oglindi în starea ei primordială, de a retrăi tentația depășirii limitelor, de a ieși din ordinea impusă, aducând omenirea pe calea unor infinite complicații ontologice. Lumea reprezentată de autoare, în majoritatea cărților sale de poezie, se cristalizează în punctul de convergență al proiecțiilor paradisului răsturnat.

Mitul genezei e o sursă inepuizabilă de inspirație pentru cărțile mai recente ale lui Nicolae Popa. În textul *Mușcătura*, din volumul *Mitrofan plângăciosul* (2021), existența e concepută ca reluare perpetuă a situației inițiale, în care omul este ispitit să repete păcatul originar: „Ieșea uneori dimineața în livada pustie unde/ același măr se desprindea de aceeași creangă/ se rostogolea la picioarele lui/ așteptând mușcătura./ și mușca adânc,/ dezgolind câțiva sâmburi mărunți/ apoi, fără să știe de ce, aștepta/ să muște și mărul din carnea lui....”. Imaginea „aceluiși măr”, care însă așteaptă să muște din carnea celui ce-l culege, produce o ciudată impresie a lumii pe dos. Omul nu mai este pus în împrejurări restrictive spre a se simți ispitit de cunoaștere. Într-o lume suprasaturată de (pseudo)cunoaștere, el își pierde definitiv interesul pentru mister, nu mai trăiește sentimentul de participare la taina ființială prin cultul rodului vegetal. Natura este desacralizată, nu mai provoacă fiori, ci doar o contemplare apatică a faptelor trecătoare.

Nicolae Popa actualizează motivul păcatului originar și pentru a sugera reversibilitatea acțiunilor necugetate, riposta ineluctabilă a naturii, pe care omul le suportă pentru fiecare pas greșit. Simbolistica mărului se îmbogățește în textul *De sute de ori*, ce surprinde omul în trecerea lui impasibilă pe lângă tentații („de abia acum descoperă lângă tulpina mărului/ lada cu mere, deja putrede/ uitată aici de astă toamnă!”), dar și în versurile din *Nu credea*: „Nu credea să poată vedea vreodată/ cum se lasă pământul în moliciunea stelelor/ ca un măr în apă.”, ce recontextualizează viziunea despre moarte din celebrul poem eminescian. Deși omul și Dumnezeu sunt angajați, în lumea terestră, într-un echilibru al influențelor, incomensurabila forță divină este de o infinită bunătate. Concepția despre raportul om-lume-divinitate se conturează, în poezia lui Nicolae Popa, în expresii de o impresionantă profunzime metafizică și de un excepțional rafinament estetic.

Într-o altă formulă artistică este implicat imaginarul genezei în poezia lui **Nicolae Leahu**, care reconstruiește un puzzle al trecutului, reluând miturile fondatoare ale umanității și cele ale întemeierii românității, într-o uimitoare sinteză poetică. Conținutul mitic e refigurat într-o paradigmă estetică-

ludică. Conjugând legenda etnogenezei cu cea biblică în cartea *Cronograful de la Bălți* (2019), autorul reactivează viziuni, limbaje, stiluri pe care le reciclează parodic. Specii lirico-epice canonizate în istoria literaturii (poemul eroic, epopeea, cronică) sunt supuse procesului de recondiționare estetică. Într-un savuros melanj lexical, prozodic, intertextual, literatura se (re-)generează din ea însăși. Etnogeneza românilor este transpusă într-un discurs hibridizat, creând o cronografie răsturnată, în care istoria se diluează în limbaj, iar cuvântul artistic nu mai evocă realitatea altor epoci, ci o înlocuiește ca artefact.

Partea liminară a textului, *În loc de prolog în ceruri*, rezumă modul în care s-a stratificat istoria, traversând secole la rând sub formă de literatură povestită și „cântată” (greul peltic, grăjdarul sumerian, chinezul, Homer, Herodot). Prologul previne cititorul că istoria nu consistă din fapte și evenimente, cât din narațiuni, iar mai exact – din cuvinte. În răspăr cu istoria străveche ce înregistrează dispariția populației tracice, cronografia bălți-burghiană îi va reconstitui evoluția. Ordinea reductivă „tracii-racii-acii-ciii-iii” este inversată, însă fără a-și pierde legătura cu adevărul. Poemul reproduce etnogeneza în douăzeci și trei de fragmente, care reprezintă, în ansamblu, un fascinant spectacol istoric, învăluit într-o nebuloasă de semnificații subtextuale, aluzii, referințe culturale.

Cronografia bălți-burghiană fixează începutul lumii în mitul cuvântului rostit („cuvântul cum, rostit, din nume Lucru scoate”). Istoria speciei umane se transpune justificat într-o ingenioasă geneză a cuvintelor: „iii și ieleele” sunt vietăți înfrățite cu argila, care trăiau în hrube, „ciii”, „acii” – ființe cu aripi, antene și lăbuțe mediane, care își contractă trupurile în actul procreării, favorizând apariția și evoluția biologică a „racilor”, care se răspândesc odată cu alte nenumărate forme de viață dintre care „scoate capul și specia umană” („turme, cireadă, stol, pâlc, codru, hoardă.../ Hoardă, hoardă!!!”). Mini-parodia epopeii antice (din partea a cincea) include date din istoria poporului trac într-o „poveste” a gloriei, cântată (simbolic) de Orbete. După aceasta, cronografia reia, *ex abrupto*, un alt fir istoric, cel al geto-dacilor, care fiind asaltați mereu de alte popoare, au opus o fenomenală rezistență: „Solemnii corbi carpatini dădură veneticilor/ Onorul cuvenit, interogând veacuri la rând/ Scheletele lor meșteșugit frânte sau nășadite.” (p. 19). Cele mai inventive și dinamice fragmente sunt ale scenelor de război, măreția cărora e redusă la caraghios, la ridicol, pentru a sugera înălțimea geto-dacilor în antiteză cu inamicii pe care îi strivesc: „A fost o flocăială epocală sau crâncenă./ Cumplită, cum să-i spui?: cu dinți săriți/ Și capete gonite cu măciuca pe sărături./ Prin bălți și prin zăvoaie, cu praznic belșugos (...)/ Din munții Vrancei borfotind noroaie./ Când se cutremur stâncile de groază/ Că Ciobănașului de moarte nici că-i pasă.” (p. 43-44). Scenele care descriu bătălii, în special în partea a doua a poemului, se apropie de teatrul burlesc. Lupta nu este expusă grav, solemn, grandios, ci (răsturnând tiparele genului) ca un joc ilar. Efectul comic este produs de combinatorica lexicală neașteptată, de hiperbolă, de exagerarea caricaturală în modelarea situațiilor și a personajelor. Nicolae Leahu dezvoltă mitul cuvântului întemeietor, care, la o incomensurabilă distanță de era paradiziacă, devine un cuvânt creator de artificii.

Miturile fundamentale ale românilor, prin jocul însemnelor intertextuale, capătă noi înțelesuri. În conformația stilistică a textului intră arhaisme, istorisme, forme orale, colocviale, dar și elemente neologice care aparțin modernismului cultural românesc: „olarii geto-daci/ Le îmbuibaseră capetele cu geometrii barbiliene./ Fantasme clujene și decorațiuni mitelleuropene./ Cu cercuri sibiene, butii târgoviștene... Și:/ Cu ghivece și cu oale./ Cu toiege și dârjale/ păstorești, sacerdotale...” (p. 19-20). Jonglarea cuvintelor specifice diferitor epoci ale evoluției etnice este, de fapt, o reprezentare dinamică a esențelor acestei culturi, a valorilor spirituale – cele mai sigure repere în luptă, apărare, rezistență. Ca un veritabil *homo ludens*, poetul găsește o sursă nepuizabilă de plăcere în spectacolul imaginației restructurante, dovedind, prin această lucrare, că omul postmodernității rămâne partenerul lui Dumnezeu, antrenat, prin capacitățile sale raționale și poetice, în noi ecuații care să rezulte Adevărul.

În alte imaginarii artistice, omul este capturat de vicisitudinile lunii în care trăiește, iar procesul de degradare a individului coincide celui de atomizare socială. **Moni Stănilă**, în poemul *Sagarnatha* (2012), suprapune geneza și evoluția spirituală a personajului său („am luat trup din propriul uter”; „mă nasc la capătul răbdării al foametei și al bolilor”) palimpsestului de istorii tragice

din întreaga lume. Istoria personală se identifică celei a umanității, cu închisorile comuniștilor, gropile comune, drumul Siberiei, „soldații și femeile violate”, genocidele din Aiud, Pitești, Gherla, Varșovia, catastrofele din Fukushima, Cernobîl, terorismul lui Bin Laden și multe alte crime despre care noii locuitori ai Terrei aud „din gurile bătrânilor” etc. Momentele sângeroase ale societății intră în definiția existențială a individului, formează o „istorie” personală cu care acesta nu se poate conforma. Eul transgresează spații ale atrocităților și incită la răz bunare, la o luptă care ar submina „orașele miliardarilor”, ar anula ordinea greșită și ar întoarce echilibrul inițial al lumii. Viziunea apocaliptică se accentuează prin absurd: „războiul a rămas singura prezență între noi”, „moș crăciun zboară peste case/ câteva zile la rând împrăștie bombe prin hornuri”. Războiul are însă forme alternative: cea a crimelor și a manipulărilor subversive sau cea a iubirii care învinge fără să omoare („adevăratul război e atunci când suntem iubiți”). Răz bunarea se mută, la îndemnul vocii poetice, din vârfulurile armelor în vârfulurile pixurilor. *Sagarnatha* este expresia unei forțe mobilizatoare provenită din conștientizarea capacității de rezistență a umanității la violență, apărută din voința de a întoarce lumii postura ei firească de creație divină.

Nostalgia paradisului pierdut impulsionează apariția cărții *O lume din evantaie, pe care să n-o împarți cu nimeni* (2017), la baza căreia stă istoria unei evadări, a izolării pentru totdeauna, a unui microgrup de personaje, pe „o insulă pe care sateliții/ nu reușesc să o înregistreze”, amintind grădina edenului. Ca o împărăție divină, lumea insulei este eterată și volubilă, ființele devin fenomene, fenomenele se transformă în idei și toate manifestările exterioare sunt dictate de ochi, de percepțiile subiective. Insula este locul în care omul, în comuniune cu natura, dispăre ca entitate autoreflexivă, ca ego. Privirile se dedau imaginilor diafane, copleșitoare ale arborilor, plantelor, norilor, care îi produc omului o totală abandonare și uitare de sine. Insula e locul în care nu se ține cont de timp („nu e nici un folos, aici, pe insulă, să te grăbești în vreun fel”), totul reintră în confortul simplității, nici chiar iubirea nu suferă complicații („e un fel de luare în grijă care durează”). Iubirea e tăcută, e un mers însoțit, e simplă prezență a celuilalt, care disipă orice urmă de tristețe. Imaginarul paradiziac al insulei se află în antiteză cu cel al cadrului citadin asfixiant, mizerabil chiar și în versiunea lui de lux, ilustrând infernul terestru.

Aura Maru, în cartea sa de debut *Du-te free* (2015), inserează mitul genezei într-o formulă contaminată de prezent. Mitul facerii este alterat de regretul omului în fața limitelor și a predestinării: „altă dată, ce zi, ce zi. Dumnezeu halterofilul ridicase cerul, ridicase soarele pe cer, aerul era plin de semne și constelații deasupra și ne lăsase pe noi să ratăm totul dedesubt. (...) dar eu nu știu să fac lucruri cu cuvinte/ știu să fac cuvinte cu lucrurile” (*toate scheletele din toate dulapurile*). Dumnezeu, în viziunea omului de azi, urmărește acțiunile omului, le imită chiar. El este o prezență permanentă de care omul se face uneori conștient și pe contul căreia continuă să construiască mituri: „am putea îmbătrâni aici/ privind cum dinspre tegel/ trec pe desupra casei/ avioane// berlin-paris escală alaska// Dumnezeu se joacă/ Dumnezeu trage fermoare” (*avioane*). Pământul trece prea simplu prin „uragane și apocalipse”, care nu mai inspiră groază, nu mai amenință cu moartea, căci omul și-a pierdut sentimentul *misterului înfricoșător* față de fenomenele de magnitudine. Pe fundalul unei lumi cu „minus societate civilă, minus optimism, minus sentimentul că poți schimba lumea de-aia minus interes pentru credință” (*petrol, cafea, vin*), omul se mișcă din inerție, vegetează, se pierde într-o forfotă ordinară. Lumea nu mai incită, nu mai are mister, i se pare arhicunoscută omului care bate pasul în infinitul „dans al imigrantului rătăcit”.

Imaginarul sacru, cultivat în poezia basarabeană contemporană, este înrădăcinat în substratul metafizic al miturilor fondatoare, în conținuturile biblice, cu întreaga lor gamă simbolistică (lumina și întunericul, pământul, apa, soarele, luna, cuvântul întemeietor, Șarpele, mărul ș.a.). Dacă Nicolae Popa creează o lirică a hierofaniilor solare, I. Nechit, într-o manieră complementară, surprinde poezia misticii lunare. Într-o formulă diferită, imaginarul onto- și etnogenezei este actualizat de Nicolae Leahu, originea și evoluția speciei umane fiind reprezentată prin metamorfozele, în infinitele travalii creatoare, ale cuvântului artistic. Reprezentând o altă generație de creație, Moni Stănilă și Aura Maru folosesc mitul genezei drept fundal indigo pentru a verifica traiectoria individului zilei de azi în căutarea esențelor într-o lume cameleonică, a infinitelor aparente.

Bibliografie:

1. Eliade Mircea, *Sacrul și profanul*, București, Editura Humanitas, 2000.
2. Lacoque André, Ricoeur Paul, *Cum să înțelegem Biblia*. Iași, Editura Polirom, 2002.
3. Leahu Nicolae, *Cronograful de la Bălți*. Iași, Editura Junimea, 2019.
4. Popa Nicolae, *O mie de ani cu fața la soare* (antologie), Chișinău, Editura Arc, 2019.
5. Popa Nicolae, *Mitrofan plângăciosul*, București, Editura Tracus Arte, 2022.
6. Maru Aura, *Du-te free*, Chișinău, Editura Cartier, 2015.
7. Nechit Irina, *Un om de succes și alte pierderi* (antologie), Chișinău, Editura Prut Internațional, 2018.
8. Otto Rudolf, *Sacrul*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1996.
9. Stănilă Moni, *Sagarnatha*, București, Editura Tracus Arte, 2012.
10. Stănilă Moni, *O lume din evantaie, pe care să n-o împarți cu nimeni*, Bistrița, Editura Charmides, 2017.
11. Wunenburger Jean-Jacques, *Imaginarul*, Craiova, Editura Aius, 2022.

VICTORIA SOLOVEI

Universitatea de Stat din Moldova

soloveivictoria@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8914-7938

DIMENSIUNEA DIASTRATICĂ A LEXICULUI ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR (ÎN BAZA LUCRĂRII „DIVANUL”)

Rezumat

Un moment semnificativ în istoria dezvoltării limbii române literare este răscrucea secolelor XVII-XVIII, perioadă considerată secolul de aur al culturii românești. Personalitatea care a manifestat o preocupare persistentă pentru îmbogățirea și cultivarea limbii române la această perioadă este savantul Dimitrie Cantemir, care prin lucrările sale a avut un impact substanțial asupra dezvoltării limbii române literare. În articolul nostru ne propunem să scoatem în evidență atât inovațiile lingvistice folosite de D. Cantemir în prima sa opera publicată în limba română – „*Divanul*”, cât și elementul de continuitate (elementul popular), întrucât acestea au contribuit la crearea unui stil original care să fie accesibil nu doar învățaților vremii, dar și cititorilor de rând.

Cuvinte-cheie: limbă literară, limba populară, neologism, împrumut, calc, inovație lexicală, dublet sinonimic, perifrază.

Abstract

An important moment of the Romanian language evolution is considered to be between late 17th century and early 18th century, a period which is named “the golden century” of the Romanian culture. The figure that manifested a persistent preoccupation with enriching and cultivating the Romanian language at that time was the scientist Dimitrie Cantemir. This article tackles the linguistic innovations, as well as the elements of linguistic continuity which the scholar makes use of in „*Divanul*”, his first work published in Romanian. The author manages to create an original style, accessible not only to the scholars of that time, but also to the average readers.

Keywords: literary language, common language, neologism, borrowing, claque, lexical innovation, synonymous binomials, periphrasis.

Constantin Noica afirmă că limba este „oglindea minții omenești” [7, p.9], iar M. Eminescu vede în limbaj „măsurariul civilizațiunii” [13]. În lumina acestor judecăți de valoare, am putea afirma că limba unui neam este reflexia nivelului său de dezvoltare, iar prestigiul unei limbi ține de capacitatea acesteia de „a răspunde tuturor necesităților de exprimare într-o comunitate” [8, p.48].

Un moment semnificativ în istoria dezvoltării limbii române literare este răscrucea secolelor XVII-XVIII. Perioada respectivă este considerată secolul de aur al culturii românești, care s-a manifestat prin dezvoltarea culturii materiale, precum și a celei spirituale. Un eveniment notabil ține de intensificarea activității tipografiilor în Moldova și Muntenia, care duce la creșterea numărului traducerilor și al lucrărilor originale în limba română [5, p.214]. Activitatea traducătorilor din această perioadă este adesea complicată, din cauza lipsei resurselor lingvistice în limba română de a transpune unele noțiuni și termeni creați în limba greacă sau latină. Spre exemplu, Radu Greceanu, unul din cei mai importanți traducători din această perioadă, afirmă în prefața *Mineului* tradus în 1698: „Sînt cuvinte elinești care unele nici la lexicoane nu se află; altele de să și află și să înțeleg, iară pentru îngustarea limbii românești, nu pot veni la talmăcit” [apud 10, p.3]

Personalitatea care a manifestat o preocupare persistentă pentru îmbogățirea și cultivarea limbii române în această perioadă este savantul Dimitrie Cantemir, care prin lucrările sale a avut un impact substanțial asupra dezvoltării limbii române literare. În această ordine de idei, G. Istrati notează că Dimitrie Cantemir este „cel dintâi român care încearcă să pună bazele limbii române literare”, folosind împrumuturi în vederea creării terminologiei științifice, dar și resursele interne ale limbii. [6, p.11]. Efortul explicit al lui Dimitrie Cantemir pentru crearea limbii literare și științifice se cristalizează în *Scara numerelor și a cuvintelor streine tâlcuitoare*, appendicele lexicografic al

neologismelor utilizate în romanul său alegoric *Istoria ieroglifică* (publicat în 1705). *Scara* reprezintă un glosar ce conține 277 de neologisme din diverse domenii, precum filosofie, matematică, diplomatie, logică, geografie, politică, astronomie, explicate de savant. Autorul își exprimă clar intenția de a îmbogăți limba română cu aceste lexeme, afirmând: „(...) nu pentru cei carii într-aceste pomenite limbi pedepsiți [instruiți] sînt scara acii am supus, ce, pentru ca de împrumutarea cuvintelor streine cei mai nedeprinși lovind, vreare-aș ca așe a le înțălege și în dialectul strein să se deprindză. Că așe unul după altul nepărăsît urmând, spre cele mai adânci învățături, prin hirișă limba a noastră a purcede a să îndrăzni, cu puțință ar fi (...)” [4, p.15]. Așadar, D. Cantemir își propune să ridice limba română la nivelul altor limbi europene de cultură, oferindu-i resursele lexicale pentru exprimarea conceptelor abstracte din diverse domenii științifice. Monica Vasileanu subliniază faptul că în operele lui Dimitrie Cantemir publicate în limba română se observă înclinarea spre modelul cultural și lingvistic oferit de cea mai importantă limba de cultură a Europei la acea perioadă – limba latină. Autoarea remarcă însă și abilitățile lui Dimitrie Cantemir de a umple anumite „goluri de expresie” din limba română prin „formații proprii, atestate numai în opera lui sau preluate de alți scriitori de la el” [11, p.208]. În altă ordine de idei, este de menționat faptul că D. Cantemir nu se rupe de limba vie, vorbită de poporul său, iată de ce în operele sale elementul popular „constituie temelia pe care a încercat să construiască o limbă științifică, filozofică ...” [9, p.6].

În articolul de față ne propunem să scoatem în evidență atât inovațiile lingvistice, cât și elementul de continuitate (elementul popular), folosite de D. Cantemir în prima sa opera publicată în limba română – *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*. Considerăm că împletirea lexicului neologic cu cel popular în această opera de etică filozofică a contribuit la crearea unui stil original, care să fie accesibil nu doar învățaților vremii, dar și cititorilor de rând. În această ordine de idei, V. Gâdea susține că anume stilul abordat de D. Cantemir este explicația popularității și răspândirii scrierii sale, care nu a fost percepută ca „o predică sau un tratat autoritar, ci ca o dezbateră”.

Elementul cult inovativ din opera lui D. Cantemir ține de prezența împrumuturilor/neologismelor de origine latină, astfel autorul își arată deschiderea spre modelul lingvistic și cultural occidental. Sfera semantică de încadrare a împrumuturilor latine este diversă și vizează domenii științifice, precum filosofie, astronomie, geografie, domenii socio-culturale, religie.

Câteva dintre inovațiile lexicale reperate în opera *Divanul* sunt următoarele:

Astronom: „astronomii, adică a stelelor cunoscători (...)” [2, p.9] (< lat. *astronomus*, MDA)

Polus (pol) „(...) una polus arcticus, iar alta polus antarcticus le număsc, prin carile a ceriului trup și rătundzală să învîrtește ” [2, p.9] (< lat. *polus*, ngr *πόλος*, MDA).

Arcticus (artic) „(...) una polus arcticus, iar alta polus antarcticus le număsc, prin carile a ceriului trup și rătundzală să învîrtește ” [2, p.9] (lat *articus*, -a, -um, MDA).

Chentru (centru) „ Așe dară între doi frați dragostea (ca între doaă stele chentru) nemută...” [2, p.10] (< lat *centrum*, MDA).

Didascalie „(...) carea puțină sămânță ai smeritii mele didăscălii priimindă” [2, p.17] (<: lat *didascalica*, ngr *διδασκαλία*, MDA).

Țircumstanție „Eni prăvește toate țircumstanțiile, adecă împregiustările mele...” [2, p.35] (< lat. *circumstantia*, MDA).

Comedie „(...) mai vârtos că prea cu adevărat știu și prea cu bună samă pricep căci toate lucrurile, comediilor (...) să asămănă. [2, p.42] (<lat. *comoedia*, -am, MDA).

Purgatorium „(...) răspund că nu dzice acolo fericitul Pavel precum iaste deosăbit al treile loc, adecă raiul, iadul și purgătorium...” [2, p.49] (<lat *purgatorium*, MDA).

Index „(...) a trecutii dzile faptele toate, ca printr-un index, adecă scară, întorcîndu-le și aminte aducîndu-le” [2, p.165] (<lat *index*, MDA).

Pubertas (pubertate) „(...) tot copil să chiamă (căci după limba lătiniască această vîrstă *pubertas* să chiamă, adecă *pubes* să chiamă perii cari întîi la mustață sau la barbă răsar.” [2, p.58] (< lat *pubertas*, -atis, MDA).

Schiptru (sceptru) „Ce ai făcut schiptrul împăratului de carele lumea toată, spăimîntîndu-mă, să cutremura...” [2, p.28] (<lat *sceptrum*, MDA).

Ipocritis (ipocrit) “Să nu fii ipocritis, adecă fățarnic” [2, p.158] (< lat. *hypócrita* și *hypócrites*, MDA)

Este de menționat și modul de ortografiere de către autor a unor lexeme care indică imitarea etimonului latin. Spre exemplu, verbul *a suferi* este atestat la 1587 [MDA] și este ortografiat cu un singur *f*, totuși D. Cantemir alege să dubleze fricativa *f*, pentru a reflecta în mod clar originea latină a cuvântului, i.e. *sufferre*: „(...) pentru numele Domnului cu dragoste a tuturor nevoilor și greutăților sufferea... [2, p 96] (< lat *sufferre*, MDA).

Este curioasă dublarea consoanei labiale *p* în prepoziția *diasuppra*, or etimonul latinesc conține un singur *p* (<lat *ad + supra*)

„Ca să fie diasuppra și să biruiască să nu lași...” [2, p.129].

Multe din exemplele de cultisme reperate în opera lui D. Cantemir au indicate în dicționarele de specialitate o etimologie dublă - latină și greacă. Pentru savant, greaca, de rând cu latina, a reprezentat un model cultural ales conștient, acestea fiind principalele limbi de cultură ale veacului. Termenii care au indicat pe prim-plan etimonul neogrec sunt următorii:

Axon „Precum 2 roate într-o osie să liagă, așe acele printr-o mintiască osie (care axon să chiamă)... [2, p.9] (< ngr *ἄξον*, MDA).

Tipos (model) „ (...) și pre tine „lume mare” e chiamă, pildă și tipos a „lumii mici”, adecă a omului... [2, p.50] (< ngr *τύπος*, DLRLV).

Lavirinth (labirint) „Iată acmu dară că din Lavirinthul, adecă din învășuirea și din închisoarea carea mintea îți cuprinsesă, ți-am scos...” [2, p.52] (< ngr *τύποςλαβυρίνθος*, lat *labyrinthus* MDA).

Sirenă „Adevărat, acest subțire și de mulți oameni necunoscut meșterșug, de la sirine (acestora moldovenii „fete de mare” le dzic”) l-ai luat” (< ngr *σειρήν*, lat *siren*, *-enis*).

Microcozmos, *macrocozmos* „Pre tine macrocozmos, pre mine microcozmos mă chiamă” [2, p.53] (< ngr *μικροκόσμος*, MDA).

Sferă „Sferă iaste bărbatul deplin carile precum sfera între doă poluri, așe el între doă tenchiuri, între naștere și între moarte...” [2, p.104] (< ngr *σφαῖρα*, lat *sphaera*, MDA).

Tartaj (copertă) „Într-aceste trei meșcioare, adecă trățăjei, ca în trei luminoase și neprăviote oglinde ...” [2, p.13] (ngr *τετράδιον*, vsl *татраць*, MDL).

O serie de neologisme din tratatul de filosofie morală reprezintă împrumuturi neoslave. Monica Vasileanu notează faptul că lexemele din limba rusă și poloneză sunt achiziționate de Cantemir pe cale cultă, iar cele din ucraineană, în special, pe cale populară [11, p.172]. Câteva din lexemele neologice de origine neoslavă, identificate în opera *Divanul* sunt următoarele:

Stihotvorț (poet) „Către aceasta un cuvânt a unui stihotvorț persesc foarte să cuvine...” p.115, (<rs *смухомворци*, MDA).

Bodz (zeu) „ (...) din svint păcătoș l-au premenit, cât și capiște bodzilor, de mâni de om făcuți, au făcut.” [2, p.30];

Innoplemnnic (străin) „(...) întâiu căci nezoslavnic, innoplemnic, ce pravosavnic creștin. [2, p.10] (<vsl *иноплемьникъ*, MDA).

Pozvolenie „ Și pentru căci de la atoatedătătoriu Dumnedzău până într-atâta pozvolenie mi s-au dat...” [2, p.45] (<pol. *pozwolenie*, MDA).

Sclip (arcadă) „ (...) pe vun rătund sclip sau în vârful acelui rătund sclip sau cumbea, un rătund tăvălic de piatră poate să stea? [2, p.45] (<pol *sklep*, DLRV).

Este cunoscut faptul că D. Cantemir a dus o politică ostilă Imperiului Otoman, totuși anii petrecuți în exil la Istanbul își lasă amprenta în lexicul folosit în operele sale. În „Divanul” am reperat următoarele lexeme de origine turcă:

Seir (privești) „(...) ca pasirea, zburătoriu cereștile privele și seiruri va privi...” [2, p.106] (<tc *seyir*, MDA).

Leafă „Moartea aceasta iaste a păcatului simbrie sau liafă” [2, p.141] (< tc ulûfe, MDA).
Nafacă (hrană) „(...) închinătorilor de bodzi și închinători de foc, liafa, năfaca le dai... [2, p.99] (< tc nafaka, MDA).

Fil (elefant) „(...) pe elefant sau precum să dzice, pre fil șoarecile îl omoară” [2, p.67] (< tc fil).

Dimitrie Cantemir se remarcă nu doar prin faptul că a folosit împrumuturi sau calcuri lexicale, dar poate, în mod prioritar, prin crearea unor termeni și cuvinte noi în limba română. P. Gheorghe Bârlea consideră că autorii de inovații lexicale de la acea perioadă au demonstrat „probe de virtuozitate care să contribuie la decantarea unei limbi românești literare dotate cu toate atributele modernității, bogăției și flexibilității expresive...” [1, p.9]. C. Noica distinge trei concepte filosofice care, datorită lui D. Cantemir, îmbracă haina limbii române: *ceință*, *feldeință* și *câtință*. Lexemele respective sunt reperate în *Istoria ieroglifică* și reprezintă echivalarea lexicală a categoriilor logicii „ce este”, „ce fel este” „cât este”. „Ce aemu ea la întrebare ceinții, dă răspunderea cîtinții și feldeinții, așijderea voi întrebați ce iaste, iar ea vă răspunde cît ieste și în ce feliu ieste...” [4, p. 60]. C. Noica apreciază aceste trei cuvinte drept „o mentalitate filozofică și o lecție”, chiar dacă „luate așa, izolat, cuvintele sunt niște ciudățenii lingvistice și atâta tot” [7, p.10]. Conceptul de *câtință* este reperat și în opera *Divanul*, în următorul context: „(...) într-aceste 2 stele chendrul, adecă ținta mijlocirii cîtinții cerului, să înmijlociadză(...)” [2, p.9]. Pentru crearea lexemelor românești *împregiustare* și, respectiv, *suptstare*, Cantemir recurge la calcierea structurală a lexemelor latine *circumstantiae* și *substantia*: „(...) Suptstările, asuprastările, împregiustările și cele dinlontru cuprinse...” [2, p.53]. Autorul aplică legea analogiei și creează termenul *asuprastare*, termen căruia specialiștii nu i-au găsit un echivalent filozofic medieval [2, p. 133].

Este notabilă abilitatea autorului de a folosi resursele lexicologice interne ale limbii române pentru crearea de noi cuvinte, care pot fi folosite atât în limbajul cult, cât și în cel uzual. Spre exemplu, substantivul *isticiune* cu sensul de istețime, este atestat pentru prima dată în opera lui Cantemir, acesta fiind format prin sufixarea rădăcinii *isteț* cu sufixul nominal *-ciune*” „(...) în catargie isticiunea vei deprinde” [2, p.114]. Adjectivul relațional etnic *persisesc*, de asemenea, este atestat pentru prima dată în opera lui Cantemir. Autorul adaugă sufixul adjectival *-esc* la rădăcina *Persia* (nume propriu geografic): „(...) și socotește: un persiesc om învățat, numele Heilsadi...” [2, p.98]. Cu același sufix autorul formează adjectivul calificativ *mintesc* cu sensul de imaginar: „(...) așe acele printr-o mintească osie (care axon se cheamă) ...” [2, p.9]. Prin atașarea sufixului adjectival *-os* la tema *norod* D. Cantemir reușește să exprime semul *populat*, sub forma adjectivului calificativ *norodos* - „(...) târgurile cele norodoase, cetățile cele vârtoasă, satele cele dese...” [2, p.35].

Este curioasă alegerea autorului de a supraprefixa substantivul *hărnicie*, prin dublarea prefixului *ne-* pentru a crea substantivul *nenehărnicie* – „Dintr-altă parte, omului a sa nenehărnicie și prostime îi aste” [2, p.129]. Cuvântul nu este atestat în prezent în dicționare, dar putem presupune că autorul a folosit acest procedeu pentru o subliniere în plus a conotației negative a lexemului creat.

Referindu-ne la elementul popular din scrierile lui Dimitrie Cantemir, trebuie să subliniem faptul că limba scrisă la acea perioadă este influențată de variantele literare regionale [11, p.138]. În cele ce urmează, vom scoate în evidență o parte din cuvintele populare cu circulație regională în Moldova, folosite de D. Cantemir în opera *Divanul*:

A îngurlui (a se încurca) „(...) cu toate feliurile tale de slobodzenii șă îngurluiesc...” [2, p.49].

Prieteșug (prietenie) „(...) ce de vreme ce nicecum cu mine și cu a meșe bunuri în prieteșug a te da nu vei...” [2, p.50].

Nepriiaten (diavol) „ (...) căce nepriiatenul, Diavolul, cu multe (însă pricină având) a amăgi poate...” [2, p.79].

Dănăoară (odinioară) „... ca floarea iase și ca umbra fuge...” [2, p.88].

Cust (viață) „... nu într-această viață, ce în cea viitoare dzilele custului tău să lungească...” [2, p.93].

Imăciune (murdărie) „... sufletul își lămurește și de imăciune carile are îl curățește... ...” [2, p.119].

Scârnavii (a se îngrețoșa) „(...) pre cel sărac vădzind să te scărândivești... [2, p.81].

Obial (plapumă) „ (...) el acoperit cu țarină, eu învelit cu obial p.56 DLRLC (1955-1957).
Răcodelie (muncă manuală) „ (...) prin vremea a șese dzile lucrând și isprăvind toate răcodelile tale... p.54 DLRLV (1987).

A rojdi (a sparge) „(...) luminoase diamanturi, nicicum de ceva s-au betejit sau s-au rojdit [2.,p.83].

Un alt mod prin care se manifestă limbajul popular în opera lui Cantemir îl reprezintă elementele de oralitate. Spre exemplu, folosirea exclamațiilor în dialogul dintre Înțelept și Lume imprimă dialogului un caracter viu, spontan, apropiat de limbajul vorbit în acea perioadă. Vom prezenta câteva exemple relevante în acest sens:

„Dară cu aciasta minte te porți și cu aceasta socotială îmbli, o zburatule de minte?” [2, p.21]; „Deci acmu, o amăgelnicu, aceasta iaste împărăția ta?” [2,p.21]; „O prostatecule, oame...”[2, p.31]; „Ah, lume lingușitoare...” [2, p.31]; „O, nepriceputule și în toate ticăitule!” [2, p.39]; „O, cinstitul meu priiaten...”[2, p.54] etc.

Utilizarea diminutivelor este o altă expresie a prezenței elementelor de limbaj popular în *Divanul*. Forme precum: *meșcioare, cărticele, cărticea, pușinteluș, prăștiută, brudior, cuconaș, mitiutele, cătineluș, cărnicea* imprimă unor secvențe de text o conotație popular-familiară.

Constatăm, așadar, că autorul își expune ideile împletind limbajul cult cu cel popular. O strategie reușită de educare a cititorului și facilitare a înțelegerii textului este utilizarea dubletelor sinonimice ce constau în alăturarea neologismelor de cuvintele uzuale: „... a doa, pravilele și legea...”[2, p.57]; ...fragida și molcelușa a acelor brudiori cuconași – cărnicea [2, p.58]; ... câte lațuri și câte curse spre a ticălosul, omenescul suflet... [2, p.62]; pruncia tipos și pildă ale altor vârste iaste...[2, p.113]; De-ciiă cătră împotriviri și împoncișeri nepovestite... p.136; Moartea aceasta iaste a păcatului simbria sau liafă...[2, p.141]; ... de vii trup necurat și imat purta... [2, p.151]; ... Demonul (adecă Dracul); index adecă scară... [2, p.165]”.

Utilizarea perifrazelor, de asemenea, este frecventă în lucrare și reflectă același scop – de împletire a elementului neologic cu cel uzual, respectiv, de explicitare și popularizare a noilor concepte. Câteva exemple relevante în acest sens sunt următoarele: „Astronomii, adecă a stelelor cunoascători... (p.9); ... de la sirene (acestora moldovenii „fete de mare” le dzic) p.37;...din Lavirintul, adecă din învăluirea și din închisoarea care mintea îți cuprinsese p.52; Lumea aceasta și toate plinirile, adecă toate împregiustările ei... p.64; ...pe elefand sau, precum să dzice, pre fil șoarecele îl omoară p.67; ...cu numele purgatorium îl număsc, adecă curățitoriu... p.101; ...polos iaste stiaoa căriia îi dzic moldovenii fusul prin carele ceriul să învârtește... p.138”. În concluzie, putem afirma cu certitudine că D. Cantemir a fost nu doar un deschizător de drumuri în domeniile științifice abordate, dar și în modul în care a putut reflecta descoperirile și cunoștințele sale în limba română. În prima sa operă scrisă în limba română – *Divanul* –, savantul a reușit să îmbine în mod armonios nivelul cult și cel popular al limbii, alegându-și și creându-și în mod conștient instrumentele lexicale pentru a exprima nuanțat, în română, ideile și conceptele filosofice ale timpului. Cu siguranță, D. Cantemir este unul dintre primii și cei mai importanți lexicografi și terminografi ai limbii române care a reușit să îmbogățească substanțial resursele lexicale ale limbii literare.

Bibliografie:

1. Bârlea Petre Gheorghe, *Traduceri și traducători: pagini din istoria culturii române*, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2016.
2. Cantemir Dimitrie, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, București: Editura Academiei Române, 1974.
3. Cantemir Dimitrie, *Divanul*, București: Editura pentru literatură, 1969.
4. Cantemir Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, București-Chișinău: Litera internațional.
5. Clim Marius-Radu, *Neologismul în lexicografia românească*, Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza” 2012.
6. Istrate Gavril, „Dimitrie Cantemir si problemele limbii”. În: *Limba Româna*, Nr.1, 1974, p. 3-12. Disponibil bcu-iasi.ro (accesat 16.08.2023)
7. Noica Constantin, *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, București: Humanitas, 2021.

8. Oprea Ioan, *Elemente de filozofia limbii*, Iași: Institutul European, 2016.
9. Petrovici Emil, „Limba lui Dimitrie Cantemir”. În: *Limba română*, București, nr. 6, 1953, p. 5-16. Disponibil bcu-iasi.ro (accesat 16.08.2023).
10. Vaida Petru, „Calcul lingvistic ca procedeu de creare a terminologiei filozofice la Dimitrie Cantemir” În: *Limba română*, nr. XV (1), 1966, p.3-12. Disponibil bcu-iasi.ro (accesat 16.08.2023).
11. Vasileanu Monica, *Începuturile scrisului academic în limba română: opera istorică a lui Dimitrie Cantemir*, București: Editura Universității din București, 2019.

Dicționare

12. DLRLV (1987) - Costinescu Mariana et. al., *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780)*, București: Editura Științifică și enciclopedică, 1987. 13.
- Marcu Florin, *Dicționar de neologisme*, București: Prut, 2008.
14. MDA- *Micul dicționar academic*, ediția a II-a Academia Română, Institutul de Lingvistică Editura Univers Enciclopedic, 2010.

DIMITRIA CAMEN

Școala Gimnazială „Lascăr Catargiu”, Craiova, România

camendimitria@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-5535-5624

DISCURSUL MEDIATIC CA SPAȚIU MATERIAL ȘI SIMBOLIC

Rezumat:

Discursul mediatic este o modalitate de comunicare între vorbitori și forțele sociale. În cadrul discursului, acțiunile pot fi considerate emblematice deoarece pun în evidență cuvântul, comportamentul individual în raport cu discursul mediatic ca spațiu material și simbolic. Între informare, evocare sau povestire, discursul mediatic se afirmă prin aspectul dublu al dimensiunilor strategice, îndreptate în același timp către prezentul evenimentelor, ținând cont de memoria colectivă și de prospectare. Prin urmare, discursul mediatic devine cadrul schimbului fluctuant dintre emițător și receptor, limba și societatea fiind, pe de o parte oglindite, pe de altă parte recreate prin intermediul fragmentelor simbolice.

Cuvinte-cheie: discurs, media, limbă, emițător, receptor, expresia/conceptul *Une(s) langue*.

Abstract

Media discourse is a framework for communication between speakers and social forces. Within the discourse, the actions can be considered emblematic because they highlight the word, the individual behavior in relation to the media discourse as a material and symbolic space. Between information, evocation or storytelling, the media discourse is affirmed by the double aspect of the strategic dimensions, directed at the same time, towards the present of the events, taking into account the collective memory and the prospecting. Therefore, the media discourse becomes the framework of the fluctuating exchange between sender and receiver, the language and the society being both mirrored and recreated by resorting to symbolic fragments.

Keywords: discourse, media, language, transmitter, receiver, the concept *Une(s) langue*.

Preluând termenii lui P. Ricoeur¹, am putea spune că ni se impune ca evidență a reflecției noastre asupra comunicării mediatice un proces de alterare a poziției individului, dar și a colectivității în raport cu întreaga paradigmă universală și istorică. Tocmai de aceea, comunicarea mediatică este, potrivit afirmațiilor lui V. Vișinescu, „pătrunsă de filozofia lui nu (Gaston Bachelard), în sensul că adevărul nu trebuie să rezulte din simple afirmații, ci din dialoguri controversate, prin care se interrelaționează lucruri știute cu lucruri neștiute, aspecte constructive cu aspecte negative, afirmații de suprafață cu afirmații persuasive” (2003: 31).

Ca spațiu al interrelaționării, așadar al comunicării între indivizi și forțele sociale, discursul mediatic relevă convergența tuturor elementelor legitimate în cadrul social, descriind, totodată, operațiunile prin care sunt reactualizate prescripțiile, regularitățile, dar și modul transgreației acestora cu riscul contradicțiilor, conflictelor și chiar a excluderii sociale.

Iar acest lucru ne interesează în mod deosebit, deoarece aceste acțiuni pot fi considerate emblematice, prin faptul că pun în lumină, prin cuvânt, comportamentul individual în contextul discursului mediatic, care este un spațiu deopotrivă material și simbolic. Limbajul devine astfel modul prin care sunt transpuse discursiv fenomenele care țin de „activitatea evenimentelor și imaginarul fictiv” (G. Lochard, H. Boyer, 1998: 11).

În articularea celor două dimensiuni specifice discursului mediatic, limbajul afirmă P. Charaudeau, «est à la fois notre mythe et notre réel. Il se construit à la confluence du dit et du non dit (de l'explicite et de l'implicite). Il n'est pas seulement le dit, il n'est pas seulement le non dit. Il naît de la relation entre les deux» (1995, Ce que communiquer veut dire, sursă electronică).

¹ Paul Ricoeur se referă la *alterarea* individului și a colectivității în raport cu practica și manipularea memoriei (2001: 90).

Altfel spus, între realitatea socială și perspectiva mitică, discursul mediatic își va găsi resurse expresive în lumea legendei și a modelelor arhetipale, în tabloul imaginilor și tradițiilor, care traversează de secole istoria. Prin urmare, în relatarea și ierarhizarea evenimentelor, în modelarea structurilor informaționale, obiectivității i se vor asocia efecte de „dramatizare” și „ludic” (G. Lochard, H. Boyer, 1998: 40-41).

De asemenea, între informare, evocare sau povestire, discursul mediatic pune în lumină dublul aspect al dimensiunilor strategice, orientate în aceeași măsură, către prezentul evenimentelor, fără a ignora însă, memoria colectivă și prospecția. De altfel, pentru Sophie Moirand discursul mediatic substituie rolul arhivei, devenind locul predilect al construcției memoriei colective (S. Moirand, 2007: 2). Mentalitățile, gândirea, normele comportamentale, mediul social în integralitatea lui se va regăsi, prin urmare, înscris în memoria exhaustivă a discursului mediatic.

Potrivit lui P. Charaudeau, acestei modalități specifice de a înțelege și caracteriza discursul mediatic îi corespunde un anumit tip de analiză, în cadrul căruia vor putea fi relevate și puse în relație structurile semio-discursive (1997: 19) cu reprezentările asociate unui anumit spațiu de producere a discursurilor, acestea reprezentând «de discours de représentation constituant les imaginaires socio-discursifs qui alimentent et rendent possible fonctionnement de la machine médiatiques» (1997: 19).

În lumina acestei perspective, ne propunem, în continuare, selectarea elementelor care pot dezvălui modul în care este construit sensul în discursul mediatic.

Construirea sensului în discursul mediatic

Potrivit modelului *socio-comunicațional*, propus de către P. Charaudeau în lucrarea *Le discours d'information médiatique, La construction du miroir social* (1997), sensul este o rezultată a imaginilor subiectivității și alterității, construite în cadrul larg al comunicării. Reluând un citat al lui H. Parret (1989), teoreticianul francez afirmă că sensul rezidă în caracterul emfatic al spațiului public, în duplicitarul cotidian și neasumarea acestuia, în dedublarea identitară și reflecția acesteia în cuvânt.

În contextul specific al discursului mediatic, constituirea sensului depinde direct de o triplă problematică¹: *a locului de producere, a celui de construcție și a locului de interpretare* (1997: 15). Astfel, sensul și înțelegerea rolului indivizilor în construcția discursului mediatic pot fi precizate doar în funcție de cei trei indicatori.

În *locul de construcție* enunțatorul își edifică o identitate în raport cu influența pe care speră că o va putea exercita asupra unei alterități idealizate, ipostaziată, după caz, în simplul receptor, autoritate, oponent sau martor. Acesta este punctul în care sunt stabilite strategiile de argumentare și persuasiune, sensul constituind rezultanta confruntării efectelor propuse cu cele probabile. Rezerva constă în faptul că doar unele sau poate nici unele dintre efectele propuse inițial nu vor coincide cu interpretarea pe care o va realiza receptorul.

În baza previziunilor în legătură cu particularitățile sociale și posibilitățile intelectuale ale destinatarului, enunțatorul își va modela discursul «et s'attachera davantage à l'effet e dramatisation de certaines formules (...) et aux propos stéréotypés» (ibidem, p. 19). În categoria celor din urmă, sunt încadrate unele elemente, care prin valoarea lor intrinsec atașată de o conștiință afectivă, pot fi considerate mărci ale Funcționării verbului, asupra cărora ne vom îndrepta atenția în partea aplicativă a cercetării noastre. Ne referim aici la ceea ce P. Charaudeau califica drept «jugements de valeur, savoir d'expérience proverbialisé, qualifications essentialistes des êtres et des comportements sociaux, vision distanciée ou engagée vis-à-vis des systèmes de valeurs» (1997: 19).

Considerăm că, imaginând un destinatar, enunțatorul imaginează în realitate o limbă în care transpune inconștient propriile convingeri, temeri și angoase. Iar în această perspectivă, este de la sine înțeles că acesta este un spațiu al probabilităților și supozițiilor, deoarece textul mediatic va

¹ Pornind de la premisa potrivit căreia orice act de comunicare poate fi definit ca schimb și intenționalitate, P. Charaudeau identifică «trois lieux de pertinence: celui dans lequel se trouve l'instance d'énonciation qu'on appellera lieu des conditions de production, celui dans lequel se trouve l'instance de réception qu'on appellera lieu des conditions d'interprétation, celui dans lequel se trouve le texte comme produit fin qu'on appellera lieu de construction du discours» (1997: 15).

primi un număr de sensuri direct proporțional cu numărul receptorilor. Deși acest lucru nu este clar afirmat de către P. Charaudeau, acesta indică totuși faptul că «s'établit un certain jeu d'influence réciproque entre l'externe-externe et l'externe-interne, sans pouvoir déterminer a priori en quoi il consiste» (*ibidem*, p.18).

Locul condițiilor de interpretare este cel al punerii în oglindă a discursului construit, a destinatarului ideal și cel al realității acestuia. Această triplă configurație îl califică drept spațiul predilect al imaginariilor rezultate din confruntarea efectelor propuse cu cele realizate. Sensul este acum construit de destinatar, care, în acord cu propria grilă interpretativă, aderă sau se distanțează în raport cu mesajul primit.

Într-o interpretare simplificată, lucrurile se desfășoară după modelul următor:

„emittătorul dorește să comunice un sens s1 pe care îl codifică, potrivit experienței sale lingvistice personale, prin cuvântul c. Însă pentru cel ce primește mesajul, c înseamnă, mult mai puțin, altceva; el se asociază în mintea receptorului cu un înțeles s2, care constituie, la rândul său, o rezultată a unor vectori semantici absolut individuali ce vin din trecutul biografic- comunicațional al persoanei cu pricina” (M. Dinu, 2014: 58).

În discursul mediatic, drept cadrul schimbului fluctuant între enunțator și receptor, limba și societatea sunt deopotrivă oglindite și recreate, prin recurs la „fragmente simbolice” (J. Lull, 1999: 83), *intertextualitate*¹, cunoștințe împărtășite în cadrul societății și experiențe particulare depozitate în memoria fiecărui individ. În felul acesta, textul mediatic este configurat asemeni unei structuri interdiscursive în care diferite discursuri sunt puse în relație.

În definitiv, discursul constituie cadrul construcției și reprezentării identității, alterității, imaginarului, mentalului colectiv și a spațiului public iar textul mediatic este, la rândul lui purtătorul acestor elemente, care poate, de asemenea, pune în lumină «des convergences ou des divergences entre les imaginaires qui circulent dans différents espaces sociaux». (P. Charaudeau, 1997: 20).

Circumstanțele cercetării Discursului mediatic și ale Discursului social online

Referindu-se la modul în care funcționează mecanismele limbii, Saussure afirmă că totul nu este decât o chestiune de solidaritate, de interdependență a elementelor care dau valoare întregului, iar „părțile, de asemenea, au valoare în virtutea locului lor în întreg” (Saussure, 1998: 139). Aceleași principii de funcționare pot fi extinse la nivelul oricărei societăți, în cadrul căreia specificitățile decurg din raporturile care se stabilesc între indivizi, fenomene și lucruri. Natura acestora determinând, de altfel, și rațiunea în temeiul căreia dimensiunea temporală este fragmentată și ierarhizată în epoci și decade, care, prin prisma evenimentelor care le-au marcat, au reușit să transceadă timpul, constituindu-se în puncte de referință pentru viitoare investigații. În contextul acesta, limba, a cărei menire este restituirea tuturor sistemelor categorizante și a întregii experiențe socio-culturale, seamănă, după cum bine remarcă M. Foucault, „cu ceea ce comentează” (2008: 99).

În secolul al XXI-lea, viziunea panoramică a cadrului sociocultural românesc impresionează prin ritmul alternativ de negare și pozitivism, de continuu și discontinuu, în dialectica cărora comportamentul lingvistic al indivizilor oscilează frecvent între solidarizarea cu memoria colectivă tradițională și diversitatea modernă a lucrurilor. Fragmentarea gândirii în legătură cu fiecare dintre aceste posibilități fiind fără îndoială redată lingvistic în imagini, imaginarii și reprezentări, care își regăsesc firesc extensia în paginile presei (scrise și audiovizuale), înscrisă, la rândul ei, într-un proces de dezvoltare și conștientizare al rolului determinant pe care îl are în raport cu toate instituțiile și manifestările colectivității.

Conceptul Une(s) langue

În majoritatea intervențiilor care au drept scop multiplicarea direcțiilor și funcțiilor posibile ale *Discursului* remarcăm reluarea, în diverse forme, a unei constatări cu valoare de axiomă. Astfel, indiferent de natura și amploarea constrângerilor sociale sau istorice, individul «est toujours libre de sa parole» (A. M. Houdebine, 1998: 11-12). Iar acesta este un lucru recunoscut chiar și de cei mai

¹ Pentru Julia Kristeva, *intertextualitatea* reprezintă „interacțiune textuală care se produce în interiorul unui singur text. (...), *intertextualitatea* este o noțiune care va fi indicele modului în care un text citește istoria și se inserează în ea” (*Problemele structurării textului*, 1980: 266).

entuziaști proclamatori ai socializării totale a limbii. W. D. Whitney¹, spre exemplu, deși afirma convins că limba este, prin excelență, instrumentul naturii sociale, recunoștea, de asemenea, faptul că fiecare parte a limbajului reflectă într-o anumită măsură personalitatea vorbitorului (1971: 17).

La rândul său, Ch. Bally remarca că, deși, în principiu, în cadrul unei comunități lingvistice există convingerea că se vorbește aceeași limbă, aceasta nu va reflecta niciodată forme identice, nici măcar pentru doi dintre vorbitori. Prin urmare, limbajul fiecărui individ:

«diffère de la langue de tout le groupe lorsqu'il est placé dans les mêmes conditions générales que les autres individus de ce groupe. Chaque individu a sa manière propre d'employer son idiome maternel; il lui fait subir, dans certaines circonstances ou habituellement, des déviations portant sur la grammaire, la construction des phrases, le système expressif; il lui arrive d'employer dans l'usage courant des mots dont les autres se servent rarement» (1909: 18).

Subliniind caracterul dinamic al limbii, prin admiterea faptului că fiecare intervenție a fiecăruia dintre locutori poate determina modificări în limba colectivității, este evidențiată, în fapt, specificitatea raportului limbă/ individ. Iar imaginea limbii, reflectată în uzul cotidian, pune mult mai bine în lumină raportul ciclic, care relevă, în consecință, libertatea de relație între limbă și locutori. De altfel, aceste aspecte sunt categoric afirmate și de către Ngalasso-Mwatha M., care, accentuează rolul creativității lexicale și semantice în dinamica și evoluția formelor lingvistice: «un ensemble d'images et de représentation que l'on se fait de Soi et de l'Autre à travers la langue, et comme un monde de créativité langagière aboutissant, par le travail de l'imagination, à l'invention des formes et des sens nouveaux» (2010: 547).

Utilizând limba, inventând-o și imaginând-o, pentru a se exprima pe sine sau pentru a se raporta la ceilalți, vorbitorul o poate schimba în aceeași măsură în care o reproduce, iar conceptul de l'Une(s) langue, după cum bine punctează lingvista S. M. Ardeleanu, «traduit justement cette diversité, rapporté à l'usage que les différents locuteurs font de la langue» (1998: 33).

Cadrul desemnat de l'Une(s) langue reflectă astfel o altă realitate a limbii, diferită de forma completă și definitivă a acesteia, o realitate restituită și fragmentară, transpusă prin *Discurs* în pluralitatea și diversitatea registrelor limbii actualizată, în permanență, în interacțiunile dintre vorbitori. Prin urmare, în mecanismul continuu de adecvare a sistemului de semne cu realizarea sa, cele care conferă unicitate fiecărei interacțiuni sunt opțiunile individuale în selectarea elementelor limbii. Și astfel, integrând procese de cunoaștere, selectare și creație, l'Une(s) langue, ca expresie a apropierei individuale a limbii, desăvârșește, în fapt, evoluția acesteia.

Bibliografie:

1. Ardeleanu, Sanda- Maria, 2017, *Le retour de/ à Saussure*, în *Ferdinand de Saussure, Un siècle de structuralisme et de post- structuralisme, Colloque international, Université de Lubumbashi, Éditions EME*, pp. 33- 40.
2. Bally, Charles, 1909, *Traité de stylistique française, Vol. I, Paris, Librairie C. Klincksieck*.
3. Benveniste, Émile, 1974, *Problèmes de linguistique générale, II*, Éditions Gallimard, Paris.
4. Benveniste, Émile, 1974 (2000), *Probleme de lingvistică generală*, vol. I, Editura Universitas, București.
5. Charaudeau, Patrick, 1995, *Le dialogue dans un modèle de discours*, în *Cahiers de linguistique française, No.17, Genève, Université de Genève, pp. 140-179*.
6. Charaudeau, Patrick, 1995, *Ce que communiquer veut dire*, în *Revue des Sciences humaines*, no.51, disponibil la <http://www.patrick-charaudeau.com/Ce-que-communiquer-veut-dire.html>, (consultat în 18.12.2020).
7. Dinu, Mihai, (1994) 2014, *Comunicarea, Repere fundamentale*, București, Editura Orizonturi.
8. Lochard, Guy, Boyer, Henri, 1998, *Comunicarea mediatică*, Traducere de Bogdan Geangalău, Iași, Editura Institutul European.
9. Lull, James, 1999, *Mass-media, comunicare, cultură*, Editura Samizdat.

¹ W. D. Whitney consideră că individul nu are nicio autoritate în ceea ce privește modificarea de orice natură a limbii. Atunci când în limbă se înregistrează schimbări, același autor susținea că schimbările se datorează exclusiv efortului întregii comunități lingvistice (1971 : 18).

10. Maingueneau, Dominique, 2009, *Aborder la linguistique*, Seuil, Paris.
11. Moirand, Sophie, 2007, *Les discours de la presse quotidienne, Observer, analyser, comprendre*, Paris, Presses Universitaires de France.
12. Parret, Herman, (1986) 1989, *Les passions: essai sur la mise en discours de la subjectivité*, Bruxelles, Éditeur Pierre Mardaga.
13. Ricoeur, Paul, (2000) 2001, *Memoria, istoria, uitarea*, Traducere de Ilie Gyuresik și Margareta Gyuresik, Timișoara, Editura Amarcord.
14. Vlad, Carmen, 1994, *Sensul, dimensiune esențială a textului*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
15. Vișinescu, Victor, 2003, *Stilistica Presei*, București, Editura Victor.
16. Whitney, William Dwight, 1971, *Whitney on language; selected writings of Whilliam Dwight Whitney*, Edited by Michael Silverstein, Introductory essay by Roman Jakobson, Massachusetts, The MIT Press, Cambridge.

Dicționare

17. Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. (2009). *Dicționarul explicativ al limbii române*. București: Editura Univers Enciclopedic Gold. (DEX'09).
18. Bidu-Vrănceanu, Angela, Călărășu, Cristina, Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana et al. 2001(1997), *Dicționar de Științe ale Limbii*, București, Editura Nemira.
19. Constantinescu-Dobridor, Gheorghe, 1998, *Dicționar de termeni lingvistici*, București, Editura Teora.
20. Cotelnic, Teodor, (coord.), 2000, *Gramatica limbii române*, Chișinău, Editura Litera.
21. Ducrot, Oswald, Schaeffer, Jean-Marie, 1996, *Noul dicționar enciclopedic al Științelor Limbajului*, București, Editura Babel.
22. Fierăscu, C., Ghiță, Gh., (1979). *Mic dicționar îndrumător în terminologia literară*, București, Editura Ion Creangă.
23. Marcu, Florin, 2000, *Marele dicționar de neologisme*, București, Editura Saeculum.
24. Nagy, Rodica, 2015, *Dicționar de analiză a discursului*, Iași, Institutul European.
25. Stoian, Ion M., 1994, *Dicționar religios*, București, Editura Garamond.

CLAUDIA CEMÂRTAN

Universitatea de Stat din Moldova

claudiacemartan@gmail.com

ORCID ID 0009-0004-2655-1035

TERMINOLOGIA IT – DE LA POLISEMIE LA ENANTIOSEMIE

Rezumat

Orice terminologie reprezintă o sumă de termeni ce aparțin unui subsistem lingvistic, acești termeni caracterizându-se prin *univocitate*, *non-ambiguitate* și *relații lexical-semantic* proprii. În realitate însă, aceste rigori sunt neglijate deseori, ceea ce determină pătrunderea în sistemul terminologic a unor fenomene semantice care nu-i sunt proprii, inclusiv a *polisemiei* și chiar a *enantiosemei*. Asemenea abateri se constată nu doar în sistemele cu un grad sporit de specializare, care deserveșc un cerc restrâns de utilizatori, dar ating și sfere globale, aplicate pe larg și, aparent, bine reglementate, cum e terminologia informatică. În cele ce urmează vom discuta unele manifestări ale polisemiei și enantiosemei în sfera terminologiei tehnologiilor informaționale, analizând comportamentul unor termeni informatici atât din perspectiva relației lor cu limba română, cât și în raport cu terminologiile din alte domenii.

Cuvinte-cheie: termen informatic, polisemie, enantioseme, migrarea termenilor, metaforă terminologică

Abstract

Any terminology represents a sum of terms that belong to a linguistic subsystem, these terms being characterized by univocity, non-ambiguity and their own lexical-semantic relations. In reality, however, these rigors are often neglected, which causes the penetration into the terminological system of some semantic phenomena that are not its own, including polysemy and even enantiosemy. Such deviations are found not only in systems with an increased degree of specialization, which serve a narrow circle of users, but also reach global spheres, widely applied and apparently well regulated, such as computer terminology. In the following we will discuss some manifestations of polysemy and enantiosemy in the field of information technology terminology, analyzing the behavior of some IT terms both from the perspective of their relationship with the Romanian language and in relation to terminologies from other fields.

Keywords: computer science term, polysemy, enantiosemy, migration of terms, terminological metaphor

Dezvoltarea vertiginoasă și interacțiunea diferitor domenii ale activității umane, care pot fi urmărite în ultimele decenii, revendică inevitabil nu doar o extindere a straturilor lexicale existente, dar și formarea unor instrumente lingvistice noi, menite să deservească aceste domenii, adică a limbajelor profesionale în care lexicului specializat îi revine un rol determinant. În acest context, studierea unor asemenea limbaje este și actuală, și necesară, o atenție deosebită meritând analiza lexicului terminologic din sfera tehnologiilor informaționale. Or, conform opiniei judicioase a cercetătoarei R. Zafiu, „limbajul informaticii reprezintă astăzi – și nu doar pentru limba română – limbajul tehnic cu cea mai spectaculoasă ascensiune și cu cel mai puternic impact asupra limbii comune. Rapiditatea cu care s-a răspândit și s-a internaționalizat, odată cu tot mai largă folosire a computerului personal și a Internetului, oferă o instructivă ilustrare contemporană a schimbării lingvistice” [14, p.86], inclusiv prin vocabularul folosit în acest domeniu.

Totodată, răspândirea și folosirea pe larg a computerelor, tabletelor și a telefoanelor mobile (smartphone-uri) în tot mai multe sfere de activitate profesională, dar și în viața privată (verificarea mesajelor electronice, transferul de date, operațiuni financiare curente etc.), face ca acest tip de limbaj, strict științific la origine, să fie folosit de un public eterogen – de la nespecialiști, vorbitori cu un nivel mediu de specializare, până la specialiști din diverse sfere de activitate profesională, de aceea beneficiarii acestor tehnologii informaționale trebuie să înțeleagă și să știe a utiliza adecvat termenii

specifici acestui domeniu, preponderent de origine engleză, cum ar fi: *display, update, mouse, monitor, modem* etc. Categoria anglicismelor denotative cuprinde, în general, termeni de specialitate care nu au echivalente românești, deoarece denumesc realități apărute recent în diverse domenii ale culturii materiale și spirituale. Printre avantajele utilizării acestor termeni se înscriu: precizia sensului, scurtimea și simplitatea structurii, precum și caracterul lor internațional, care facilitează schimbul de informații și tehnologii între specialiști [3, p.38].

Informatica este o disciplină relativ nouă, ale cărei baze au fost puse în SUA acum câteva decenii. La fel ca în cazul oricărui domeniu științific, a fost nevoie de crearea unui limbaj specializat ce ar include termenii necesari pentru a numi precis noțiunile din domeniul respectiv. Însă, dacă până atunci termenii științifici erau formați preponderent pe baza unor cuvinte grecești sau latine, ceea ce le conferea un caracter de universalitate, în cazul informaticii s-a recurs la o altă modalitate, folosindu-se de la început termenii preluați din limba engleză obișnuită, cea vorbită în viața de zi cu zi. Ulterior, aceștia au fost preluați – direct sau calchiați – de alte limbi, devenind și ei „universali” prin utilizarea în mai multe idiomuri, pentru că, așa cum afirma reputatul lingvist E. Coșeriu, „majoritatea terminologiilor aparțin limbilor mai degrabă prin semnificativ decât prin semnificat. În general, sublinia savantul, semnificatele termenilor științifici sunt „interidiomate” (cel puțin, virtual). De aceea, aceștia se „traduc” ușor în comunitățile care posedă același grad de dezvoltare a științelor și tehnicilor, pentru că, în acest caz, „traducerea” presupune, pur și simplu, „substituirea semnificanților”, și nu „transpunerea semnificatelor unei limbi către semnificatele alteia”. De regulă, semnificatele termenilor se cunosc în măsura în care se cunosc științele și tehnicile cărora le corespund, și nu în măsura în care se cunosc limbile” [2, p.97-98].

În tradiția lingvistică se postulează că principalul criteriu al „termenului ideal” este *monosemia*, adică unui complex sonor (formă) îi corespunde un anumit sens (conținut), ceea ce reflectă concepția saussuriană despre caracterul biplan al semnului lingvistic. În momentul apariției termenului respectiv, această simetrie (1:1) se respectă, însă, în procesul funcționării sale, cuvântul, ca semn semiotic, dezvoltă o asimetrie a relațiilor dintre semnificativ și semnificat, determinată fie de extinderea sferei de utilizare, fie de caracterul limitat al mijloacelor limbii. Această asimetrie generează diferite schimbări ce se referă fie la semnificativ, fie la semnificat, iar uneori – la ambele componente ale semnului lingvistic. De exemplu, termenul-abreviatură *bit* a fost format din îmbinarea terminologică *binary digit*, suferind o modificare semantică: inițial, termenul științific *binary digit* însemna „una din cifrele folosite în baza binară de numerație” sau „numerotare binară; sistem de numerotare binară”, ulterior, semnificativul nou (*bit*), folosit în terminologia tehnicii de calcul, a obținut un semnificat nou, definit ca „unitate binară de măsură a cantității de informație” [4, p.46].

Întrucât terminologia face parte din limbă, termenul reprezintă un cuvânt special care este supus și el modificărilor în aceeași măsură ca și celelalte elemente ale limbii. Astfel, unul din efectele asimetriei dintre semnificativ și semnificat este polisemia nedorită, când unei forme de expresie îi corespund câteva sensuri, ceea ce face dificilă comunicarea profesională a specialiștilor la nivel național și internațional. Și chiar dacă în comunicarea profesională este importantă tendința spre monosemia termenului, în realitate este aproape imposibil să se evite polisemia, ceea ce conduce la concluzia că monosemia nu este o condiție *sine qua non* a termenului, ci doar o rigoare ce i se solicită. Or, cu toată atitudinea negativă față de polisemie în sistemele terminologice, manifestată în special în lingvistica tradițională, ea trebuie apreciată ca un fenomen obiectiv în care sensurile cuvintelor sunt interdependente și intercondiționate. Deseori, un număr insuficient de trăsături diferențiale nu permite a conferi unor obiecte asemănătoare nume diferite, de aceea utilizarea termenilor polisemantici contribuie și la economia mijloacelor lingvistice.

În această ordine de idei, dezvoltarea științifică și explozia informațională din ultimele decenii au determinat nu doar declanșarea unor procese specifice pentru această dinamică, dar și schimbarea în genere a modului de interpretare a termenilor speciali, au impus necesitatea de modificare a teoriei terminologice inițiale [7, p.85], în special, a celei a lui E. Wüster [13, p.54], conform căreia cuvântul putea fi calificat drept *termen* numai dacă întrunea calitățile unei etichete și acestuia nu i se recunoșteau relațiile de polisemie, sinonimie, antonimie. În prezent însă, tot mai mulți lingviști

acceptă ideea că unitățile terminologice au numeroase trăsături comune cu celelalte unități ale lexicului unei limbi naturale, admitând chiar și faptul că „termenii speciali, ca semne lingvistice speciale – unități ale limbajelor specializate tehnico-științifice și profesionale –, sunt foarte dinamici și, în virtutea „migrației conceptelor” și, respectiv, a termenilor care le denumesc, ei au capacitatea de a trece cu ușurință dintr-un domeniu specializat în altul, achiziționând sensuri noi, drept care se reterminologizează” [8, p.72].

Apariția și răspândirea fenomenului polisemiei în domeniul terminologiei i-a determinat pe cercetătorii acestui fenomen să-l reinterpreteze și să-l „legalizeze” oarecum, operând o delimitare între așa-numita *terminologie internă*, văzută ca o „teorie a termenului în condiții ideale, cu scopul de a standardiza, de a norma și de a evita comunicarea ambiguă între specialiștii din același domeniu”, și *terminologia externă*, interpretată ca o „teorie a termenului în condițiile reale ale apariției lui în texte – de la cele strict de specialitate, la cele cu grad inferior de specializare –, depășindu-se, de data aceasta, granițele unui anumit domeniu” [9, p.2-3]. Pornind de la această constatare, cercetătoarea M.-M. Rizea precizează: „Dacă *terminologia internă*, „tradițională”, *normativă* vizează cucerirea unei monosemii universale, postulând o distanță optimală între limba comună și limbajele de specialitate, în scopul asigurării unei comunicări univoce, precise între specialiști, *terminologia externă, descriptivă* are ca principiu fundamental punerea sub semnul întrebării a postulatului wüsterian potrivit căruia termenul este monosemantic și monoreferențial” [9, p.3].

Așadar, este evident că un rol important în dezvoltarea *polisemiei terminologice* îl are fenomenul *migrării* termenilor – atât spre alte domenii, cât și spre limba comună –, acesta fiind determinat, mai ales, de noile relații extralingvistice: pe de o parte, tendința de „democratizare a cunoașterii” sau de „laicizare a științelor”, iar pe de altă parte, dezvoltarea unor domenii interdisciplinare, unde specialiști cu formații diferite sunt implicați în cercetarea aceluiași obiect de studiu [10, p.289].

Un asemenea exemplu de migrare poate fi considerat lexemul *memorie*, moștenit din latinescul *memoria* și intrat în vocabularul comun cu sensul de „proces psihic care constă în întipărirea, recunoașterea și reproducerea senzațiilor, sentimentelor, mișcărilor, cunoștințelor din trecut” [5, p.619], fiind o caracteristică specifică, mai ales, regnului uman. Trecut în domeniul specializat al terminologiei IT, acesta denumește o „parte a calculatorului electronic în care se înregistrează instrucțiunile, cuvintele, valorile numerice etc. după o codificare prealabilă” [5, p.619] sau, altfel spus, un „dispozitiv permițând păstrarea și regăsirea informațiilor destinate prelucrării pe un calculator” [4, p.205] – funcții consonante cu cele presupuse în sensul de bază, doar că atribuite, de data aceasta, unui calculator, nu unei ființe umane.

Un traseu similar l-a parcurs și cuvântul *menu*, venind din limba franceză (*menu*), ca să exprime „totalitatea felurilor de mâncare servite la o masă” și, respectiv, „lista pe care sunt scrise felurile de mâncare și băuturile servite într-un restaurant, împreună cu prețurile” [5, p.620]. Acest sens a fost exploatat și de tehnologiile informaționale, care l-au adaptat la realitățile lor și l-au utilizat pentru a desemna o „listă de comenzi sau opțiuni oferite spre alegere utilizatorului în cadrul lucrului în mod convențional pe un display” [4, p.209].

Nu rareori, fenomenul *migrării* se poate realiza și între două domenii științifice distincte, ca în cazul termenului *clonă*, preluat de tehnologiile informaționale din biologie, unde acesta denumea „totalitatea indivizilor rezultați pe cale asexuată dintr-un ascendent unic, având același patrimoniu genetic” [5, p.188]. În domeniul IT, termenul a ajuns să fie folosit chiar cu două accepțiuni: 1) „hardware „identic”, complet compatibil cu un altul, considerat de referință” și 2) „copie conformă – legală sau nu – a unui software sau sistem de operare” [4, p.74].

Și termenul *fișier* a migrat din domeniul biblioteconomiei, unde însemna 1) o „colecție de fișe organizate într-un anumit fel”, precum și 2) un „dulap sau o cutie în care se păstrează fișe”, mai fiind numit, în biblioteci, și „catalog” [5, p.382], în cel al informaticii, unde se referă la o „colecție de date de același tip, grupate sub un nume și reprezentate pe un suport (discuri, benzi magnetice etc.)” [5, p.382]. Ce-i drept, în uzul cotidian, acesta este concurat de „confratele” său englez *file*, pe care utilizatorii noștri de „romgleză” îl preferă lui *fișier*.

Ritmul vertiginos al dezvoltării tehnologiilor informaționale a generat situația că numeroși termeni informatici, unii chiar de uz larg, nu sunt înregistrați în dicționarele explicative ale limbii române. Un exemplu elocvent, în acest sens, îl prezintă cuvântul *monitor*, atestat în DEX-09 [5, p.645] cu trei intrări: 1) (s.m., ieșit din uz) „Elev care menține ordinea și disciplina în clasă, în lipsa profesorului”, sens care are tangențe semantice cu etimonul său latin, care însemna „sfătuitor, mentor”; 2) (s.n.) „Aparat de control al unei instalații de telecomunicații, care urmărește imaginea proiectată de aparatele de luat vederi”; 3) (s.n.) „titlu dat unor periodice (oficiale)”. Cu toată polisemia acestui cuvânt, demonstrată prin sensurile propuse de DEX-09, niciunul din ele nu reflectă accepțiunea lui în informatică, fapt remarcat și de cercetătoarea M.-M. Rizea, care menționează: „Deși domeniul informaticii cunoaște o evoluție extraordinară [...], manifestată la nivel internațional, cu importante consecințe de ordin lingvistic, înregistrarea avântului terminologiei informatice este slab reprezentată la nivelul dicționarelor generale ale limbii române” [10, p.294]. Apelând la dicționarele specializate, îl atestăm (și aici) cu câteva sensuri: 1) „Program din sistemul de exploatare destinat să asigure înlănțuirea diferitor părți dintr-o lucrare și lucrările între ele”; 2) „Mecanism permițând scrierea programelor paralele”; 3) „Ansamblu de vizualizare constituit dintr-un tub catodic și comanda de baleiere”; 4) „Dispozitiv software sau hardware ce permite măsurarea performanțelor unui calculator sau sistem informatic” [4, p.233], dintre care, se pare, doar sensul (3) este exploatat pe larg de utilizatorii nespecialiști.

Polisemia termenilor specializați se datorează, în mare parte, faptului că limbajul științific, în general, apelează deseori la metafore, dat fiind că orice încercare de transmitere a unor cunoștințe și informații noi este mult mai rezultativă, dacă se realizează prin raportarea lor la experiența empirică a receptorului. Or, domeniul tehnologiilor informaționale este plin de concepte metaforice, pornind de la exemplul clasic cu termenul *mouse* și până la unele ca *windows*, *desktop*, în engleză, sau *icoană*, *pagină*, *mesaj*, *memorie* etc., în română. Având în vedere că informatica este un domeniu foarte dinamic, ce surprinde prin noutăți și schimbări neașteptate, pentru ca utilizatorul să poată ține pasul, să reușească a înțelege rapid și eficient inovațiile care-l asaltează, acestea trebuie să fie explicate, înțelese și asimilate cât mai simplu și mai accesibil cu putință. În acest sens, terminologia IT – și asta se referă atât la terminologia informatică în limba engleză, cât și la cea românească, din moment ce modalitatea principală de îmbogățire a ei este calcul semantic, mai ales, după model englez – recurge la o „strategie”: tendința de creare a termenilor prin apelul la cuvinte uzuale, calitate distinctivă pentru acest tip de terminologie, așa încât majoritatea termenilor informatici sunt metafore, preferându-se analogia cu realități familiare [11, p.1].

Trebuie să remarcăm însă că majoritatea sensurilor derivate prin metaforă sau metonimie ale termenilor informatici sunt relativ ușor de decodat, media trăsăturilor semantice definitorii păstrându-se la nivelul vorbitorilor diferiți (specialiști sau nu), ceea ce reprezintă o condiție favorabilă pentru impunerea lor în limbă.

Generalizând un șir de abordări și interpretări ale metaforei terminologice în lingvistica actuală, cercetătoarea I. Druță opinează că aceasta este „un semn lingvistic de același tip ca și termenul, ceea ce înseamnă că este univocă, monoreferențială și că noțiunea desemnată de ea face parte dintr-un sistem de noțiuni predeterminate și predefinite”. Spre deosebire de metafora uzuală, artistică, cea terminologică „nu poate conține efecte retorice, conotative, menținând numai caracteristicile denotative, considerate stabile, non-subiective și analizabile în afara contextului” [6, p.25].

În opinia cercetătorului A. D. Anghelina, „faptul că un anumit concept este desemnat printr-un termen metaforic nu contravine în mod explicit criteriilor de *univocitate* și *precizie semantică* sau *monoreferențialitate* ale terminologiei specialiștilor. Metaforele terminologice sunt fixate la nivel național și chiar internațional de organisme competente, de autoritatea din domeniul respectiv și incluse alături de alți termeni specifici fiecărui domeniu, termenul exprimat metaforic este specific unui singur concept, păstrându-se astfel relația univocă dintre concept, termen și domeniu. Posibilele situații de ambiguitate rezultate de prezența aceluiași element lexical în lexicul comun și în anumite limbaje specializate sau în două sau mai multe limbaje de specialitate pot fi evitate cu condiția ca emițătorul sau receptorul unui mesaj să aibă în vedere contextul mai larg în care apare termenul. De

asemenea, posibilitatea apariției ambiguității este relativ scăzută, dacă transferul termenilor se face din domenii de specialitate îndepărtate, așa cum se întâmplă cu *memorie* (psihologie și IT) sau *virus* (medicină și IT) [1, p.155].

Așadar, abandonarea masivă de către terminologia informatică a statutului ei de „cuvânt monosemantic” și completarea inventarului ei, în mare măsură, din contul polisemiei este un fenomen atestat și deja justificat în literatura de specialitate. Tendința acestei terminologii însă spre polisemie se materializează, uneori, printr-o „derapare” spre alt domeniu semantic – cel al *enantiosemei*.

Problema stabilirii statutului și rolului enantiosemei la nivelul lexical al limbii revendică o abordare specială, care să permită a releva trăsăturile comune și diferențiale ce o apropie și, totodată, o delimitează de alte fenomene ca omonimia, polisemia și antonimia.

Enantiosemia în limbă este condiționată din punct de vedere istoric, ea constă în dezvoltarea, în structura semantică a cuvântului, a două sensuri opuse. Din perspectiva descrierii sincronice a limbii, ea este interpretată drept coexistența unor sensuri polare în cadrul unei unități lexicale. Astfel, enantiosemia se dezvoltă pe baza polisemiei: inițial, valorile enantiosemeice se deosebesc puțin de cele polisemantice, dar, cu timpul, ele se îndepărtează, ajungând, în final, la slăbirea conexiunilor semantice dintre ele și la trecerea acestor sensuri în categoria celor polare [16, p.130-131].

În cercetările lingvistice din ultimele decenii, enantiosemia este interpretată drept: a) un tip special de polisemie, omonimie sau antonimie, b) un fenomen tranzitoriu între două categorii lexico-semantice – polisemie și omonimie, antonimie și omonimie, polisemie și antonimie, c) o categorie lexico-semantică a nivelului lexico-frazeologic al limbii. Fiecare din interpretările amintite este argumentată, pe de o parte, prin trăsăturile diferențiale ale acestui fenomen, iar pe de altă parte, conduce la înțelegerea diferită a enantiosemei [15, p.28].

Principalul criteriu privind identificarea enantiosemei la nivel lexical este cumulara sensurilor antonimice în limitele unei unități lexicale. Analizând problema definirii/identificării locului enantiosemei în sistemul limbii și a relației ei cu alte fenomene lexical-semantice, trebuie să se ia în considerare modurile diferite de exprimare a sensurilor polare. În această ordine de idei, enantiosemia poate fi definită drept o categorie lexical-semantică independentă, întrucât fenomenele contigue cu ea nu posedă tot ansamblul de trăsături ce o caracterizează; ea intră în sistemul de relații omonimice, antonimice, sinonimice, contribuind la completarea unei verigi absente/goale în semantica lexicală a limbii.

Pentru a semnala prezența acestui fenomen și în terminologia informatică, vom invoca lexemul *modem*, ce denumește un „dispozitiv care permite modularea și demodularea unui semnal, adică adaptarea unui canal numeric la un canal analogic și viceversa” [4, p.227]. Definiția citată relevă că acest cuvânt comportă, concomitent, două sensuri opuse: unul – de „modulare” și altul – de „demodulare”, reprezentând, astfel, o manifestare de enantiosemie vectorială, caracteristică susținută și de decodificarea structurii lui morfologice, termenul reprezentând un acronim pentru MODulator și DEModulator [4, p.227].

Aceleași însușiri le demonstrează și termenul *indicator*, care – prin unul din sensurile sale – desemnează „configurația convențională de biți sau caractere ce au rolul de a marca *inceputul* sau *sfârșitul* (*subl.n.* – C.C.) unui bloc de informație” [4, p.203].

Uneori, fenomenul enantiosemei se remarcă în structura unor termeni compuși, creați din lexeme ale căror sensuri sunt diametral opuse sau chiar se exclud. Așa este cazul cu expresia *realitate virtuală*, care se referă la „crearea de către un calculator a unui mediu de sinteză suficient de realist pentru ca utilizatorul să se simtă transpus în universul artificial astfel creat” [4, p.284]. Chiar dacă la nivelul semnificației explicitate de sintagma propriu-zisă caracterul enantiosemei este, oarecum, atenuat, explorând însă sensurile elementelor ei constitutive, enantiosemia se manifestă pregnant: *realitate* însemnând „fapt, lucru real, care există efectiv”, iar *virtual* – „care nu există efectiv, ci ca o posibilitate, potențial” [5, p.898, 1164].

Prezența enantiosemei în terminologia informatică confirmă încă o dată faptul că terminologia este deschisă proceselor externe și suferă influența lor. Enantiosemia afectează sistemul terminologic și sistemul limbii în general, dar fără ea limba și-ar pierde originalitatea și complexitatea sa.

Așadar, cunoașterea sensurilor concrete și utilizarea adecvată a termenilor din domeniul tehnologiilor informaționale este, fără îndoială, un deziderat, dar și un imperativ al timpurilor noastre, pentru că, așa cum afirmă cercetătoarea E. Ungureanu, „trăim într-o societate informațională, adică societatea în care producerea și consumul de informație este cel mai important tip de activitate, informația este recunoscută drept resursă de bază, iar mediul informațional, împreună cu cel social și cel ecologic, este un mediu de existență a omului” [12, p.34].

Fiecare epocă istorică în parcursul de evoluție a limbii române a venit cu neologismele sale: slavonisme (pătrunse în limbă datorită traducerilor din slavonă a textelor religioase), grecisme, turcisme (în perioada domniilor fanariote), franțuzisme (mai ales, în epoca modernă), rusisme (de care încercăm să ne debarasăm) și, mai recent, anglicisme.

Afluxul de neologisme de origine engleză, înregistrat în ultimele decenii și manifestat îndeosebi în domeniul terminologiei informaționale a generat noi atitudini și în interpretarea unor fenomene semantico-lexicale refuzate anterior termenilor, cum este polisemia și enantiosema. Prezența acestor fenomene într-un mediu „interzis” în tradiția lingvistică este dovada unei evoluții surprinzătoare a domeniului dat, ce necesită o acoperire terminologică „urgentă” – fapt ce justifică încălcarea unor canoane și exploatarea tuturor modalităților posibile și chiar a celor imposibile altădată de completare a fondului terminologic – polisemia și enantiosema

Bibliografie:

1. Anghelina, A. D. *Aspecte metaforice în terminologia IT*. În: Variație lingvistică: probleme actuale (II). Pragmatică și stilistică. Lexic, semantică, terminologie / Actele celui de-al 14-lea Colocviu Internațional al Departamentului de Lingvistică, (București, 28-29 noiembrie 2014), București: Editura Universității București, 2015, p.153-156.
2. Coseriu, E. *Introducción al estudio structural del lexico*. În: Coseriu, E. Principios de sémantica structural. Madrid: Editorial Credos, 1977, p.97-98. Apud: MUNTEANU, Cr. Teze despre problema terminologiei. Perspectiva lui Eugeniu Coșeriu. În: Limba Română (Ch.), anul XX, 2010, nr.1-2.
3. David, M. *Aspecte ale influenței limbii engleze asupra limbii române actuale*. Disponibil: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/198-206_3.pdf [Accesat 10.09.2023].
4. *Dicționar de informatică* / coord. P. Morvan. București: Editura NICULESCU SRL, 2000, 430 p. *Dicționarul explicativ al limbii române*. București: Univers enciclopedic, 2009, 1248m p. Disponibil: <https://dexonline.ro/sursa/dex09> [Accesat 11.09.2023]
5. Druță, I. *Metafora terminologică*. În: Limba Română (Chișinău), XVIII, 2008, nr. 5-6, p.23-27. Disponibil: <https://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A20625> [accesat 19.03.23].
6. Humbley, J. *Vers une réception plurielle de la théorie terminologique de Wüster: une lecture commentée des avant-propos successifs du manuel Einführung in die allgemeine Terminologielehre*. In: *Languages*, n°168, 2007/4, p.82-91. Disponibil: <https://www.cairn.info/revue-langages-2007-4-page-82.htm> [accesat 19.03.23]
7. Păcuraru, V. *Polisemia și dezambiguizarea unor unități recente ale vocabularului românesc din perspectiva dinamicii semantice actuale. Considerări și reconsiderări în contextul informatizării lexicografiei*. În: *Philologia*, LVII, nr.3-4, 2015, p.70-81. ISSN 1857-4300. Disponibil: <https://www.diacronia.ro/en/indexing/details/A20059> [accesat 19.03.23].
8. Rizea, M. *De la monosemie la polisemie în terminologia științifică actuală*. Rezumatul tezei de doctorat. București, 2010, 61 p. Disponibil: <https://www.scribd.com/document/225991983/De-La-Monosemie-La-Polisemie-Rezumat> [Accesat 10.09.2023].
9. Rizea, M.-M. *Aspecte ale dezvoltării polisemiei la contactul termenilor informatici cu limba comună*. În: *Limba Română. Controverse, delimitări, noi ipoteze* / Actele celui de-al IX-lea Colocviu al Catedrei de Limbă Română. București: Editura Universității București, 2010, p.289-296. Disponibil: <https://www.diacronia.ro/en/indexing/details/V833> [accesat 19.03.23], p.289.
10. Rizea, M.-M. *Terminologia informatică*. În: *Terminologie și terminologii I* / Coord. A. Bidu-Vrăncianu. București: Editura Universității din București, 2010. Disponibil: https://www.researchgate.net/publication/281647681_Terminologia_informatica [accesat 19.03.23].
11. Ungureanu, E. *Cuvinte și linkuri*. Chișinău: Arc, 2017, 184 p.
12. Wüster, E. *La théorie générale de la terminologie – un domaine interdisciplinaire impliquant la linguistique, la logique, l'ontologie, l'informatique et les sciences des objets*. In: Dupuis, H. (éd.). *Essai de*

définition de la terminologie. Actes du Colloque International de Terminologie. Québec: L'Éditeur officiel du Québec, 1976, p.49-57. ISBN 0775425575. Disponibil: <https://www.bookdepository.com/Essai-de-Definition-de-La-Terminologie/9780775425574> [accesat 19.03.23]

13. Zafiu, R. *Diversitatea stilistică în româna actuală.* București: Editura Universității București, 2001, 315 p.

14. Бессонова, Л.Е. *Энантисемия как особый тип в системе лексических противопоставлений.* В: Проблемы лексической и категориальной семантики, 1982, вып.2, с.27-31.

15. Сахнова, О.И. *Энантисемия в экономической терминологии.* В: Культура народов Причерноморья. 2006, № 76, с. 130-134. Disponibil: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/14128> [Accesat 27.09.2023].

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10213593>
CZU: 81`373.7`25:821.135.1=03.135.1=133.1

ANGELA GRĂDINARU
Universitatea de Stat din Moldova
angela.gradinaru@usm.md
ORCID : 0000-0001-5225-6583

LES PROCÉDÉS DE TRANSFERT EN FRANÇAIS DES LOCUTIONS PHRASÉOLOGIQUES TIRÉES DES CONTES ROUMAINS

Rezumat

Articolul de față reprezintă o analiză a procedeelelor de traducere în limba franceză a locuțiunilor frazeologice preluate din poveștile *Harap Alb* și *Punguța cu doi bani*, scrise de Ion Creangă, și a dificultăților de traducere generate de aceste locuțiuni. Locuțiunile frazeologice își asumă un rol foarte important în procesul comunicativ al personajelor unei povești. Problema traducerii frazeologice constă în a le putea înțelege în ansamblu în limba sursă și a găsi echivalența în limba țintă. Chiar dacă franceza și româna au caracteristici înrudite care manifestă o dimensiune universală (definită de lingviști ca frazeologii universale), traducerea frazeologiei rămâne o problemă complexă. Dificultățile impuse de îmbinările fixe de cuvinte vizează transferul de sens și a valențelor expresive. Așadar, cea mai mare dificultate nu o reprezintă cuvintele, unitățile de cuvinte, pentru care nu există un echivalent potrivit, ci realitățile la care se referă. Prin urmare, acest studiu va arăta calea traductologică valabilă pentru a găsi echivalente frazeologice prin aplicarea diferitelor tehnici de traducere ținând cont de particularitățile formale, semantice, stilistice, culturale și funcționale ale universului frazeologic.

Cuvinte-cheie: cultură, dificultate de traducere, echivalență, limba sursă, limba țintă, locuțiune frazeologică, poveste, tehnică de traducere, traducător.

Abstract

This article is an analysis of the French translation procedures of phraseological units excerpted from the folk tales *The White Moor* and *The Little Purse with two Half-pennies* written by Ion Creanga and of the translation difficulties posed by these units. Phraseological units play a very important role in the communicative process of fictional characters. The problem of translating phraseological units is to be able to understand them in the source language and to find their equivalents in the target language. Even though French and Romanian have related features that manifest a universal dimension (defined by linguists as universal phraseologies), translating phraseological units remains a complex problem. The translation difficulties posed by fixed word combinations concern the transfer of meaning and expressive valences. Thus, the greatest difficulty is not the words or phrases for which there is no suitable equivalent, but the realities to which they refer. Therefore, this study will show the valid translation way to find equivalents to phraseological units by applying different translation techniques, taking into account the formal, semantic, stylistic, cultural and functional peculiarities of the phraseological universe.

Keywords: culture, translation difficulty, equivalence, source language, target language, phraseological unit, folk tale, translation technique, translator.

Introduction

Toute communauté humaine se caractérise par des aspects et des traits distinctifs, délimités à la fois par des frontières linguistiques et par des frontières culturelles qui sont en étroite corrélation avec les changements et les formes linguistiques ainsi qu'avec les changements sociaux. Ainsi, chaque langue a ses propres particularités en fonction de la communauté à laquelle elle appartient, ce qui rend difficile l'échange d'idées, de cultures et de connaissances entre les différentes communautés. La traduction est donc le processus qui remplit la fonction d'intermédiaire linguistique et rend possible l'échange d'informations et de connaissances entre les différentes cultures. Selon Irena Kristeva «La traduction n'est ni une copie ni une partie de l'original. Elle entretient cependant un rapport avec le tout qu'elle représente et dont elle transmet autrement la complexité, les particularités, les nuances» [6, p. 10].

Dans le processus de traduction, la phraséologie présente une importance particulière, car les unités phraséologiques imposent aux traducteurs diverses difficultés liées au transfert du sens et du message, mais aussi à l'expressivité, parce que, comme le mentionne Daniela Lucia Ene «la phraséologie est un dépôt linguistique de traditions et de valeurs culturelles, plus ou moins universelles, plus ou moins spécifiques, qui reflètent des aspects fascinants de la mentalité et du comportement humains» [4, p.25]. Donc, la traduction des locutions phraséologiques en général est une activité qui requiert beaucoup de connaissances, car pour traduire une locution phraséologique, il est nécessaire de connaître non seulement la partie grammaticale et syntaxique d'une langue, mais aussi sa phraséologie, c'est-à-dire de connaître la langue parlée par les locuteurs natifs avec toutes ses particularités lexicales, sémantiques et culturelles. Mais en ce qui concerne les locutions phraséologiques tirées des contes, un important travail de documentation et de recherche est nécessaire, car il s'agit d'un aspect très important de la culture roumaine, et leur traduction en français est donc un processus complexe, qui comporte plusieurs aspects, ça veut dire que «Le traducteur ne se livre pas à la recreation de l'œuvre, à sa reproduction mécanique, à sa transposition littérale: il s'attaque au mot et à la signification dont celui-ci est porteur» [6, p.10]. Le traducteur doit donc prendre en compte plusieurs aspects tels que le sens de l'expression, les caractéristiques nationales, la connotation, le contexte général, les aspects stylistiques et grammaticaux, etc.

Les locutions phraséologiques en tant que porteuses de la culture-source

Toute langue représente une communauté linguistique qui se distingue d'une autre communauté par certaines particularités, qui déterminent en fait sa culture. C'est-à-dire que la langue est l'un des éléments les plus importants d'une culture, et elle est à son tour influencée par la diversité culturelle, car chaque nation, en fonction de la culture dans laquelle elle vit, a sa propre façon de penser, d'agir et même de voir le monde, ce qui influence également la façon de parler. La langue est donc étroitement liée à la culture, ce qui fait que le domaine de la phraséologie diffère d'une communauté linguistique à l'autre ou présente certaines similitudes. La langue est aussi celle qui représente une nation tout au long de son évolution, ce qui a également un effet considérable sur la phraséologie. Ainsi, puisque les différentes manières de penser et de voir le monde environnant sont exprimées par des locutions phraséologiques, elles combinent en elles-mêmes un mécanisme cognitif qui comprend toutes les informations relatives à la perception de la réalité environnante.

Ainsi, dans les contes roumains, les locutions phraséologiques sont inspirées de la vie des citoyens à travers les siècles et expriment la manière de penser, de vivre, d'agir, de voir et même de ressentir tout ce qui les entoure. Elles reflètent le trésor littéraire et artistique du peuple roumain et confèrent aux œuvres un certain degré d'expressivité et d'unicité, en même temps elles dénotent l'aspect stylistique de l'œuvre. Donc, les locutions phraséologiques tirées des contes roumains sont porteuses de la culture-source, parce qu'elles sont marquées par les traditions, les comportements et les perceptions du peuple roumain, et leur traduction est un processus très complexe, car pour y parvenir, le traducteur doit explorer les aspects fondamentaux des cultures, tant de la source que de la cible, et découvrir les équivalents qui relient ces différentes cultures et mentalités. Le traducteur doit effectuer un transfert culturel, c'est-à-dire identifier la locution phraséologique dans la langue source, comprendre son sens et le message qu'elle transmet et la reproduire dans la langue cible par différents moyens afin que les lecteurs cibles la comprennent, mais si possible le traducteur peut également préserver l'image du monde environnant de la culture source caractéristique de la locution.

Ainsi, la traduction de locutions phraséologiques tirées des contes roumains, qui représentent une partie de la culture roumaine, n'est pas toujours réussie, parce que si le traducteur trouve des équivalents dans la langue cible qui expriment le même concept, le même sens, il perd souvent l'image culturelle que les locuteurs de la langue source attribuent à l'unité phraséologique. Cela s'explique par le fait que les locutions phraséologiques sont motivées, c'est-à-dire que, selon les linguistes, elles sont étroitement liées aux métaphores, ce qui signifie que «les unités phraséologiques reflètent des systèmes cohérents de métaphores conceptuelles» [5, p.142]. Ce fait indique que la base des locutions phraséologiques, à savoir l'aspect sémantique, est métaphorique, influencée par la

perception du monde. En d'autres termes, selon Daniela Lucia Ene «la présence de métaphores conceptuelles explique pourquoi certaines unités phraséologiques renvoient à certaines images et à certains types d'expériences» [4, p.176]. Ainsi, nous remarquons que souvent, dans la traduction des locutions phraséologiques des contes, cette image mentale et visuelle caractéristique du peuple roumain est omise, parce que dans la langue cible, il s'agit d'une vision différente, par exemple dans la traduction de l'expression *fă pe dracul în patru* [3, p.165] l'image de *dracu*, qui est caractéristique de la culture roumaine au niveau de la communication, est omise dans la traduction, parce que dans la langue cible un tel concept n'est pas caractéristique de la culture cible, donc dans la traduction le traducteur propose l'équivalent suivant : *employer le vert et le sec* [8, p.31]. En d'autres termes, la traduction conserve l'aspect sémantico-stylistique et un certain degré d'expressivité, mais elle perd l'image qui a servi à la composition de cette locution.

Une autre expression *lasă-l în plata lui Dumnezeu* [3, p.170] est également appropriée à la culture roumaine, car il existe de nombreuses locutions phraséologiques liées à la foi et à Dieu. Dans la traduction *abandonne-le à son sort* [8, p.36], le traducteur n'a pas utilisé le même concept de foi et de Dieu, mais a trouvé un équivalent approprié, omettant ainsi cette image typique de l'espace roumain.

Dans le cas de la traduction de la locution phraséologique *te-a împinge păcatul* [3, p.165] par l'équivalent *le démon te pousse* [8, p.31], le traducteur a mis en évidence la puissance maléfique qui, dans cette locution dénote un aspect culturel roumain. Le traducteur a préservé l'image, l'expérience propre aux locuteurs de la culture source.

Une autre locution phraséologique *la câț mi-a sta norocul* [3, p.165] actualisée dans *Le conte de Harap Alb* de Ion Creangă est traduite par l'équivalent *le hasard me soit favorable* [8, p.31]. Dans cet exemple, on constate que la traduction conserve le concept de *noroc* (hasard) et l'expérience attribuée par les locuteurs à la formation de cette locution phraséologique. En général, cet exemple montre qu'il existe des points de vue similaires sur la réalité dans la langue source et la langue cible.

Un autre exemple est la locution phraséologique *îi merge gura ca pupăza* [3, p.171] traduite par *jaser comme une huppe* [8, p.39]. La huppe est caractéristique de la culture roumaine, parce que dans notre culture la huppe occupe une place importante, notamment dans les récits de Ion Creangă, tels que *Le conte de Harap Alb, Souvenirs d'enfance*. Ainsi, cette locution phraséologique dénote un aspect culturel, national, une image mentale et visuelle qui nous est directement associée, et dans la traduction, le traducteur a conservé cet aspect afin de préserver l'expressivité et l'effet que l'auteur voulait transmettre, en trouvant un équivalent de la locution phraséologique avec le sens de parler beaucoup *jaser*, mais aussi en conservant l'association avec *la huppe*.

En traduisant l'expression *nu mă faceți din cal măgar* [3, p.183] par l'équivalent *me tourner en bourrique* [8, p.56], le traducteur a essayé de conserver cette image associative de l'âne qui, dans la culture roumaine, est associée au manque d'intelligence, ce qui a permis de préserver des éléments culturels et le message que l'auteur voulait faire passer.

Par conséquent, on peut affirmer que le traducteur est le médiateur entre deux cultures et son rôle consiste donc à «explorer la culture et la façon de penser des locuteurs de la langue source et de la langue cible à la recherche d'équivalents qui relient ce qui est spécifique et universel dans la langue source et dans la langue cible» [4, p.179]. Ainsi, en traduisant ces locutions, le traducteur recherche les équivalents les plus appropriés, afin de préserver leurs caractéristiques culturelles, l'image de la réalité intégrée dans la structure de l'unité phraséologique et maintenir le niveau d'affectivité et d'expressivité des locutions phraséologiques qui, par leur structure et leur forme expressive, donnent de la couleur au message que l'auteur de l'œuvre littéraire veut transmettre. La traduction en français de locutions phraséologiques tirées des contes en tant que porteurs de la culture-source est un processus complexe, qui implique l'analyse des visions du monde, de la manière de penser propre à la langue source et à la langue cible, afin que le traducteur puisse adapter la réalité de la langue de départ au niveau de perception de la réalité du public cible.

Les difficultés de traduction des locutions phraséologiques tirées des contes roumains

Les locutions phraséologiques présentent en général une difficulté pour les traducteurs, parce qu'il s'agit de combinaisons fixes de mots, avec un sens implicite, qui ne peut pas être déduit du sens des éléments constitutifs, et elles sont en outre caractérisées par certains aspects et caractéristiques sémantico-stylistiques, grammaticaux et lexicaux, qui ne sont souvent pas similaires à ceux de la langue d'arrivée. En même temps, les locutions phraséologiques combinent des aspects culturels et sociaux influencés par la façon de pensée, le comportement, la vision et la perception de la réalité environnante qui caractérisent la communauté linguistique dans laquelle elles sont utilisées. Selon Daniela Lucia Ene «les unités phraséologiques sont uniques du fait qu'elles ont en commun l'expressivité, qu'elles parviennent à créer des valeurs expressives et communicatives originales et qu'elles confèrent à la langue un caractère naturel et spontané» [4, p.115]. Elles diffèrent donc considérablement d'une communauté linguistique à l'autre, ce qui constitue un obstacle pour le traducteur.

En ce qui concerne les locutions phraséologiques tirées des contes roumains, outre diverses particularités sémantico-stylistiques et culturelles, ces locutions contiennent également des archaïsmes et, par conséquent, leur traduction constitue une difficulté pour le traducteur, mais elles ne sont pas intraduisibles, cependant le processus de traduction risque de faire perdre leur expressivité et leur aspect culturel.

Tout d'abord, l'une des difficultés que le traducteur peut rencontrer lors de la traduction de locutions phraséologiques tirées des contes roumains est l'opacité sémantique. Cela est dû à la structure grammaticale et sémantique des locutions, c'est-à-dire au fait qu'elles sont caractérisées par une forme fixe et que le sens ne peut être déduit du sens des mots qui la composent, et qu'elles ont donc un sens implicite et global. Par exemple, la locution phraséologique *a mâna porcii la jir* [3, p.169] traduite par *ronfler à vous rompre les oreilles* [8, p.35] est une expression populaire dont le sens ne peut pas être déduit de celui des éléments qui la composent, ce qui représente une difficulté pour le traducteur. Par conséquent, le traducteur risque de ne pas comprendre le sens de la locution phraséologique s'il n'a pas une connaissance suffisante de la langue, de la phraséologie et de la culture de la langue de départ et de traduire de manière erronée, de sorte que le lecteur cible ne comprenne pas son sens et le message que l'auteur veut faire passer.

Une autre difficulté que le traducteur peut rencontrer lors de la traduction de locutions phraséologiques est le choix de l'équivalent le plus approprié. Cette difficulté est causée avant tout par le fait qu'il existe très peu de dictionnaires bilingues de locutions phraséologiques et que, s'il en existe, toutes les locutions phraséologiques n'y sont pas incluses. Étant donné qu'il s'agit de locutions phraséologiques tirées des contes, elles contiennent divers archaïsmes, régionalismes, dénotant la culture et la société roumaine. Ainsi, pour trouver un équivalent adéquat afin de préserver le sens et le degré d'expressivité, le traducteur doit avoir une bonne connaissance de la langue et surtout de la phraséologie de la culture cible. Bien qu'il existe certaines similitudes entre le roumain et le français en termes de concepts associés à la réalité environnante, il s'agit de deux cultures dont les traditions, les coutumes et les mentalités sont totalement différentes. Ainsi, si le traducteur n'a pas une connaissance suffisante de la langue de départ et de la langue d'arrivée, il peut rencontrer des difficultés pour rendre une locution phraséologique d'un conte en français. Le contexte joue également un rôle important, parce que l'auteur utilise les locutions phraséologiques dans les contes pour créer des effets stylistiques. Le traducteur doit donc analyser la locution phraséologique et essayer d'identifier un équivalent qui soit également adapté au contexte. Par exemple, l'expression *de parcă-i luase pânda de pe obraz* [3, p.167] traduite par *on venait de soulever le linceul de son visage* [8, p.32], signifie dans la langue source que quelqu'un est très pâle. Le traducteur a essayé de préserver l'expressivité et l'image en réalisant une traduction littérale. Cependant, la version française n'a pas la même connotation dans la langue cible, parce qu'en traduisant mot à mot, le lecteur cible risque de ne pas comprendre le sens de la traduction.

Une autre difficulté que le traducteur peut rencontrer est liée à l'utilisation des archaïsmes, des régionalismes dans la structure de la locution phraséologique, mais aussi à leur adaptation au

lecteur cible, qui peut également appartenir à des zones linguistiques différentes. Tout d'abord, les archaïsmes et les régionalismes peuvent rendre difficile l'identification et la compréhension du sens des locutions phraséologiques dans la langue source. Ensuite, dans la langue cible, il existe différentes façons de s'exprimer qui peuvent varier d'une région à l'autre. Le traducteur doit donc trouver des équivalents appropriés pour être compris par tous les lecteurs cibles dans plusieurs régions linguistiques. Par exemple, la locution phraséologique *se adună ciotcă* [3, p.175] a dans sa structure un régionalisme «*ciotcă*», ainsi, pour le traduire, le traducteur n'a pas trouvé d'équivalent dans la langue d'arrivée et a eu recours à la neutralisation, afin que le sens et le message d'origine soient compris par le public cible *se rassemblerent* [8, p.45]. Un autre exemple, l'expression *v-au mas șoarecii în pântece* [3, p.186] traduite en français par l'équivalent *hébergé des souris dans vos panses* [8, p.62], où le mot «*mas*» est un régionalisme très rare, qui a conditionné une difficulté pour le traducteur des contes. De plus, dans la locution phraséologique *m-a tras pe șfară* [3, p.174], nous rencontrons un archaïsme «*șfară*» qui peut créer une difficulté pour le traducteur dans l'identification de l'équivalent adéquat dans la langue d'arrivée afin de préserver tous les aspects culturels, stylistiques et sémantiques de la langue de départ. Ce que l'on peut également constater dans la traduction fournie par le traducteur *m'a joliment roulé* [8, p.44], où le traducteur n'a pas trouvé une locution phraséologique dans la langue d'arrivée qui ait le même sens, mais a trouvé un verbe qui dénote le sens correspondant.

Une autre difficulté liée à la traduction des locutions phraséologiques tirées des contes roumains est celle de la cohérence. Le traducteur doit prêter une attention particulière au contexte afin que l'équivalent qu'il choisira pour la locution phraséologique soit pertinent au contexte de la langue d'arrivée, de sorte que le sens, l'expressivité ne soient pas perdus dans le processus du transfert en français.

De plus, l'aspect culturel des locutions phraséologiques tirées des contes roumains présente une difficulté pour le traducteur, parce qu'il est difficile de transférer les mêmes visions et façons de percevoir le monde environnant d'une manière aussi expressive dans une autre culture. Ainsi, il y a de nombreuses locutions phraséologiques qui, dans la traduction, n'ont pas préservé cet aspect et le traducteur a recouru à l'omission ou à la substitution de cet élément culturel de la langue de départ par un élément de la langue d'arrivée. Par exemple, la locution phraséologique *m-au mai purtat odată păcatele* [3, p.173-174] dénote un aspect culturel roumain, à savoir la notion de «*păcate*», propre à l'espace roumain, parce qu'il est influencé par la vie quotidienne et les coutumes (religieuses) des gens. Lors de la traduction, le traducteur a utilisé une autre expression qui n'a pas préservé cet élément culturel de la langue de départ, mais qui est compréhensible pour le public cible *j'y ai déjà promené ma peau* [8, p.42]. Un autre exemple concerne la locution phraséologique *să-i punem venin pe inimă* [11, p.174] dans laquelle on peut apercevoir cette image mentale associative typique de la société roumaine concernant le cœur et le venin. Lors de la traduction, le traducteur remplace ces éléments culturels par une unité phraséologique caractéristique de la langue cible *lui faire du mauvais sang* [8, p.43]. En d'autres termes, le traducteur a conservé les aspects stylistiques et sémantiques, mais a dû omettre l'aspect culturel. L'omission de l'élément culturel «*inima*» peut être observée dans la traduction de la locution phraséologique *a le strica inima* [3, p.54] traduite par l'équivalent *gâter leur bonne humeur* [8, p.54].

Les procédés de traduction des locutions phraséologiques du roumain en français

En général, la traduction littérale est rarement utilisée comme procédé de traduction pour les locutions phraséologiques tirées des contes roumains. Georgiana Lungu Badea est d'avis que «L'effet équivalent, essentiel en traduction, est en fait un résultat recherché, mais non la finalité première de la traduction, car il change avec le changement de fonction du texte cible, ou lorsqu'il existe de grandes différences entre les mentalités des représentants de la culture source et la culture cible pour le transfert desquelles la simple traduction littérale est insuffisante» [7, p.108]. Dans la plupart des cas, le traducteur recourt à l'équivalence en trouvant des équivalents appropriés qui préservent les nuances expressives et stylistiques des locutions phraséologiques. L'équivalence est un procédé de

traduction «qui restitue une expression fixe de la langue source à travers une autre de la langue cible, différente mais correspondant à la même réalité» [7, p.104]. Le traducteur recourt aux différents types d'équivalences dans le processus de transfert des locutions phraséologiques en français.

Susan Bassnet estime que «l'équivalence stylistique décrit une relation fonctionnelle entre les éléments stylistiques du texte source et ceux du texte cible, dans le but de parvenir à une identité expressive ou affective entre le texte source et le texte cible, sans que l'énoncé subisse de changements» [1, p.32]. Par exemple:

- *a depăna firul poveștii* [3, p.147] - *dévider l'écheveau de notre conte* [8, p.5];
- *se poate culca pe-o urechie* [3, p.150] - *il peut en faire son deuil* [8, p.8];
- *la sfântul Așteaptă* [3, p.150] - *aux calendes grecques* [8, p.8];
- *a avea său la rărunchi* [3, p.156] - *vous avez du foin dans vos bottes* [8, p.17];
- *mă roade la inimă de foame* [3, p.186] - *j'ai l'estomac dans les talons* [8, p.62].

Le traducteur a trouvé des locutions phraséologiques similaires dans la langue cible, qui remplissent la même fonction sémantique et expressive. Par exemple l'expression *se poate culca pe-o urechie* [3, p.150] dénote un aspect culturel lié au comportement du peuple roumain. Dans la version française *il peut en faire son deuil*, le traducteur a trouvé un équivalent, qui exprime le même état, préservant ainsi à la fois l'expressivité et le sens de l'expression roumaine.

Un autre type d'équivalence utilisée lors de la traduction de locutions phraséologiques tirées des contes roumains est l'équivalence linguistique. Selon Georgiana Lungu Badea, ce procédé de traduction se manifeste par la traduction littérale à la fois du contenu et de la forme de la locution phraséologique. Ce type d'équivalence qui correspond à la traduction littérale doit garantir le respect de l'identité de la culture et de la langue source, en étant orienté vers le texte source, devenu la référence des normes de fidélité [7, p.111]. Par exemple :

- *i-or fi putrezind ciolanele* [3, p.152] - *pourrissent ses os* [8, p.12].

Le traducteur fait une traduction mot à mot en conservant la même structure et la même forme de la locution phraséologique.

L'équivalence fonctionnelle est le procédé par lequel le traducteur recherche dans la langue cible des éléments linguistiques, culturels et contextuels susceptibles de contribuer à la restitution d'un texte fonctionnel. Georgiana Lungu Badea affirme que «grâce à l'équivalence fonctionnelle, la fonction est restaurée, les unités à traduire seront remplacées dans la langue cible par des unités traduites similaires - expression idiomatique - qui remplissent la même fonction» [7, p.109]. Par exemple :

- *am altele la capul meu* [3, p.150] - *j'ai d'autres chats à fouetter* [8, p.9];
- *vorbești în dodii* [3, p.150] - *faire danser la langue* [8, p.9];
- *umbli după cai morți ca să le iei potcoavele* [3, p.152] - *prendre la lune avec les dents* [8, p.12].

Le traducteur a réalisé une traduction idiomatique, en essayant de trouver pour les locutions phraséologiques de la langue source des équivalents dans la langue cible, ayant la même fonction. L'adaptation est le procédé de traduction correspondant à l'équivalence fonctionnelle, consistant en le remplacement d'une réalité socioculturelle de la langue source par une réalité propre à la socio-culture de la langue cible [7, p.110].

L'équivalence pragmatique est la manière dont le traducteur entend produire sur ses lecteurs un effet identique à celui provoqué par le texte source sur les lecteurs-source, de sorte que les relations texte source, lecteurs-source et texte-cible, lecteurs-cible soient symétriques [7, p.113]. Les exemples qui suivent font référence à la similitude des effets produits par le texte source et le texte cible sur les lecteurs :

- *Striga cât îi lua gura* [3, p.176] - *crier comme un sourd* [8, p.45];
- *nu mai sta ca o găină plouată* [3, p.167] - *ne reste plus comme une poule mouillée* [8, p.33];
- *Îi lăsa gura apă* [3, p.185] - *lui faisaient venir l'eau à la bouche* [8, p.63].

Un autre type de procédé de traduction est l'équivalence partielle. Ce type d'équivalence est largement utilisé dans le processus de traduction de textes littéraires, et également utilisé pour traduire

en français des locutions phraséologiques tirées des contes roumains. Ce procédé de traduction consiste à substituer une unité phraséologique de la langue source par une autre de la langue cible, qui permet au traducteur de conserver les éléments stylistiques et sémantiques de l'original dans la langue cible. Par exemple :

- *a veni de hac* [3, p.162]- *river le clou* [8, p.25];
- *i-or da ele odată pe nas* [3, p.163] - *se mettront en travers son gosier* [8, p.27];
- *a adormi mort* [3, p.163] - *s'endormir d'un sommeil de plomb* [8, p.27];
- *a scăpa cu obraz curat* [3, p.163] - *s'en tirant à bon compte* [8, p.28];
- *nu i-aș trece pe dinante* [3, p.164] - *Je le ferais vivre comme un coq en pâte* [8, p.29];
- *mi-am stupit sufletul* [3, p. 171] - *j'ai sué sang et eau* [8, p. 39];
- *a căuta sămânță de vorbă* [3, p.184] - *chercher noise* [8, p. 59].

Ainsi, dans ces exemples, nous pouvons voir comment le traducteur, grâce à sa connaissance de la langue cible, a trouvé un équivalent adéquat afin de préserver le sens de l'original, mais aussi l'effet stylistique utilisé par l'auteur. Par exemple, l'expression *a adormi mort* [3, p.163] ayant le sens de dormir profondément, a été traduite par équivalence *s'endormir d'un sommeil de plomb* [8, p.27] où *sommeil de plomb* signifie un sommeil lourd et profond. En d'autres termes, dans ce processus de transfert, le traducteur a identifié le sens de la locution phraséologique dans la langue source et, sur la base de ses caractéristiques sémantico-stylistiques, a trouvé une expression similaire dans la langue cible.

Parfois, les traducteurs, dans le processus de transfert des locutions phraséologiques, recourent à un autre procédé de traduction – *l'équivalence zéro*. Ce procédé de traduction consiste dans la neutralisation ou la paraphrase de l'unités phraséologique, parce que, bien que la phraséologie de toute langue, en particulier du français et du roumain, soit très riche, il existe toujours des locutions qui ont un sens unique et qui ne sont caractéristiques que d'une certaine culture/société, c'est-à-dire qu'elles n'appartiennent qu'à la langue source ou qu'à la langue cible. Ainsi, le traducteur, s'il n'a pas d'autre solution, est contraint de recourir à cette stratégie, bien qu'il risque de perdre certaines valeurs stylistiques et pragmatiques de l'œuvre. Les exemples suivants de locutions phraséologiques tirées du conte de *Harap Alb* ont été rendues en français à l'aide des mots ou des expressions neutres:

- *umblați numai așa, frunza frăsinelului* [3, p. 150] - *flâner* [8, p.8];
- *venindu-i inima la loc* [3, p.151] - *ayant très vite repris courage* [8, p.10];
- *slab, de-i numărăi coastele* [3, p.153] - *efflanqué* [8, p.12] ;
- *sta el în cumpene* [3, p.153] - *il hésitait* [8, p.13] ;
- *cum a da târgul și norocul* [3, p.154] - *le sort a voulu* [8, p.14] ;
- *să mă ia oamenii la ochi* [3, p.154] - *me faire remarquer* [8, p.14];
- *mănânci ca în târgul lui Cremene* [2, p. 8] - *te régaler* [2, p. 9];
- *să-mi prind pofta* [2, p. 8] - *j'y goûte* [2, p. 9].

La paraphrase, quant à elle, consiste à identifier le sens de la locution phraséologique dans la langue de départ et à la rendre par des synonymes, des syntagmes, qui expriment ce sens, sans avoir recours à la recherche d'un équivalent phraséologique. Le traducteur reformule le message en d'autres mots. Par exemple :

- *bun cap ai avut* [3, p.154] - *tu as bien réfléchi* [8, p.16];
- *am scăpat de dânsul ca prin urechile acului* [3, p.157] - *je lui ai échappé comme par magie* [8, p.18];
- *nici în clin, nici în mâneacă* [3, p.157] - *pour rien au monde* [8, p.18] ;
- *să-i trăsnească prin minte* [3, p.157] - *imaginer* [8, p.21] ;
- *spune-mi verde în ochi* [3, p.157] - *dis-le moi franchement* [8, p.21];
- *l-am dat la brazdă* [3, p. 171] - *l'avoir mis dans le droit chemin* [8, p.39].

Un autre procédé de traduction utilisé dans la traduction des locutions phraséologiques tirées des contes roumains est la *modulation*. Selon Jean-Paul Vinay et Jean Darbelnet, ce procédé signifie «une variation dans le message, obtenue en changeant de point de vue, d'éclairage» [9, p.51]. Par exemple:

- *tace molcum* [3, p.148] - *ne souffla mot à personne* [8, p.6] ;
- *nu-i lucru de șagă* [3, p.149] - *il y allait de sa peau* [8, p.7];
- *nu-mi văd lumea înaintea ochilor* [3, p.150] - *je suis en proie à* [8, p.9];
- *degeaba mai stricați mâncarea* [3, p.150] - *vous ne faites que gaspiller mon pain* [8, p.8] ;
- *știu una și bună* [3, p.157] - *je ne tiens qu'à une chose* [8, p.18];
- *să nu te strici de râs* [3, p. 184] - *crever de rire* [8, p.57].

Dans le cas de la locution phraséologique *tace molcum* [3, p.148], le traducteur recourt à la modulation qui consiste à traduire de manière négative la locution présentée de manière positive dans la langue de départ : *ne souffla mot à personne* [8, p.6].

Selon Jean-Paul Vinay et Jean Darbelnet, *l'équivalence* est un procédé de traduction qui consiste à «rendre la même situation en mettant en œuvre des moyens stylistiques et structurels entièrement différents» [9, p.52]:

- *m-a vârat în toți spărieții* [3, p.148] - *me remplit d'effroi* [8, p.6];
- *n-am a trăi cât lumea* [3, p.149] - *je n'ai pas à vivre, après tout, jusqu'à fin du monde* [8, p.7];
- *de nu ți s-or tăia și ție cărările* [3, p.149] - *quelque entrave ne se mette en travers ton chemin* [8, p.7];
- *asta nu miroasă a nas de om* [3, p.150] - *ce n'est point digne d'un homme* [8, p.8];
- *făcându-se roș cum îi gotca* [3, p.150] - *aussi rouge qu'une pivoine* [8, p.8];
- *vrând-nevrând* [3, p.162] - *bon gré, mal gré* [8, p.25];
- *mort-copt* [3, p.157] - *d'une façon ou d'une autre* [8, p.20];
- *calea-valea* [3, p.157] - *passé encore* [8, p.18].

Ainsi, nous pouvons affirmer que même si les locutions phraséologiques tirées des contes roumains créent des difficultés de traduction, notamment en raison de leurs caractéristiques sémantico-stylistiques, du contenu implicite et du contexte socioculturel, un traducteur qui possède des connaissances de la langue source et la langue cible est en mesure d'utiliser différentes techniques, stratégies de traduction, afin de préserver l'intention de l'auteur, mais aussi son style d'écriture. On a constaté le fait que bien que les équivalents des locutions phraséologiques puissent être trouvés par différents procédés, le principal procédé reste l'équivalence, parce que, selon plusieurs linguistes, il est correct qu'une locution phraséologique soit traduite par une locution phraséologique de la langue cible qui reflète les mêmes caractéristiques sémantiques et stylistiques que dans la langue source.

Par conséquent, on estime que la traduction peut être associée à un pont non seulement entre différentes langues, par exemple, mais aussi entre différentes cultures. La traduction est donc un processus très complexe, composé de plusieurs étapes que le traducteur doit franchir, un processus par lequel le traducteur met en pratique ses connaissances linguistiques et extralinguistiques. Ainsi, au niveau interculturel, ce processus implique plusieurs aspects à prendre en compte par le traducteur, par exemple, outre les aspects linguistiques, les aspects sémantiques, stylistiques et culturels sont également importants. La traduction des locutions phraséologiques exige de la part du traducteur certaines compétences, car la phraséologie peut être considérée comme le domaine le plus complexe et le plus difficile en raison des significations et des valences expressives et stylistiques qu'imposent les unités phraséologiques. «Le traducteur doit connaître les problèmes fondamentaux de la théorie des phraséologismes, être capable de mettre en évidence les expressions phraséologiques, de découvrir leur sens et de rendre leurs fonctions expressives et stylistiques dans la traduction» [4, p.121].

En ce qui concerne le transfert des locutions phraséologiques des contes roumains vers le français, ce processus comporte de nombreuses difficultés, car les locutions phraséologiques tirées des contes reflètent certains aspects culturels, traditionnels, des aspects du comportement humain, qui sont spécifiques au peuple roumain. Ces locutions dénotent la vision du monde d'une manière culturellement spécifique. Et le traducteur, lorsqu'il les traduit, doit prendre en compte non seulement la compréhension de leur sens, mais aussi le contexte, afin de pouvoir restituer ces expressions dans

la langue cible. Seulement un traducteur qui possède des compétences à la fois linguistiques et extralinguistiques, peut trouver la clé de la réussite de ce transfert.

Tout d’abord, en termes de compétences linguistiques, le traducteur doit maîtriser les deux langues (le roumain et le français). En second lieu, le traducteur doit avoir des compétences extralinguistiques, culturelles, c’est-à-dire connaître les traditions, les subtilités de la culture cible, mais aussi de la culture source. Le traducteur doit également avoir une connaissance de la phraséologie afin d’identifier les locutions phraséologiques dans les contes, «de déterminer leur valeur sémantique et stylistique et de reconnaître les éventuelles difficultés rencontrées à cette étape» [4, p.121]. L’identification des locutions phraséologiques est un aspect important, car le traducteur doit tenir compte du registre de langue, mais aussi du degré d’expressivité des locutions. En outre, le traducteur doit avoir les compétences nécessaires pour identifier les équivalents les plus appropriés des expressions, afin de ne pas perdre leur spécificité culturelle et de les rendre fidèlement pour les lecteurs cibles, parce que la traduction proprement dite exige la transmission non seulement du sens, mais aussi de la fonction expressive-stylistique de l’unité, et le traducteur doit donc s’assurer qu’il remplace l’expression par un équivalent approprié dans la langue cible. Par exemple, dans le cas de la traduction des locutions phraséologiques tirées du conte de *Harap Alb* de Ion Creangă, grâce aux compétences linguistiques et extralinguistiques, le traducteur a réussi à traduire avec succès les locutions phraséologiques, préservant ainsi les aspects stylistiques et sémantiques des locutions:

- *te-oiu prinde cu oca mică* [3, p.159] - *tu m’en as baillé des vertes et des mûres* [8, p.21];
- *prins în clește* [3, p.159] - *mis au pied du mur* [8, p.21];
- *să îngrijești [...] ca de ochii din cap* [3, p.160] - *soigne [...] comme la prunelle de tes yeux* [8, p.23];
- *când prinde mămăliga coajă* [3, p.160] - *des temps où les gueux feront fortune* [8, p.23] ;
- *m-a scoate cineva din răbdare* [3, p. 183] - *sortir de mes gonds* [8, p.57]
- *v-a ieșit un sfânt din gură* [3, p. 185] - *vous parlez d’or* [8, p.62].

Par suite, le traducteur doit connaître la façon dont la réalité est perçue dans la langue source, afin de l’adapter à la vision et à la spécificité de la communauté de la langue cible. Une autre compétence que le traducteur doit maîtriser est la compétence psycholinguistique, car il doit être capable d’analyser les aspects culturels et cognitifs qui expriment les modes de pensée dans les deux langues, le français et le roumain. Cela est dû au fait que le processus de transfert en français des locutions phraséologiques tirées des contes roumains est très complexe, car pour réaliser la traduction, le traducteur explore les fondements de la vision du monde d’un point de vue linguistique et cognitif.

La compétence stratégique est également importante, elle consiste en un ensemble de méthodes, de techniques par lesquelles le traducteur parvient à trouver des solutions à toutes les difficultés qu’il rencontre au cours du processus de traduction.

Conclusion

En conclusion, nous pouvons affirmer que la traduction en français des locutions phraséologiques tirées des contes roumains nécessite une connaissance parfaite des deux langues, des deux cultures, car le traducteur ne se contente pas d’effectuer un simple transfert de sens, mais il préserve également les éléments stylistiques et culturels de la langue de départ, pour que le lecteur cible comprenne le sens, mais aussi le style dans lequel l’auteur a décrit différentes situations caractéristiques de la société, de la mentalité et de la culture roumaines. Le traducteur doit donc être compétent pour relier ce qui est caractéristique et spécifique à la langue de départ (culture, mode de pensée, vision du monde) à la langue cible. En d’autres termes, la compétence la plus importante que le traducteur doit maîtriser dans le processus de transfert en français des locutions phraséologiques tirées des contes roumains, est de transmettre le message de l’œuvre source par des équivalents appropriés dans la langue cible.

La traduction des locutions phraséologiques tirées des contes roumains est un processus complexe, impliquant plusieurs autres aspects qu’une simple traduction mot à mot d’éléments grammaticaux et lexicaux de la langue de départ vers la langue d’arrivée. Les locutions

phraséologiques tirées des contes représentent un vrai défi pour un traducteur littéraire à cause de différentes difficultés de traduction: la difficulté d'identifier la locution phraséologique et son sens, générée par l'opacité sémantique, les archaïsmes, les dialectismes, etc., la difficulté d'identifier un équivalent, la difficulté de rendre le message et de produire le même effet sur les destinataires sans perdre les valeurs expressives, sémantiques, culturelles et stylistiques. Ainsi, pour leur traduction en français, plusieurs techniques sont utilisées afin de ne pas perdre la qualité et l'authenticité de l'œuvre dans la langue de départ, mais de la reproduire de manière appropriée dans la langue d'arrivée. Le traducteur utilise dans la plupart de cas l'équivalence (fonctionnelle, linguistique, pragmatique, partielle, zéro), qui est la principale technique de traduction des locutions phraséologiques, la neutralisation, la paraphrase, la modulation, etc.

Bibliographie:

1. Bassnet, Susan, *Translation Studies*, New-York, Routledge, 2002, 3rd edition, 176 p.
2. Cojan Negulesco, Mariana, *La petite bourse aux pièces d'or. Punguța cu doi bani*, L'Harmattan, 2003, 2ème édition, 16 p. Disponible à l'adresse: <http://liseuse.harmattan.fr/2747540170> consulté le 15 août 2023
3. Creangă, Ion, *Opere I*, Chișinău, Literatura artistică, 1989, 374 p.
4. Ene, Daniela Lucia, *Traduttore, traditore. Incursiune în teoria și practica traducerii unităților frazeologice*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2015, 290 p.
5. Gibbs, Raymond W. Jr., BOGDANOVICH, Josephine M., SYKES, Jeffrey R., BARR, Dale J., *Metaphor in Idiom Comprehension*, Dans: *Journal of Memory and Language*, Nr. 37, 1997, pp. 141-154.
6. Kristeva, Irena, *Pour comprendre la traduction*, Paris, L'HARMATTAN, 2009, 230 p.
7. Lungu Badea, Georgiana, *Tendențe în cercetarea traductologică*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2005, 271 p.
8. Syrgui, Vasile, *Le conte de Harap Alb*, Chișinău, Literatoura Artistika, 1988, 79 p.
9. Vinay, Jean-Paul, Darbelnet, Jean, *Stilistique comparée du français de l'anglais*, Paris, Didier, 1972, 331 p.

VITALIE RĂILEANU

Biblioteca „Onisifor Ghibu”, Chișinău

raileanuvitalie59@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4689-1860

CODEXUL DESTĂINUIRILOR DIN SCRIERILE LUI DIMITRIE CANTEMIR

Abstract

It is difficult to find a second scientist in the history of Romanian culture and science - next to Dimitrie Cantemir. Dimitrie Cantemir who had a wide encyclopedic horizon, writing: History of the Ottoman Empire; Curanus; The system of the Mohammedan religion... We will not refer to this Cantemir. Dimitrie Cantemir was more than a scientist willing and able to "dig" to the depths. He was a scientist extremely attentive to the issues that troubled the communities, and confessional issues occupied a significant position. Anti-Catholic zeal, observes professor Alexandru Eliam, was notorious. We would like to talk about another Cantemir, about that Cantemir who was able to observe and decant a fundamental attitude. Cantemir - who worked on building the image of the foreigner looking with a Romanian eye.

Key words: culture, science, scholar, Dimitrie Cantemir, confessional community, anti-catholic.

Este greu (dacă nu chiar imposibil) de găsit în istoria culturii și științei românești un al doilea savant – lângă Dimitrie Cantemir – care să fi rezervat atâta spațiu, în timpul preocupărilor științifice, chestiunilor confesionale. S-ar putea spune că l-au îndemnat spre această cuprindere largă orizontul lui vădit enciclopedist și dorința de a epuiza obiectul cercetării. Ar fi o afirmație corectă, dacă o punem în relație cu interesele lui Cantemir – orientalismul – să zicem, domenii în care cel ce a scris *Istoria Imperiului Otoman* (unde referirile la adresa religiei turcilor nu lipsesc) a simțit nevoia unei inspecții de adâncime în construcțiile spirituale, în codul ideologic pe care aceia îl utilizau (alături de alții) și a dat, întâi în latinește, „cercetarea” numită *Curanus*, pe care a prefăcut-o apoi într-o scriere definitivă, în slavono-rusă, de această dată, și cu titlul *Sistema religiei muhammedane* (lucrare aflată la dispoziția cercetătorului român grație profesorului Virgil Cândea). [1] Nu la acest Cantemir se vor referi considerațiile ce urmează. Reluând firul acestor gânduri introductive, am vrea să spunem că Dimitrie Cantemir a fost mult mai mult decât un savant dornic și capabil să „sape” până în străfunduri. A fost un cărturar extrem de atent la chestiunile care frământau comunitățile în care i-a fost dat să-și ducă traiul. Iar între aceste probleme, cele confesionale ocupau – la acel sfârșit de veac al XVII-lea și început de secol al XVIII-lea – o poziție însemnată. Ortodoxia românească suferea, la isprăvirea veacului al XVII-lea, mai ales prin partea ei ardelenască, puternice presiuni ale catolicismului, mai cu seamă după ce Ardealul intrase sub stăpânirea coroanei austriece. În primejdie (o primejdie reală și apropiată) se aflau nu numai românii transilvăneni. Pentru apărarea ortodoxiei, diriguitorii – laici și clerici – de la Iași și de la București încearcă să ridice ziduri de apărare. Tipografiile scot cărți de protejare și de explicare, purtând semnături ilustre și apărând ortodoxismul (multe dintre ele) prin amestecul intransigentului Dosithei Nottaras, patriarhul Ierusalimului.

Prelații locului – un Antim Ivireanul, de pildă – apar și ei în frontul anticatolic. Voievozii (Constantin Brâncoveanu, spre exemplu) pun în mișcare mijloace materiale însemnate, zidind lăcașe și sprijinind tipărituri în Transilvania, cu același scop. Ireparabilul se va produce totuși (pentru o parte a clerului ortodox ardelen) la îngemănarea celor două veacuri. „Zelul anticatolic” al lui Cantemir, observa cândva profesorul Alexandru Eliam, era notoriu. Atitudine ce nu poate să mire la acel ce fusese elevul lui Ieremia Kakavela (autor, între altele, și al unei lucrări intitulate *Cercetare asupra celor cinci deosebiri între biserica grecească și cea romană*) și care va prinde forme de expresie încă în *Divanul*. Mai târziu, în *Descriptio*, Cantemir va zăbovi asupra unora din aceste deosebiri: „*Moldovenii nu recunosc nici un fel de purgatoriu, dar zic că păcatele ușoare se iartă și după moarte prin rugăciunile bisericii și prin pomeni. Admit și citesc în Sfânta Scriptură în traducerea celor*

șaptezeci [Septuaginta] respingând Vulgata și celelalte traduceri” [2, p.339]. Nici despre acest Cantemir nu va fi vorba în cele ce urmează. Cum, la fel, vom lăsa deoparte reacția cantemiriană, autorizată și convingătoare, ortodoxă în esența ei, la scopurile „reformate” pe care Teofan Prokopovici le lăsase să intre în *Catehismul* său. Replica lui Cantemir, promptă, a fost – să zicem – convingătoare.

Loca obscura in Catechisi, alcătuită de Cantemir în anul 1720, ca răspuns la *Prima învățătură destinată copiilor* de Teofan Rokopovici, s-a dovedit a fi mai mult decât o scriere polemică, având intenția de a combate imixtiunile reformate și catolice din opera înaltului ierarh al bisericii rusești. În *Loca...* Prințul apără, de fapt, școala bizantină, ce pune artele liberale lângă disciplinele teologice, sistemul fiind sub pavăza bisericii ortodoxe. Pentru Cantemir, păcatul originar nu putea rămâne nesancționat, dar esența umană s-a păstrat pură și tocmai acest fapt dă posibilitatea perfectibilității prin educație, prin practicarea „virtuților creștine”.

Despre alt Cantemir am vrea să spunem în continuare câteva cuvinte, despre acel Cantemir ce era în stare să observe, să discearnă și să decanteze o atitudine, o atitudine căreia i-am zice chiar fundamentală. Pentru că este vorba de cunoașterea și contactarea celui alt, a străinului care viețuiește (în cazul de față) lângă tine, dar o face în chip diferit, respectând alt cod, închinându-se altor Dumnezei (fie și în parte), construindu-și o existență particularizată prin multe date. Cantemir nu era primul istoric al nostru care lucra la construirea imaginii străinului, a celui alt. O mai făcuseră până la el unii în trecut, alții cu opriri mai lungi, Macarie de Roman, Ureche, Costin. [2, p.9]. Prințul îi privește pe străini cu un ochi mai bine exersat și, de fapt, ceea ce ni se pare fundamental, cu un ochi românesc. Alcătuieste, adică, această imagine a străinului (străinilor) cu elementele pe care le-ar fi utilizat orice conațional al său (instruit, desigur), pune în privirea pe care le-o aruncă – în capitolul intitulat „*Despre ceilalți locuitori ai Moldovei*”, din partea a doua a *Descrierii* – judecățile și reflexele comportamentale ale românilor. Cercetarea confesiunii acelora și a modului în care purtătorii lor le puteau practica în Moldova nu putea să lipsească dintr-o astfel de inspecție.

O înșirare a alogenilor trăitori în Moldova, ce pare a nu mai lăsa decât puțin loc băștinașilor, le-a sugerat istoricilor de mai târziu puțința unor amenzi. „(...) *locuiesc în Moldova mulți [asupra acestui adjectiv s-a oprit criticile de mai târziu] greci, albanezi, sârbi, bulgari, cazaci, ruși, unguri, nemți, armeni, evrei și țigani puioși*”, în continuare învățatul domnitor mai afirma că „*Grecii, albanezii, sârbii și bulgarii trăiesc liber aici și unii se ocupă cu negoțul, iar alții slujesc în oastea domnului cu leafă*”. [2, p. 297] Vin apoi precizările socio-profesionale, urmate de restrângeri cantitative și de informații privind mersul socio-politic: „*Nemții, polonii și cazacii sunt puțini și ei sunt fie oșteni, fie slujitori de curte, ba chiar unii dintre poloni, dar rareori, au ajuns la cinstea boierimii*” [2, p. 299].

Acești alogeni, veniți în timpuri felurite și în contexte diferite, își au viața lor sufletească. Excepție par a face, sub raportul informației privind apartenența la o biserică, doar țiganii [robi și exotici sub raportul provenienței și al momentului instalării între români]. Ceilalți se roagă în voie Dumnezeului lor; Prințul o afirmă limpede: „*Armenii sunt socotiți drept supuși, ca și târgoveții și negustorii din alte orașe și târguri ale Moldovei și plătesc domnului același bir ca și ei; totuși, la fel ca și credincioșii de rit romano-catolic, au și ei lăcașuri sfinte* (Cantemir nu știa, se vede, de programul din vremea lui Lăpușeanu) *tot atât de mari și tot atât de frumoase ca bisericile ortodocșilor, bucurându-se de liberul arbitru al credinței lor*” [2, p. 297].

Cât și aparținătorii la alte religii: „*Evreii, de asemenea, sunt socotiți supuși și sunt obligați să plătească un bir anual deosebit, mai mare decât cel obișnuit, ei nu practică nici o meserie în afară de negoț și crășmărit și pot avea oriunde sinagogi, dar de lemn, nu de piatră*” [2, p. 298].

Să observăm discriminarea pe care scriitorul nu o trece sub tăcere. Evreii – inaderenți la meseriile productive, sancționați cu dări mai mari – nu aveau permisiunea să construiască *durabil*. În rest... Idee, care s-a desprins chiar din lectura pasajelor de mai sus și care nu are nevoie de sublinieri deosebite, este aceea a unor gazde îngăduitoare, „*a unui popor tolerant, practicant al unor deprinderi ce nu cunoșteau exclusivismul și cultivau conviețuirea*” [3, p. 44]. Un popor căruia, în istorie, nu i s-a răspuns mereu în același chip.

Bibliografie:

1. Cantemir, Dimitrie. *Divanul...* (ediție îngrijită și studiu introductiv de Virgil Cândea), Editura „Pentru Literatură”, București, 1969.
2. Cantemir, Dimitrie. *Descriptio Moldaviae*, Editura Academica, București, 1973
3. Cantemir, Dimitrie. *Antologie*, prefață și bibliografie de Suzana-Carmen Dumitrescu. Editura Eminescu, București, 1977

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10213614>
CZU: 81`367.4:821.135.1

SILVIA MAZNIC
Universitatea de Stat din Moldova
silviamaznic@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1776-0180

JONȚIUNEA FRAZEI, UN ASPECT INTEGRANT ÎN TEHNICA EXTERIOARĂ EMINESCIANĂ

Rezumat

Din punct de vedere teoretic, conexiunea sintactică este obiectul de studiu al mai multor lingviști, dar descrierea acestuia în baza unei opere artistice a fost, în special, predilecția celor care s-au ocupat de limba și stilul unor autori. Tranșanta opinie călinesciană: (Nu se poate explica un soi de fenomene prin altul... Poezia nu are un sens decât în ea însăși.) ar putea să fie o explicație de ce studiile tehnicii exterioare sunt mai puțin numeroase decât cele ce se referă la alte aspecte ale operei eminesciene. Astfel, textele artistice, deși au fost studiate sub mai multe aspecte de exegeți literari, referirile la raportul sintactic sunt puține, prin aceasta explicându-se gradul mai puțin avansat de cercetare a problemei vizate.

Cuvinte-cheie: conexiune, jonctiv, stil, juxtapunere

Abstract

From a theoretical point of view, syntactic connection is the object of study of several linguists, but its description based on an artistic work was, in particular, the predilection of those who dealt with the language and style of some authors. The transcendent Calinescian opinion: (One kind of phenomenon cannot be explained by another... Poetry has no meaning except in itself.) could be an explanation of these external technical studies are less than those that refer to other aspects of the eminence work. Thus, the artistic texts, although they have been studied under several aspects by literary exegetes, the references to the syntactic report are few, thereby explaining the less advanced degree of research of the targeted issues.

Key words: connection, conjunction, style, juxtaposition

În lucrarea sa *Opera lui Mihai Eminescu*, G. Călinescu afirma că cercetarea tehnicii poetului nu are aproape nicio utilitate. Eminescu căuta vorbe noi..., silea forme gramaticale,... făcea rime și strofe inedite, se străduia să-și creeze o limbă proprie. Dar cine nu face asta? Ce poet român nu și-a studiat mijloacele? Firește, Eminescu, poate, mai mult, dar forma nu e o realitate de sine stătătoare... Nu se poate explica un soi de fenomene prin altul... Poezia nu are un sens decât în ea însăși (p.475, Călinescu). Tranșanta opinie călinesciană ar putea să fie o explicație de ce studiile tehnicii exterioare sunt mai puțin numeroase decât cele ce se referă la alte aspecte ale operei eminesciene. Astfel, textele artistice, deși au fost studiate sub mai multe aspecte de exegeți literari, referirile la raportul sintactic sunt puține, prin aceasta explicându-se **gradul** mai puțin avansat **de cercetare** a problemei vizate. Una din cauzele lacunei respective constă în lipsa cercetării fenomenului de către lingviști, care s-ar preocupa doar de categoriile gramaticale din text.

Din punct de vedere teoretic, conexiunea sintactică este obiectul de studiu al mai multor lingviști, dar descrierea acestuia în baza unei opere artistice a fost, în special, predilecția celor care s-au ocupat de limba și stilul unor autori. Amintim aici *Limba și stilul poeziilor lui Vasile Alecsandri*, Chișinău: Editura Știința, 1961 (p.103), de Tatiana Iliășenco, lucrare în care se fac cercetări ale raporturilor sintactice [2, p. 103], autoarea relevând potențialul stilistic al parataxei în poezie, unde se urmărește o exprimare simplă și expresivă. Astfel, ea constată că în *Pastelurile* lui V. Alecsandri sunt 555 de propoziții coordonate și 150 subordonate. Grație juxtapunerii, se creează adevărate tablouri din natură.

Cea mai frecvent întâlnită structură a frazei în poezia eminesciană este, de asemenea, cea formată prin juxtapunere, modalitate ce are drept efect cea remarcabilă la Eminescu „bătaie

curgătoare a vorbirii, trecând din vers în vers, fără răsuciri mari, încât adesea întoarcerea în proză ar fi nefirească”, după cum remarca binecunoscutul exeget eminescian [1, p. 447].

Reproducem în continuare un fragment din *De ce nu vii*, în care nu este niciun jonctiv, creându-se o enumerare a unor tablouri ce descriu *in crescendo* stări tensionate:

*Vezi, rândunelele se duc,
Se scutur frunzele de nuc,
S-așează bruma peste vii -
De ce nu-mi vii, de ce nu-mi vii?
O, vino iar în al meu braț,
Să te privesc cu mult nesaț,
Să razim dulce capul meu
De sânul tău, de sânul tău!*

În *Scrisoarea a III-a*, după șase versuri apare jonctivul **și**, urmat de adversativul **iar**:

*Înfloreă cărarea ca de pasul blândeii primăveri;
Ochii ei sunt plini de umbra tăinuitelor dureri;
Codrii se înflorează de atâta frumusețe,
Apele-ncrețesc în tremur străveziile lor fețe,
Pulbere de diamante cade fină ca o bură,
Scânteind plutea prin aer și pe toate din natură
Și prin mândra fermecare sun-o muzică de șoapte,
Iar pe ceruri se înalță curcubeiele de noapte...*

Lipsa conjuncției complică determinarea sensului pe care îl are raportul sintactic în frază, dar nu alterează în nici un fel înțelesul său. Dacă încercăm să încadrăm propozițiile juxtapuse în limitele unui raport sintactic, observăm că suplinirea nu este întotdeauna posibilă, dar, uneori, este redundantă. (*A fost odată ca-n povești, a fost ca niciodată...*)

Fără a utiliza conectorul sintactic, autorul redă cu abilitate și în mod pregnant raportul adversativ, acesta fiind relevat de aranjarea iscusită a propozițiilor în text:

*Pe lângă plopii fără soț
Adesea am trecut;
Mă cunoșteau vecinii toți -
Tu nu m-ai cunoscut. (= **dar** tu nu m-ai cunoscut)
La geamul tău ce strălucea
Privii atât de des;
O lume toată-nțelegea -
Tu nu m-ai înțeles. (= **dar** tu nu m-ai înțeles)*

În celebrele versuri din *Scrisoarea a III-a* (*De-așa vreme se-nvredniciră cronicarii și rapsozii; Veacul nostru ni-l umplură saltimbancii și irozii...*), avem un clar raport adversativ (= **dar** veacul nostru...), nemarcat prin jonctiv. În următoarea strofă din *Luceafărul* este prezentă, la fel, o adversativă la nivelul structurii de adâncime, cuvântul **iar**, având aici rolul unui adverb cu valoare temporală:

*Îl vede azi, îl vede mâini,
Astfel dorința-i gata;
El (= **dar** n.n.) iar, privind de săptămâni,
Îi cade draga fată.*

În poemul *Luceafărul*, versul eminescian abundă în propoziții care se unesc în fraze fără jonctive, ele fiind sudate prin acea muzicalitate interioară, efect al unei „muzici de idei, sub regimul coerenței subconștiente a imaginilor”. [1, p. 449]

Pe bună dreptate, „A studia amănunțit sintaxa lui Eminescu ar însemna să intrăm pe nesimțite în câmpul analizei poetice. ... Se vede în el un studiu mai adânc în vederea înnoirii expresiei; greu perceptibil din cauza obișnuirii noastre cu fraza eminesciană”. [1, p. 446]

Pe locul al doilea, după structura sintactică paratactică, este coordonarea în poezia eminesciană, care în plan comparativ, este mai frecventă decât subordonarea.

Și este jonctivul cel mai des întâlnit și deseori repetat:

*Cobori în jos, luceafăr blând,
Alunecând pe-o rază,
Pătrunde-n casă și în gând
Și viața-mi luminează!
El asculta tremurător,
Se aprindea mai tare
Și s-arunca fulgerător,
Se cufunda în mare;
Și apa unde-au fost căzut
În cercuri se rotește,
Și din adânc necunoscut
Un mândru tânăr crește.*

În poezia *Singurătate* sunt prezente toate jonctivele coordonării. Atestăm aici adversative, disjunctive, copulative:

*Cu perdelele lăsate,
Șed la masa mea de brad,
Focul pâlpâie în sobă,
Iară eu pe gânduri cad.
Stoluri, stoluri trec prin minte
Dulci iluzii. Amintiri
Țârâiesc încet ca greieri
Printre negre, vechi zidiri,
Sau cad grele, mângâioase
Și se sfarmă-n suflet trist,
Cum în picuri cade ceara
La picioarele lui Crist.
În odaie prin unghere
S-a țesut păinjenis
Și prin cărțile în vrafuri
Umblă șoarecii furiș.*

În poezia *Și dacă...* atestăm o construcție sintactică la care poetul a ținut mult, dar care nedumerește prin "ciudățenia" ei:

*Și dacă ramuri bat în geam
Și se cutremur plopilor,
E ca în minte să te am
Și-ncet să te apropii...
Și dacă norii deși se duc
De iese-n lucru luna,
E ca aminte să-mi aduc
De tine-ntotdeauna.*

Elementele naturii sunt în asociere cu nevoile sufletești ale omului, dar raportul psihologic e mai degrabă de sincronitate: (= când ramurile bat în geam...). G. Călinescu explică prin influența poeziei germane, în care acest fel de strofă este răspândit, dar și prin traducerea conjuncției *dacă* din limba germană, unde ea înseamnă și *când* și *dacă*. [1, p. 449]

Printre jonctivele subordonatoare preferate de poet este cauzalul **căci**, completivul **că** și relativul **ce**:

Căci te iubeam cu ochi păgâni
Și plini de suferinți,

Ce mi-i lăsară din bătrâni
Părinții din părinți...
Azi nici măcar îmi pare rău
Că trec cu mult mai rar,
Că cu tristețe capul tău
Se-ntoarce în zadar,
Căci azi le semeni tuturor
La umblet și la port...

Amintim aici și jonctivul **de** cu sens condițional, utilizat în *De-aș avea*:

De-aș avea și eu o floare
Mândră, dulce, răpitoare,
Ca și florile din mai,
Fiice dulce-a unui plai...
O subtilă introducere a subordonatei de loc prin jonctivul **unde** avem în strofa a treia din *Luceafărul*:
Din umbra falnicelor bolți
Ea pasul și-l îndreaptă
Lângă fereastră, unde-n colț
Luceafărul așteaptă.

Atestăm frecvent construcții comparative introduce prin **cum** sau **ca**, amintim aici celebrele comparații din *Luceafărul*:

Și era una la părinți / Și mândră-n toate cele / Cum e fecioara între sfinți și luna între stele...
...Dar ochii mari și minunați
Lucesc adânc himeric,
Ca două patimi fără saț
Și pline de-ntuneric...
Sau în poezia Singurătate:
Și se sfarmă-n suflet trist,
Cum în picuri cade ceara
La picioarele lui Crist.

Lipsa frecventă a jonctivelor, imposibilitatea încadrării unor structuri poetice în regulile gramaticale ne conving de faptul că acolo unde intervine talentul cu originalitatea și măiestria sa artistică, ordinea normelor stabilite devine inexplicabilă. Relevăm justetea celor spuse de criticii operei eminesciene că „poezia nu se naște din respectarea unor legi, de unde ar reieși că studiind forma, cineva e în stare să facă poezii bune. Însă toate materialele și uneltele lui Eminescu n-ar da nimic în mâinile altuia, fiindcă izvorul tainic al efluviilor eminesciene e ascuns undeva în pădurea subconștienței. Acest aer ascuns trebuie găsit, pentru ca spiritul nostru să simtă densitatea lui și să poatăpluti în el”. [1, p. 475]

Exceptând aspectul utilității sau inutilității unui studiu al tehnicii poetului, indiscutabil aceasta este parte componentă a potențialului creativ al lui Eminescu, precum și parte integrantă a mesajului transmis de autor și prin aceasta prezintă interes pentru înțelegerea și exegeza operei sale.

Bibliografie:

1. Călinescu, George, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol.2. Chișinău: Hiperion, 1993.
2. Iliășenco, Tatiana, *Limba și stilul poeziei lui Vasile Alecsandri*. Chișinău: Știința, 1961.
3. Ciopraga, Constantin, *Poezia lui Eminescu*. Iași: Junimea, 1990.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10213644>
CZU: 303.433.2:316.775-025.25:378

LILIANA GROSU

Universitatea de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul

liliana.grosu@fsup.usch.md

ORCID: 0000-0003-1554-3641

COMUNICARE INTERCULTURALĂ FĂRĂ CONFLICTE ÎN MEDIUL EDUCAȚIONAL UNIVERSITAR¹

Rezumat: Importanța comunicării interculturale reprezintă o directivă majoră la nivelul politicilor educaționale internaționale, dar și al practicilor educaționale promovate în sistemul de învățământ național. Comunicarea interculturală permite formarea unei identități culturale deschise, care înțelege diferențele dintr-un mediu multiethnic, încearcă să respecte identitatea culturală a celorlalți, manifestă toleranță, e capabil să evite stereotipurile, prejudecățile, discriminarea etc., asigurând, în bune condiții, realizarea unui dialog intercultural eficient, fără a crea conflicte sau fiind un factor activ în medierea unei comunicări interculturale eficiente.

Prin intermediul acestui articol ne propunem să analizăm procesul de comunicare interculturală în cadrul Facultății de Științe Umaniste și Pedagogice a Universității de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul, unde avem o comunitate academică diversă, cum de altfel este municipiul Cahul – o localitate pluriethnică, pentru a asigura o comunicare interculturală constructivă, a identifica cauzele care provoacă conflictele și a găsi soluții pentru a preveni apariția conflictelor.

Cuvinte-cheie: comunicare interculturală, multiethnic, identitate culturală, conflict, soluții.

Abstract: The importance of intercultural communication is a major guideline at the level of international education policies, as well as at the level of educational practices promoted in the national education system. Intercultural communication enables the formation of an open cultural identity, which understands differences in a multi-ethnic environment, tries to respect the cultural identity of others, shows tolerance, is able to avoid stereotypes, prejudices, discrimination, etc., ensuring, under good conditions, the achievement of an effective intercultural dialogue without creating conflicts or being an active factor in mediating effective intercultural communication.

Through this article we intend to analyse the process of intercultural communication within the Faculty of Humanities and Pedagogical Sciences of Cahul State University “Bogdan Petriceicu Hasdeu”, where we have a diverse academic community, as is the municipality of Cahul – a multi-ethnic locality, in order to ensure a constructive intercultural communication, to identify the causes of conflicts and to find solutions to prevent them.

Keywords: intercultural communication, multi-ethnic, cultural identity, conflict, solutions.

În contextul noilor realități și interferențe pe plan social, la nivel național, dar și global, este evidentă necesitatea promovării educației interculturale fără conflicte în toate sferile de activitate, în special, în mediul educațional universitar, care are ca scop pregătirea tinerilor specialiști calificați pentru a se încadra în câmpul muncii și a promova în continuare educația interculturală.

Importanța comunicării interculturale reprezintă o directivă majoră la nivelul politicilor educaționale internaționale, dar și al practicilor educaționale promovate în sistemul de învățământ național. Mediul educațional este sfera de activitate care trebuie să facă o schimbare radicală de paradigmă pentru a putea să răspundă provocărilor apărute pe fundalul comun al realității, astfel încât să poată preveni apariția conflictelor, să identifice cauzele care pot provoca conflicte și să găsească soluții eficiente pentru combaterea, ameliorarea sau chiar rezolvarea acestora.

Comunicarea interculturală în mediul academic permite formarea unei identități culturale deschise, care înțelege diferențele dintr-un mediu multiethnic, încearcă să respecte identitatea culturală

¹ Articolul a fost elaborat în cadrul Proiectului „Promovarea și dezvoltarea educației interculturale în formarea inițială a cadrelor didactice” (cod 513007), implementat de C.E. PRO DIDACTICA, cu sprijinul Fundației pentru copii „Pestalozzi” din Elveția.

a celorlalți, manifestă toleranță, e capabil să evite stereotipurile, prejudecățile, discriminația etc., asigurând, în bune condiții, realizarea unui dialog intercultural eficient, fără a crea conflicte sau fiind un factor activ în medierea unei comunicări interculturale eficiente.

Baza conceptualizării, creării și realizării unei comunicări interculturale fără conflicte este dialogul intercultural, „un proces care încurajează identificarea limitelor care îi definesc pe indivizi și care îi face să interacționeze prin depășirea acestor limite și chiar să le pună în discuție” [1, p. 125], așa cum susține Stela Spînu, concept promovat de AIU (Asociația Internațională a Universităților), ca voce globală a învățământului superior. Misiunea acestei asociații constând în „a fi facilitatorul și promotorul unei internaționalizări pentru toți, în care toate vocile diferite ale națiunilor, oamenilor și culturilor lumii să fie reprezentate și auzite în mod egal” [2]. Toate aceste măsuri au drept consecință creșterea și dezvoltarea unor cetățeni globali, capabili să fie deschiși față de ceilalți, chiar dacă provin din medii culturale diferite, au valori culturale diferite, dar înțeleg și conștientizează procesul multidirecțional al comunicării când „sinele” se ciocnește de „celălalt”.

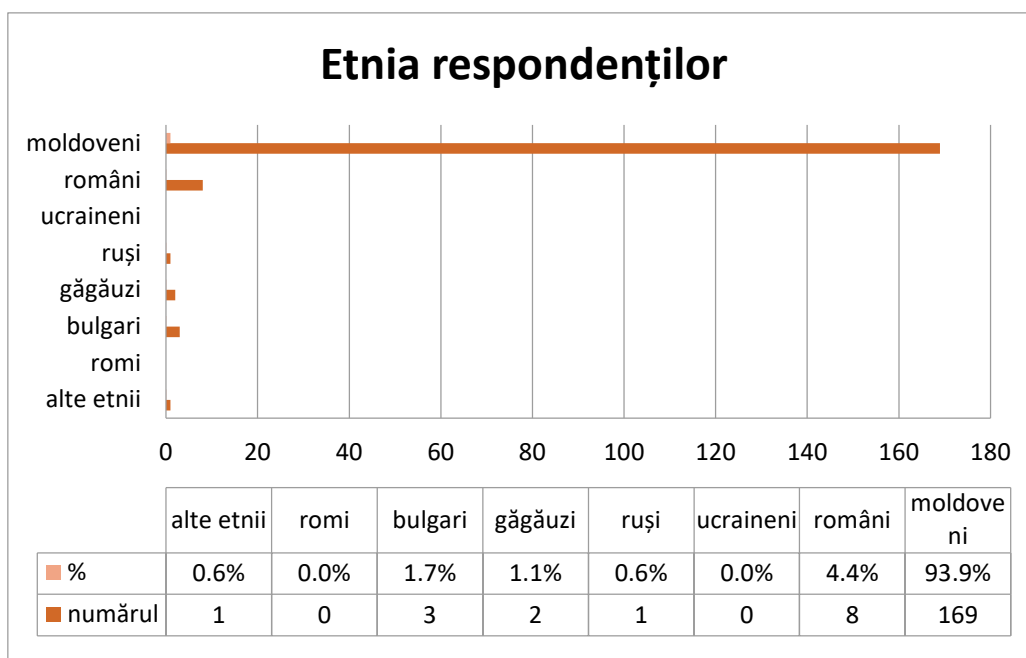
Dialogul, aflându-se la confluența dintre psiholingvistică, lingvistică, psihologie, sociologie, antropologie, sociolingvistică, filosofie, poate asigura soluționarea problemelor acute care există în mediul educațional la toate nivelurile și poate constitui liantul ce creează deschiderea către celălalt.

În câmpul comunicării interpersonale, dialogul constituie condiția primordială în dezvoltarea optimă a studentului ca personalitate integră, flexibilă, care să știe să inițieze un dialog intercultural, dar și să-l întrețină, să manifeste toleranță, acceptare, elocvență, răbdare, îngăduință, să fie capabil să se rețină de la critica subiectivă, să poată ceda în cazul în care raționamentele sale au fost greșite, să-și poată manifesta emoțiile, ideile, valorile culturale în spiritul respectului reciproc.

În dialog sunt antrenate competențele operaționale „vii” ale studentului, sunt dinamizate structurile de gândire, dezvoltate competențele comunicative, este antrenată ascultarea activă, adaptarea permanentă la reacțiile interlocutorului, precum și la contextul în care se realizează dialogul intercultural.

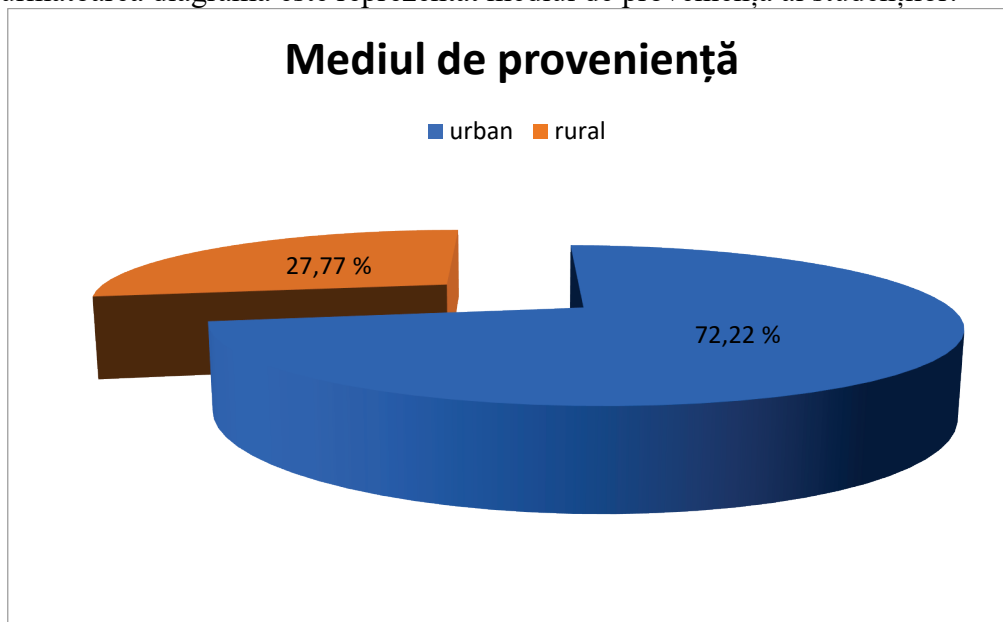
Pornind de la aceste repere teoretice, ne-am propus în articolul de față să analizăm procesul de comunicare interculturală în cadrul Facultății de Științe Umaniste și Pedagogice a Universității de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul prin aplicarea unui chestionar ce cuprinde 10 întrebări. Primele întrebări ne oferă informații despre grupul țintă al studiului (date socio-demografice): etnia din care fac parte, mediul de proveniență, sexul, precum și vârsta. Celelalte întrebări au avut scopul de a înțelege în ce măsură modalitățile propuse în variantele de răspuns pot asigura o comunicare interculturală fără conflicte, cât de disponibili sunt studenții să inițieze și să întrețină un dialog intercultural, dacă prin dialog intercultural pot obține anumite avantaje, oportunități sau, din contra, îi limitează în posibilitățile de afirmare și îi predispun la atragerea de conflicte. De asemenea, ne-am propus să aflăm care sunt cele mai frecvente cauze care provoacă conflicte interetnice universitare și care ar fi cele mai eficiente modalități de soluționare a conflictelor provocate de comunicarea interculturală defectuoasă.

La chestionar au participat 180 de studenți, ciclul I, licență și ciclul II, master, atât de la învățământ cu frecvență, cât și de la învățământ cu frecvență redusă. Din punct de vedere al apartenenței etnice repartizarea este astfel:

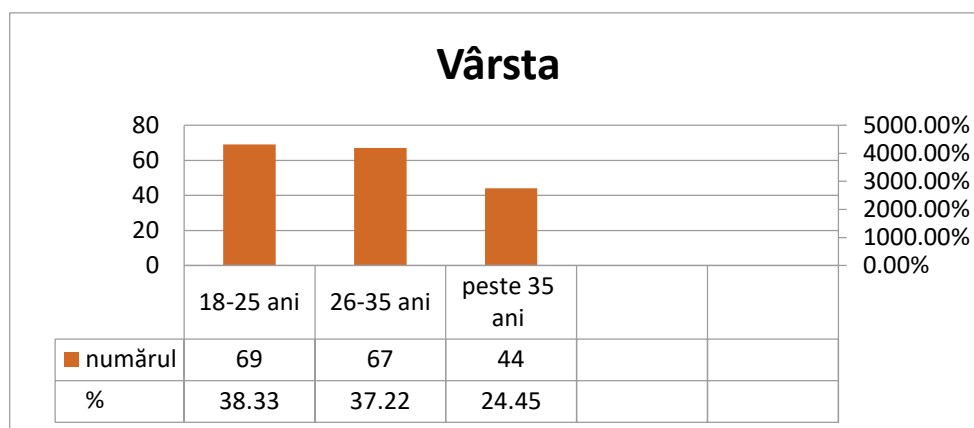
Rezultatele obținute relevă faptul că 93% dintre studenți sunt moldoveni, iar 8,33 % reprezintă alte naționalități, ceea ce demonstrează un decalaj destul de mare, dar totodată indică faptul că interacțiunile interculturale se pot realiza oricând.

În următoarea diagramă este reprezentat mediul de proveniență al studenților:

Din cei 180 de studenți, majoritatea provin din mediul rural – 130 de studenți, iar restul din mediul urban – 50 de studenți. Din același număr de respondenți, 173 sunt de sex feminin și doar 7 studenți sunt de sex masculin, ceea ce demonstrează preponderența fetelor de a accede la studii în domeniul general de studii: Științe ale educației.

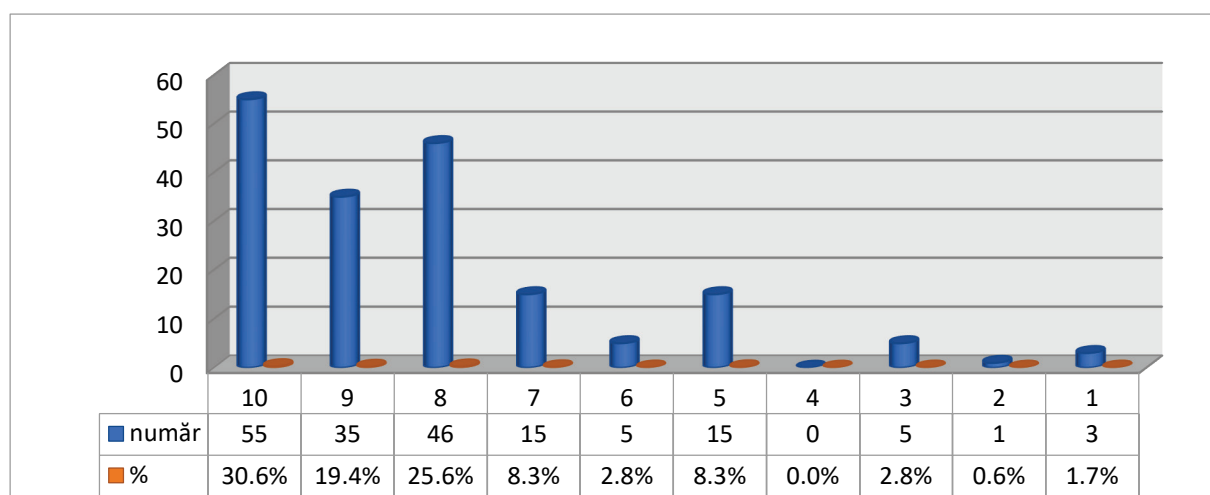
Eșantionul este reprezentat de studenți cuprinși în 3 categorii de vârstă: 18-25 de ani; 26-35 de ani și peste 35 de ani. Datele sunt prezentate în diagrama de mai jos:

Toate aceste date ne-au servit drept bază pentru a înțelege ce grupuri etnice sunt în cadrul facultății, ce sex și vârstă au și dacă aceste date socio-demografice influențează asupra relațiilor interetnice și a comunicării interculturale ce se stabilește în cadrul facultății. Din datele statistice disponibile s-au înregistrat anumite diferențe în cazul structurii pe sexe (supra-reprezentarea studenților de sex feminin) și la nivelul mediului de trai (supra-reprezentarea studenților din mediul rural), în schimb la nivel de vârstă reprezentativitatea a fost în limitele abaterii statistice admisibile.

Dincolo de aceste date, o importanță deosebită o au celelalte întrebări incluse în chestionar, care au avut drept scop determinarea impactului pe care îl are comunicarea interculturală, dialogul intercultural, respectarea statutului interlocutorului în asigurarea unor relații constructive fără conflicte, în mediul educațional universitar.

Până a vedea care sunt modalitățile ce pot asigura o comunicare interculturală fără conflicte, care sunt cauzele ce provoacă conflictele interculturale și soluții posibile de ameliorare a conflictelor, pe o scală de la 1 la 10, studenții au marcat disponibilitatea lor de a iniția și întreține un dialog intercultural. Marea majoritate a studenților au ales între 7 și 10 (151 de studenți) și doar 29 de studenți au ales numere situate între 6 și 1. Această situație denotă faptul că studenții sunt deschiși spre colaborare, spre interacțiune. Rezultatele, statistic, pot fi reprezentate astfel:

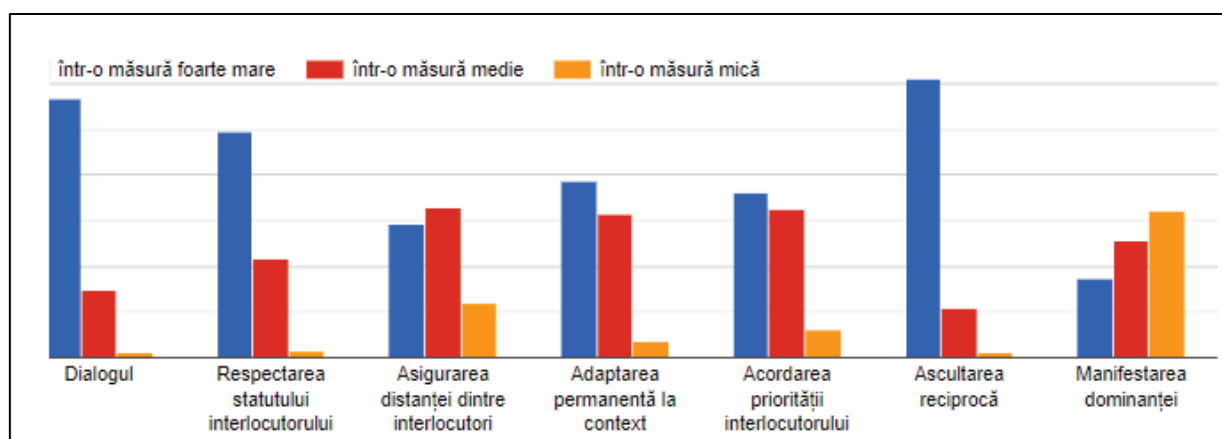

În următoarea întrebare au fost propuse 6 modalități (*Dialogul, Respectarea statutului interlocutorului, Asigurarea distanței dintre interlocutori, Adaptarea permanentă la context, Acordarea priorității interlocutorului, Ascultarea reciprocă, Manifestarea dominanței*) ce pot asigura o comunicare interculturală fără conflicte, iar studenții trebuia să determine în ce măsură (mare, medie, mică) aceste modalități asigură acest proces interpersonal.

Dintre toate modalitățile propuse, primele 3 opțiuni alese de studenți, la categoria „într-o măsură foarte mare”, sunt: *ascultarea reciprocă* (153 de răspunsuri), *dialogul* (142 de răspunsuri),

iar pe locul 3 este *respectarea statutului interlocutorului* (124 de răspunsuri), cele mai puține opțiuni a avut *manifestarea dominanței*. La categoria „într-o măsură medie”, primele 3 răspunsuri sunt: *asigurarea distanței dintre interlocutori* (82 de răspunsuri); *acordarea priorității interlocutorului* (81 de răspunsuri) și *adaptarea permanentă la context* (79 de răspunsuri), cele mai mici valori a avut *ascultarea reciprocă* (27 de răspunsuri). La categoria „într-o măsură mică”, cele mai puține opțiuni au fost pentru: *dialog și ascultarea reciprocă* (câte 3 răspunsuri), *respectarea statutului interlocutorului* (4 răspunsuri) și *adaptarea permanentă la context* (9 răspunsuri), iar cel mai mare punctaj a acumulat *manifestarea dominanței* (80 de răspunsuri). Iată rezultatele:

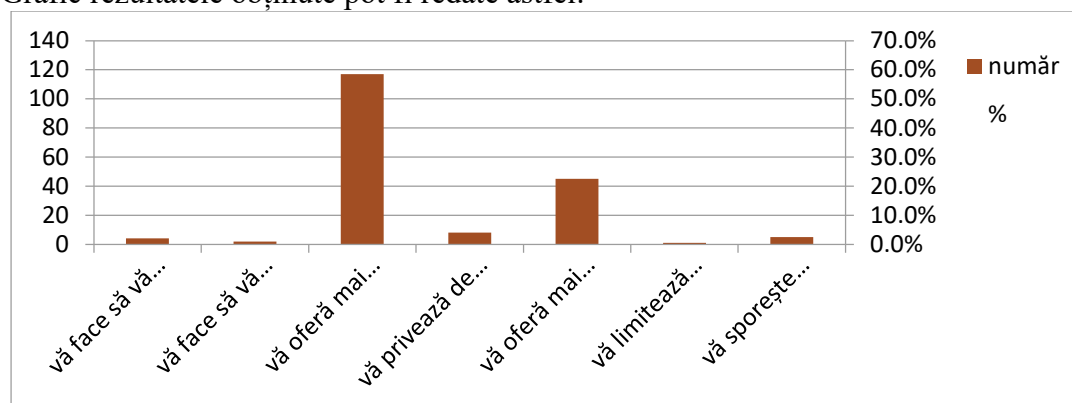
Interpretarea acestor rezultate ne induce la ideea că o comunicare interculturală fără conflicte se poate realiza în cazul în care interlocutorii se ascultă reciproc, în cazul în care întrețin dialoguri eficiente și sunt capabili să respecte statutul interlocutorului. Pe de altă parte, *manifestarea dominanței*, care a obținut cele mai puține răspunsuri la categoria „într-o măsură mare”, dar cele mai

multe răspunsuri ca categoria „într-o măsură mică”, denotă faptul că atunci când partenerii în comunicarea interpersonală tind să domine pe ceilalți nu putem vorbi de o comunicare eficientă și, cu atât mai mult, acest factor poate crea situații de conflict grave.

Specialiștii afirmă cu certitudine că dialogul intercultural are un impact benefic asupra studenților și chiar le condiționează o serie de avantaje, de aceea prin următoarea întrebare am urmărit să vedem, din lista de avantaje și dezavantaje propusă, ce aleg studenții. Întrebarea viza următoarele: Dialogul intercultural: - vă face să vă simțiți superior altor etnii, - vă face să vă simțiți inferior altor etnii, - vă oferă mai multe oportunități, - vă privează de mai multe oportunități, - vă oferă mai multe posibilități de autoafirmare, - vă limitează opțiunile în viața academică, - vă sporește atragerea de conflicte, - vă sporește posibilitățile de soluționare a conflictelor.

Grafic rezultatele obținute pot fi redată astfel:

Din totalul de 180 de studenți, 117 consideră că dialogul intercultural le oferă mai multe oportunități și doar un procent mic de studenți (1,1%) consideră că îi face să se simtă inferiori altor etnii sau că le limitează opțiunile în viața academică (0,6%).

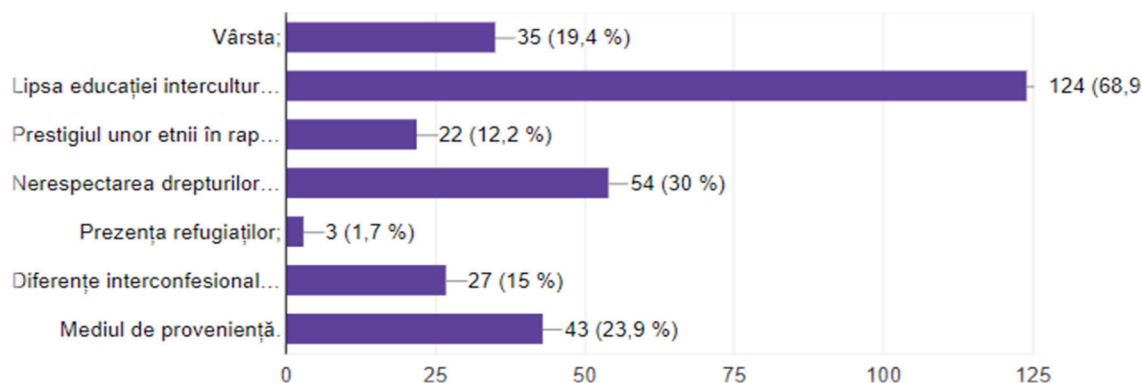
La întrebarea „Considerați că există conflicte interetnice la nivelul grupului din care faceți parte?”, cea mai mare parte din studenți au răspuns cu „nu” (154 de studenți) și doar 26 au răspuns cu „da”, ceea ce denotă faptul că posibilitatea apariției conflictelor este mică, dar nu este exclusă.

La penultima întrebare din chestionar, studenții au avut de ales „care ar fi primele 3 cauze ale conflictelor interetnice universitare”. În variantele de răspuns au fost enumerate următoarele cauze: a) Lipsa educației interculturale; b) Prestigiul unor etnii în raport cu altele; c) Nerespectarea drepturilor garantate limbii de stat; d) Prezența refugiaților; e) Diferențe interconfesionale (religioase); f) Vârsta; g) Mediul de proveniență. Grafic, rezultatele pot fi redade astfel:

Cu toate că în ultima perioadă de timp se promovează la scară largă paradigmele noilor educații, printre care și educația interculturală, încă se simte lipsa acesteia. 124 din respondenți au ales drept cauză a conflictelor interculturale anume lipsa educației interculturale.

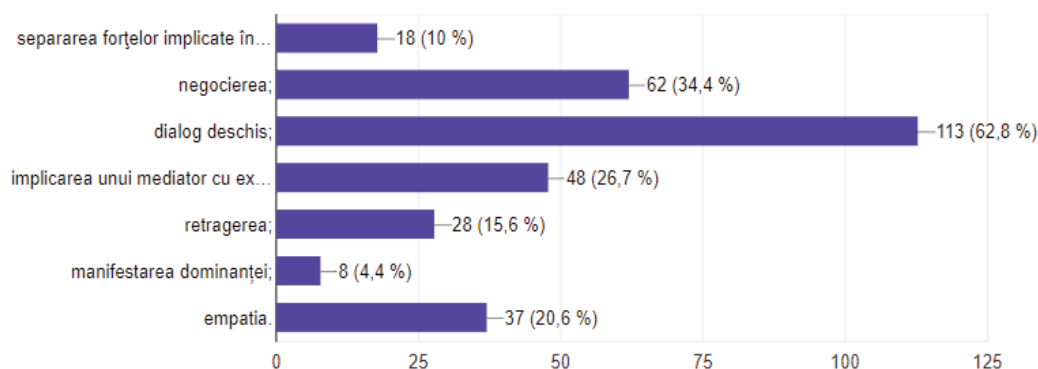
Ultima întrebare se referă la cele mai eficiente 3 modalități de soluționare a conflictelor provocate de comunicarea interculturală defectuoasă. Variantele de răspuns au fost: a) separarea forțelor implicate în conflict; b) negocierea; c) dialog deschis; d) implicarea unui mediator cu experiență; e) retragerea; f) manifestarea dominanței; g) empatia.

Din nou dialogul reprezintă una dintre prioritățile pe care le aleg studenții, atât atunci când este vorba de modalitate eficientă de a iniția și întreține o relație interpersonală cu persoane de etnii

diferite, cât și în calitate de metodă eficientă de a soluționa conflictele care pot apărea între persoane de diferite etnii.

Realizând cercetarea dată ne putem convinge cât de importantă este promovarea educației interculturale în mediul academic, acolo unde are loc pregătirea viitorilor profesori. Suntem satisfăcuți de faptul că sunt puține cazurile când apar conflicte interetnice la nivel de grup, dar aceasta nu înseamnă că nu pot apărea conflicte. Din moment ce fiecare va conștientiza importanța educației interculturale, a comunicării interculturale, a manifestării unui comportament echilibrat, nondiscriminant, tolerant, credem că vom putea evita conflictele sau vor putea fi ameliorate cu ușurință.

Bibliografie:

1. Spînu Stela, *Comunicarea interculturală: delimitări conceptuale*, Administrarea publică, nr. 2, 2018, p. 120-127.
2. <https://www.iau-aiu.net/Internationalization>.
3. *Dialogul intercultural în rândul tinerilor din Republica Moldova* (studiu realizat la comanda CNTM și susținut financiar de Fundația pentru Copii Pestalozzi), realizat de Centrul de Investigații și Consultanță “SocioPolis”, disponibil pe <https://sociopolis.md/uploads/0/images/large/dialogulinterculturalinrandultinerilorinrepublicamoldova-141114013011-conversion-gate02.pdf>.

ALIONA SOBOL

Universitatea de Stat din Moldova

aliona_act@yahoo.com

ORCID: 0009-0005-4942-7544

CREATIVITATE LEXICALĂ ÎN LIMBAJUL PUBLICISTIC

Rezumat

Articolul se referă la mecanismul de formare a cuvintelor în limbajul publicistic, insistând asupra aspectelor semantic și structural. Majoritatea lexemelor apărute ocazional reprezintă o reacție a vorbitorilor la unele aspecte ale vieții social-politice. Viabilitatea acestor creații lexicale o va decide uzul.

Cuvinte-cheie: creativitate lexicală, limbaj publicistic, formarea cuvintelor, derivare, nume proprii, antroponime.

Abstract

The article deals with the mechanism of word formation in advertising language, with emphasis on semantic and structural aspects. Most of the lexemes occasionally occurring represent a reaction of speakers to some aspects of social-political life. The viability of these lexical creations will be decided by usage.

Keywords: lexical creativity, publicity language, word formation, derivation, proper names, anthroponyms.

În prezent, vocabularul limbii române se caracterizează printr-o adevărată explozie lexicală, iar mass-media abundă în lexeme ce nu sunt atestate în dicționare. Cuvintele apărute ocazional în sistemul limbii sunt niște produse ale creației individuale ale locutorilor, majoritatea fiind formate prin analogie cu alte lexeme uzuale. În comparație cu neologismele, ce apar din necesitatea de a comunica, lexemele ocazionale există, de obicei, într-un anumit context, contribuind la plasticitatea textului sau a discursului.

Circulația unor asemenea creații lexicale, a căror viabilitate o va decide uzul, se datorează, îndeosebi, ziariștilor, bloggerilor, care le introduc în uz, fiind influențați de anumite realități de ordin politic, social, economic, cultural etc. Limba română dovedește o mare creativitate, îndeosebi, în procesul de derivare progresivă (procedeu de formare a cuvintelor prin care afixele se adaugă la bază).

Cercetând formarea cuvintelor în presa postdecembristă din România (anii 1990-2001), cercetătoarea Elena Trifan a evidențiat frecvența afixelor sufixale în procesul de creare a lexemelor ocazionale, menționând că, în ordine descrescătoare, sunt productive sufixele: *-ist*, *-izare*, *-iadă* (*-adă*), *-ism*, *-tor*, *-ant*, *-bil*, *-ar*, *-iza*, *-ită*, *-el*, *-giu*, *-er*, *-aș*, *-ac* [11, p. 229].

Cel mai productiv este sufixul *-ist*, intrat în limba română la începutul secolului al XIX-lea, odată cu împrumuturile din limbile franceză și italiană, ce servește la formarea substantivelor și a adjectivelor cu sensul de „adept al...”, „cel care practică o profesiune”, sau persoană care aderă la o anumită doctrină sau credință, un mod de viață, de gândire și acțiune. Astfel, o sursă generoasă de creații lexicale o constituie articolele din mass-media despre sistemele politice din România sau Republica Moldova, care se caracterizează printr-o mare diversitate de partide (mișcări sau platforme) politice.

Majoritatea creațiilor ocazionale din publicistica românească au la bază nume proprii, fiind formate fie de la numele unor lideri politici din prezent sau trecut, fie de la siglele unor partide sau mișcări politice din România și Republica Moldova. În timp ce unii termeni cu semnificația de „membru sau simpatizant al unui partid”, „adept al unor concepții politice și ideologice”, cum ar fi: *socialist*, *comunist*, *țărănist* etc. și-au probat deja viabilitatea, fiind incluși în diverse dicționare, alții sunt considerați creații ocazionale.

Astfel, în limbajul publicistic circulă sau au circulat termeni formați, de cele mai multe ori, prin compunere parasintetică (procedeu prin care cuvântul nou este rezultatul simultan al compunerii

și al derivării sufixale), cum ar fi: *penelist* (de la Partidul Național Liberal), *penetist* (Partidul Național Țărănesc), *fesenist* (Frontul Salvării Naționale), *fedesenist* (Frontul Democrat al Salvării Naționale), *udemerist* (Uniunea Democrată Maghiară din România) etc. sau: *peledemist* (Partidul Liberal Democrat din Moldova), *pepecedist* (Partidul Popular Creștin Democrat), *peceremist* (Partidul Comuniștilor din Republica Moldova), *pedist* (Partidul Democrat din Moldova), *pelist* (Partidul Liberal) etc. De exemplu: „Dezbaterile despre identitatea noastră națională sunt recurente de sute de ani. Uneori au fost mai puțin publice, bineînțeles, întrucât regimurile țarist, sovietic și chiar pseudo-comunist (a se citi **peceremist**), au avut grijă ca (auto)cenzura să reducă exprimările publice ale celor mai mulți dintre românii moldoveni dintre Prut și Nistru” [3].

Mass-media autohtonă se caracterizează și prin utilizarea frecventă a unor ocazionalisme formate, prin mijloace interne, de la numele unor politicieni din Republica Moldova. Asemenea creații lexicale ca *voronist*, *dodonist*, *ghimpist*, *plahotniucist* ș.a., cu valoare substantivală sau adjectivală, îndeplinesc anumite funcții expresive, reprezentând, totodată, și o modalitate de captare a atenției cititorilor. De exemplu: „Totul s-a întâmplat în stilul **plahotniucist**, din timpul regimului vechi...”[7].

Odată cu schimbările de pe arena politică, unele cuvinte formate de la antroponime nu mai sunt actuale sau apar tot mai rar în spațiul mediatic. Trebuie să menționăm că, în ultimul an, în contextul geopolitic din regiune, unul dintre cele mai populare antroponime generatoare de lexeme noi este numele Putin. De exemplu: „Realizatorul unei emisiuni de televiziune de la postul TVR Cluj contestă amenda pe care a primit-o, de la CNA, pentru „propagandă **putinistă**” [8].

Unele lexeme recente din limbajul publicistic au apărut prin derivare cu sufixul *-ian*. Derivatele rezultate reprezintă fie o caracterizare ocupațională, pozițională sau una comportamentală. De exemplu: „Cum arată vila din Italia a „oligarhului **putinian**” Valentina Matvienko, femeia care a semnat actul de război împotriva Ucrainei” (titlu) [4].

Sunt frecvente în mass-media în limba română și creații lexicale formate prin derivare cu sufixul *-izare*, care a apărut, mai întâi, în numeroase verbe împrumutate din limba franceză, apoi au servit la producerea, pe teren românesc, a unor verbe cu bază de derivare neologică sau românească. După cum susține cercetătoarea Viorica Goicu, fiind atașat la baze nominale, „sufixul *-izare* formează verbe, conferind derivatului valoare cauzativă: *a dinamiza* „a face să devină (mai) dinamic”; *a ironiza* „a spune ironii pe seama cuiva”; *a finaliza* „a realiza ceva până la sfârșit”; *a igieniza* „a face să devină igienic” etc.” [6, p. 83]. Derivatele formate de la antroponime, așa ca *dodonizare*, *plahotnicizare*, *voronizare*, *putinizare* etc. semnifică, de obicei, procesul de aderare la principiile politice ale unui actor politic, **având** valoare depreciativă. De exemplu: „Un lider PNL acuză '**putinizarea**' forțelor de ordine” (titlu) [5].

Totodată, în limbajul publicistic, circulă frecvent și lexeme cu sens opus, formate prin derivare parasintetică (procedeu ce constă în crearea cuvintelor noi prin atașare simultană a prefixelor și a sufixelor la o bază), cum ar fi: *de-Stalinizare*, *de-putinizare*, *dez-dodonizare*, *dez-usatizare*, *dez-plahotnicizare* etc. Prefixele privative *de-* și *dez-* imprimă acestor derivate sensul de anulare sau opoziție față de un anumit regim politic sau față de ideologia, prioritățile și politicile sistemului de guvernământ practicat de anumiți politicieni. De exemplu: „**Nu a existat niciodată o de-Stalinizare în Rusia și nici tribunale Nuremberg pentru partidul comunist. Iar acum soarta Rusiei depinde de o "de-Putinizare"**[9]. Observăm că diferă modul de scriere a acestor derivate prefixale.

Sufixul *-ism*, de obicei, formează lexeme cu semnificația „doctrină socială, politică și economică”. Unul dintre cele mai frecvente este *putinism*, prezent și în *wikipedia* și în titlurile a, cel puțin două monografii, despre Putin: De exemplu: „**Putinismul**, în descrierea lui Surkov, „asigură supraviețuirea și creșterea națiunii ruse, nu doar în următorii ani, ci pentru decenii, ba foarte probabil pentru secolele care vin”, își continuă delirul grandomanic ideologic regimului Putin.” [2].

O categorie aparte a creațiilor lexicale recente din limbajul publicistic o constituie diminutivele. Mioara Avram susține că diminutivul „prezintă referentul ca având dimensiuni mai mici decât referentul cuvântului de bază” [1, p. 499] și se formează cu ajutorul unor sufixe specifice (*-el*, *-uț*, *-uș*, *-uc*, *-ior*, *-aș*, *-ică*, *-iță*, *-uță*, *-oară*), iar cuvântul derivat are semnificația obiectului pe

care-l denumește, fiind de dimensiuni mai mici. În publicistica autohtonă însă se apelează frecvent la diminutive formate de la cuvinte al căror sens, în mod obișnuit, nu acceptă diminutivarea, cum ar fi lexemele: *țărișoară* sau *țărișoricuță*, *stătuleț*, *partiduțe*, *deputăței*, *funcționărei*, *șefuleți*, *dolărași*, *americănei* ș.a., cu scopul de a sugera ironia, persiflarea anumitor lucruri, fenomene, personaje politice.

Unul dintre cele mai productive sufixe, în acest sens, este *-el*. Jurnalistul Constantin Tănase l-a utilizat în articolele sale, pentru a crea lexeme ce sugerează atitudinea ironică față de personalitatea politicianilor. De exemplu: „Astăzi, un lucru e clar pentru mine: dispariția lui V. Voronin din viața politică nu va aduce liniște și pace în R. Moldova. De ce? Fiindcă, dacă pleacă Voronin, rămân **dodoneii** lui, mișinii, șelinii, tkaciucii...”[10].

În concluzie, menționăm că creativitatea lexicală este caracteristică, în special, limbajului publicistic. Majoritatea lexemelor apărute spontan, ocazional, reprezintă o reacție a vorbitorilor la unele aspecte ale vieții social-politice. Puține dintre acestea vor rămâne actuale un timp îndelungat sau vor intra în lexicul de bază, majoritatea vor avea un parcurs mai scurt, cum ar fi cuvintele formate de la numele unor partide sau lideri, care au dispărut de pe arena politică. Din punct de vedere structural, cele mai multe dintre lexemele analizate sunt formate prin derivare progresivă cu sufixele *-ist*, *-ism*, *-ian*, *-izare*, *-el*, unele – prin derivare parasintetică, iar altele – prin compunere parasintetică.

Din punct de vedere semantic, derivatele și compusele analizate actualizează conotații negative. Publiciștii frecvent apelează la asemenea creații lexicale, pentru a-și exprima propria viziune și atitudine față de unele probleme majore din societate. Lexemele ocazionale, utilizate frecvent în titluri, au funcția de a incita cititorul, uneori – de a-l manipula, dar și de a conferi plasticitate textului, astfel realizându-se funcțiile discursului publicistic: referențial-comunicativă, persuasivă și expresivă.

Bibliografie:

1. Avram Mioara. *Gramatica pentru toți*. Ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Editura Humanitas, 1997.
2. Chifu Iulian. *Putinismul ca ideologie globală: ambițiile Rusiei de a impune prin război informațional modelul său lumii întregi*. Disponibil: https://adevarul.ro/international/rusia/putinismul-ideologie-globala-ambitiile-rusiei-impune-razboi-informational-modelul-lumii-intregi-1_5c94ac4b445219c57e87aab4/index.html [Accesat 22.08.2023].
3. Cojocariu Tudor. *#Lidflash //despre studenție, muzică și identitate. O contribuție la dezbaterea publică*. Disponibil: <https://youth.md/lidflash-despre-studentie-muzica-si-identitate-o-contributie-la-dezbaterea-publica/>. [Accesat: 19.04.22].
4. Contescu Daniel. *Cum arată vila din Italia a oligarhului putinian Valentina Matvienko, femeia care a semnat actul de război împotriva Ucrainei*. Disponibil: <https://www.mediafax.ro/social/cum-arata-vila-din-italia-a-oligarhului-putinian-valentina-matvienko-femeia-care-a-semnat-actul-de-razboi-impotriva-ucrainei-20604562> [Accesat: 20.05.23].
5. Cruceru Alexandra. *Un lider PNL acuză 'putinizarea' forțelor de ordine*. Disponibil: https://www.stiripesurse.ro/un-lider-pnl-acuza-putinizarea-fo-elor-de-ordine_1242013.html [Accesat: 20.07.23].
6. Goicu Viorica. *Derivarea cu sufixe în româna contemporană*. Timișoara: Augusta, 2002. 7. R.C.M. PPDA, după preluarea aeroportului de către un miliardar rus: *Dodon achită nota de plată Rusiei, iar securitatea statului e pusă în pericol*. Disponibil: <https://cotidianul.md/2019/12/23/ppda-dupa-preluarea-aeroportului-de-catre-un-miliardar-rus-dodon-achita-nota-de-plata-rusiei-iar-securitatea-statului-e-pusa-in-pericol-video/> [Accesat: 20.06.23].
8. Sclavone Ionel. *Scrisoare deschisă către CNA. Acuzațiile unui realizator TV amendat pentru „propagandă putinistă”*. Disponibil: <https://evz.ro/scrisoare-deschisa-catre-cna-acuzatiile-unui-realizator-tv-amendat-pentru-propaganda-putinista.html> [Accesat: 29.05.22].
9. Șișkin Mihail. *Nici NATO, nici Ucraina nu pot "de-Putiniza" Rusia. Singurii care pot face asta sunt rușii*. Disponibil: <https://timpul.md/articol/mihail-siskin-nici-nato-nici-ucraina-nu-pot-de-putiniza-rusia-singurii-care-pot-face-asta-sunt-rusii-171514.html> [Accesat 24.08.2023].

10. Tănase Constantin. *Cu Voronin la o cafea, fără ghilimele, fără ură și părtinire*. 18 iunie 2012. Disponibil: <http://www.timpul.md/articol/cu-voronin-la-o-cafea-fara-ghilimele-fara-ura-si-partinire-34578.html> [Accesat 19.05.2016].
11. Trifan Elena. *Formarea cuvintelor în publicistica actuală. Derivarea. Perioada 1990-2001*. Cluj: Digital Data Cluj.

ION MIRON

Universitatea de Stat din Moldova

svetlanamiron@gmail.com

ORCID: 0009-0008-0315-3658

REFLECȚII BIBLICE ÎN „DIVANUL...” DE DIMITRIE CANTEMIR

Rezumat

„*Vanitas vanitatum et omnia vanitas*” – afirmația cu care își are începutul cartea *Eclesiastul* din Vechiul Testament – pare a fi cheia cu care trebuie să fie înarmat cititorul, atât cel iubitor de litere și filosofie, cât și cel iubitor de istorie, pentru a putea descoperi opera și tumultul vieții principelui Dimitrie Cantemir. Lucrarea cu care își face debutul în lumea literară, „*Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*”, reprezintă prima oglindire a experienței de viață unită fericit cu vastele cunoștințe din diferitele domenii ale autorului. Toate evenimentele trăite de la începutul vieții de către principe își lasă amprenta în rândurile operei sale și de multe ori concluziile la care ajunge înțeleptul în paginile *Divanului* se dovedesc adevărate prorocii de viață ale autorului.

Cuvinte-cheie: Dimitrie Cantemir, *Divanul*, *Eclesiastul*

Abstract

„*Vanitas vanitatum et omnia vanitas*” this statement that begins the book of Ecclesiastes from the Old Testament seems to be the key with which the reader, both the lover of letters and philosophy and the lover of history, must be armed to be able to open the work but also the tumult of the life of prince Dimitrie Cantemir. The work with which he makes his debut in the literary world "The couch or the sage's quarrel with the world" represents the first reflection of the life experience happily united with the author's vast knowledge in the various fields. All the events experienced by the prince from the beginning of his life they leave their mark in the lines of his work and many times the conclusions reached by the sage in the pages of the *divan* prove to be true prophecies of the author's life.

Keywords: Dimitrie Cantemir, *Divanul*, Ecclesiastes

„*Vanitas vanitatum et omnia vanitas*” – afirmația cu care își are începutul cartea *Eclesiastul* din Vechiul Testament – pare a fi cheia cu care trebuie să fie înarmat cititorul, atât cel iubitor de litere și filosofie, cât și cel iubitor de istorie, pentru a putea descoperi opera, dar și tumultul vieții principelui Dimitrie Cantemir.

Istoricul Nicolae Iorga spunea despre Constantin vodă Cantemir, care a tăiat capul lui Miron Costin, că avea datoria să dea un cap mai bun decât al lui Miron Costin și atunci el a dat capul lui Dimitrie Cantemir. Și tot Iorga exclama despre Dimitrie Cantemir: „E uimitor cum de a răsărit din Moldova un om ca dânsul” [1, p. 9].

Dimitrie Cantemir a învățat ce este viața de mic, experiență ce-l va face să pună pe hârtie *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*, operă care pentru el reprezintă „Întâia a osteniții mele răsădire și odrăslire”, iar pentru cultura românească – un adevărat eveniment [2, p. 24].

Este marcat de la vârsta de patru ani de pierderea mamei, Anița Bantâș [3, p. 159], apoi de alte evenimente, cum ar fi năvala tătarilor din 1683, care au ars și satul Ceucani de pe râul Tutova, unde locuia Dimitrie Cantemir cu familia, apoi refugiul în Țara Românească împreună cu tatăl său, în sfârșit, de trimiterea ca ostatec la Constantinopol în 1690 [3, p. 164]. Acestea și alte evenimente au reprezentat pentru el începuturile marii școli a vieții și, în acest sens, putem afirma că toate cele studiate mai târziu aveau să fie o completare a ceea ce începuse a învăța ca fiu de domn în mult năpăstuita Țară a Moldovei.

Opera *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea* este, așadar, oglindirea experienței de viață unită fericit cu vastele cunoștințe ale autorului. Chiar de la început ni se pune în față marea dorință de cunoaștere pe care a avut-o încă din tinerețe, ceea ce se observă cel mai mult în glava I: „Lumea

de cine-i făcută a ști și se cade” [4, p. 117]. Acest început nu este deloc întâmplător, fiindcă știut este că, fără dorința de a cunoaște, omul nu poate propăși nici în credință față de Dumnezeu, nici în alte lucruri folositoare pentru el și pentru lumea care îl înconjoară.

Această dorință de a cunoaște a început a se materializa mai mult în prima ședere a sa ca ostatic la Constantinopol (1690-1691), unde, „fiind de vârstă fragedă și lacom de-a ști și de-a învăța”, și-a dedicat timpul învățând [3, p. 166].

Tot la Constantinopol tânărul principe face cunoștință mai temeinic cu teologia ortodoxă și aceasta se întâmplă nu oarecum, ci chiar la Academia teologică grecească de pe lângă Patriarhia din Constantinopol, ceea ce l-a ajutat mai apoi a înțelege mult mai profund atât mesajul biblic, cât și învățătura Bisericii Ortodoxe în tot ansamblul ei, fără de care opera sa, desigur, nu ar fi avut o asemenea valoare. Studiul teologiei, pe de o parte, și educația în spirit creștin fac ca în *Divanul...* autorul să afirme cu temeinicie că lumea este „plăsmuirea lui Dumnezeu” [4, p. 117], dar tot el, în continuare, afirmă că, deși este creația lui Dumnezeu, totuși frumusețea lumii nu poate fi luată în serios, deoarece „Lucrurile lumii ca pravul înaintea vântului” sunt, și chiar „Lumeasca nărocire n-are fericire” [4, p. 120], lucru pe care autorul l-a experimentat de atâtea ori. În mare parte, vedem în aceste cuvinte un fel de desemnare foarte apropiată cu ceea ce citim și în *Eclesiastul*: „M-am uitat cu luare aminte la toate lucrările care se fac sub soare și iată: totul este deșertăciune și vânare de vânt” (*Eclesiastul* cap I, vs 14), și mai departe citim în *Divanul...* că „Bogatul Lumii este sărac” și această idee este o referință la *Pildele* în lui Solomon: „Unii se dau drept bogați, și n-au nimic, alții trec drept săraci, cu toate că au multe veri” (*Pildele* lui Solomon, cap 13).

În 1691, la Iași, la invitația tatălui său, vine dascălul Ieremia Cacavela, care a început a-l instrui. Dimitrie Cantemir continuă să studieze limba greacă și principiile elementare ale filosofiei, de asemenea, cultura greco-latină la nivelul la care era studiată și la Academia din Constantinopol [3, p. 170-171].

La această perioadă din viața sa face aluzie în *Divanul*, atunci când spune: „Frumusețea lumii inima ta să nu poftiască” și „Dragostea frumuseților multe stricăciuni aduce” [4, p. 121-122]. Evidentă este și asemănarea cu *Eclesiastul*: „Am strâns aur și argint și număr mare de regi și de satrapi; am adus cântăreți și cântărețe și desfătarea fiilor omului mi-am agonisit: o prințesă și alte prințese... Apoi m-am uitat cu luare-aminte la toate lucrurile pe care le-au făcut mâinile mele și la truda cu care m-am trudit ca să le săvârșesc și, iată, totul este deșertăciune și vânare de vânt și fără de nici un folos sub soare” (*Eclesiastul* cap II, vs 8-11).

Tânărul Dimitrie Cantemir, fiind încă lângă tatăl său, încerca să-i împărtășească câte o picătură din apa înțelepciunii, cu care el se adăpa în fiecare zi prin dascălul său. În lungimea nopților de iarnă, el îi citea din Sfânta Scriptură, pe care o tălmăcea din limba slavonă pe limba țării, apoi citea predicile sf. Ioan Gură de Aur, diferite romane populare sau așa-numitele cronografe [3, p. 171].

Aceste istorii vechi pe care tânărul Dimitrie le povestea tatălui său le găsim oglindite și în „*Divan*” atunci când se face referire la Alexandru Macedon și la faptele lui, puse în cumpănă cu moartea, care au rămas fără rost pentru el.

În afară de știință, principele se ocupa, alături de tatăl său, și de treburile țării, astfel îl vedem antrenat în luptele pentru Cetatea Sorocea, care era încă în mâinile lui Jan Sobieski, după ultima lui campanie în Moldova. Atunci tânărul așterne pe hârtie mai multe informații despre modul în care se desfășoară acțiunile militare, dând dovadă de o bună cunoștință a artei militare, pe care se pare că deja o cunoștea destul de bine. În afară de arta militară, observăm cunoștințe de medicină, pe care o învățase probabil de la Ieremia Cacavela, un bun cunoscător al medicinei [3, p. 172].

În anul 1693 moare Constantin Cantemir, probabil acest lucru l-a marcat așa de mult, încât puțin mai târziu el avea să scrie în *Divanul*:

„Înțeleptul – „Ce s-au făcut împărații persilor cei mari, minunați și vestiți? Unde iaste Chiros și Crisors? Unde iaste Xersis și Artaxersis...? Unde iasti Alexandru marele, Machidoneanul...? Unde iaste Constantin marele, ziditorul Țarigradului? Unde iaste Iustinian...?...Unde sânt moșii, strămoșii noștri, unde sunt frații, priiatinii noștri...?”

Lumea – ...Au murit și părăsându-mă pe mine, și-au schimbat locul, dzicînd că vor să trăiască mai mult aiuri, nu știu unde”. Și tot acolo adaugă „Gol ai ieșit din pântecul maicii, gol te vei întoarce în țărână” [3, p. 128-129]. Din nou autorul face trimitere la Ecclesiast, unde se spune: „Precum a ieșit din pântecul maicii sale, gol se va duce, așa cum a venit, și pentru munca lui el nu va primi nimic ca să poată lua în mâna lui” (Ecclesiastul cap V, vs 14).

După moartea tatălui, începe o nouă etapă: situația cerea ca țara să aibă un nou domn. Astfel Bogdan hatmanul, Iordache vistiernicul și boierii țării împreună cu mitropolitul și slujitorii de curte îl aleg pe Dimitrie domn în locul tatălui său. Atunci era la Iași și un agă a vizirului turc, care l-a îmbrăcat pe tânăr cu caftan de domnie. După această formalitate tot alaiul a mers la Biserica Sfântul Nicolai Domnesc unde patriarhul Alexandriei a citit rugăciunile pentru domnie după rânduială [3, p. 128-129].

În legătură cu acest episod din istoria Moldovei, Nicolae Iorga consemna: „Beizadeaua Dimitrie era și el părtaș al acestei stări de spirit și, pe lângă aceasta, trăit până atunci în țară, el era pătruns de acea tradiție care, cum a expus-o el însuși, în admirabila carte din exil, „Descriptio Moldaviae”, prevedea cercetarea în fața boierilor a testamentului Domnului mort – deci principiul de ereditate, și interesant, Dimitrie adăuga că se putea înlătura fiul cel mai mare în folosul celui mai mic, apoi, cu multe ceremonii impunătoare, asemenea cu cele obișnuite la împărați, binecuvântarea cununii de aur pe care unul din dregătorii cei mari ai țării avea privilegiul de a o pune pe fruntea noului stăpân. Prezența în țară a trei Patriarhi: de Alexandria, de Antiohia, și de Ierusalim, pe lângă un Ecumenic mazil Iacob, care s-a și stins în țară, participarea lor la slujba pentru domnul răposat-ceremonie cum nu se mai văzuse în țară –trebuiau să îndemne pe acela care se simțea moștenitorul de drept al tatălui său la o anumită atitudine legată de seculara tradiție bizantină trecută la noi” [5, p. 2].

Tânărul Dimitrie se vedea un succesori al marilor voievozi ai Moldovei de demult însă, din păcate, situația și jocurile politice de atunci nu erau deloc favorabile unui tânăr entuziast. Trecuse demult epoca când domnii Moldovei erau aleși doar de țară și după principiile îndătinate. Doar după trei săptămâni de domnie tânărul domn se vede față în față cu intrigile care sunt mai presus de aspirațiile și dorința unei întregi țări.

Dimitrie Cantemir, căruia i-a fost dat pentru prima dată să domnească doar câteva săptămâni, avea mai târziu să găsească la frământările sale un răspuns pe cât de filosofic pe atât de creștinesc pe care l-a expus în *Divanul*, unde el mărturisește că pentru sine „Dumnădzău schimbă și mută împărățiile” [4, p. 131] și interesant este că pe parcursul vieții acest adevăr este trăit de către autor în cea mai autentică formă.

Dimitrie Cantemir a fost pentru Țara Moldovei un deschizător de drumuri în mai multe domenii, dar, probabil, cel mai fericit drum pe care l-a deschis a fost drumul cunoașterii și căutarea înțelepciunii.

Principele Cantemir face acea legătură între tradiția țării cu toate aspectele ei și epoca luminilor, care începe încet să răsară și în Țara Moldovei. Într-o măsură oarecare, opera lui Cantemir este un răspuns la întrebarea cum vedea poporul român iluminismul, și anume ca o modalitate de a afla drumul la izvoare, la tradițiile de veacuri, la religia lui nealterată, la obiceiurile care au rădăcini și sensuri din cele mai adânci și nobile – doar așa un popor poate fi luminat.

Bibliografie:

1. Iorga Nicolae, *Originalitatea lui Dimitrie Cantemir, Conferință ținută în aula universității din Iași, Datina Românească*, Vălenii de Munte, 1935, www.digitoolbibmet.ro (accesat 04-10-2023).
2. Lemny Ștefan, *Dimitrie Cantemir: un destin românesc în luminile europene*, Iași, Editura Junimea, 2023.
3. Eșanu Andrei, Eșanu Valentina, *Dinastia Cantemireștilor, secolele XVII-XVIII*, Știința, Chișinău, 2008.
4. Cantemir Dimitrie, *Opere*, Vol. I. București, Univers Enciclopedic, 2003.
5. Iorga Nicolae, *Practica Domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*. Memoriile Secțiunii Istorice, seria III, tom XVI // www.digitoolbibmet.ro (accesat 09-10-2023).

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10213750>
CZU: 929:94(478)

INA SÎTNIC
Universitatea de Stat din Moldova
ina.sitnic@usm.md
ORCID: 0000-0002-8177-9866

RECENZIE LA VOLUMUL „VICTOR ȚVIRCUN. DIMITRIE CANTEMIR. LIFE AND DESTINY, CHIȘINĂU, 2023”

Rezumat. Lucrarea de față oferă o prezentare generală a volumului „Dimitrie Cantemir. Life and Destiny”, scris de Victor Țvircun, din care cititorul află despre viața captivantă a marelui cărturar Dimitrie Cantemir. Volumul, în traducere în limba engleză de Ileana Alexandra Orlich și Alexandra Țvircun, oferă o perspectivă amplă asupra perioadei istorice în care a trăit Cantemir, evidențiind contribuțiile sale notabile în varii domenii ale vieții sociale, politice și culturale. „Dimitrie Cantemir. Life and Destiny” este o lectură esențială pentru cei interesați de istoria și cultura românească.

Cuvinte-cheie: „Dimitrie Cantemir. Life and Destiny”, abordare narativă, lectură biografică, traducere, izvoare istorice.

Abstract. This paper provides a general overview to the volume “Dimitrie Cantemir. Life and Destiny”, written by Victor Țvircun, that introduces the reader into the exciting life of the great scholar Dimitrie Cantemir. The volume translated into English by Ileana Alexandra Orlich and Alexandra Țvircun, offers a broad perspective on the historical period in which Cantemir lived, highlighting his notable contributions in various fields of social, political and cultural life. “Dimitrie Cantemir. Life and Destiny” is an essential reading for all those interested in the Romanian history and culture.

Key-words: “Dimitrie Cantemir. Life and Destiny”, narrative approach, biographical reading, translation, historical sources.

Lucrarea *Dimitrie Cantemir. Life and Destiny* este remarcabilă prin faptul că explorează în mici detalii contribuțiile lui Dimitrie Cantemir, un personaj de o multilateralitate cu adevărat uimitoare în activitatea sa științifică, literară, artistică, politică. Volumul reprezintă o variantă tradusă în limba engleză de către Ileana Alexandra Orlich și Alexandra Țvircun, apărut la Comrat în anul 2023 și îl are ca autor pe domnul Victor Țvircun, profesor universitar, doctor habilitat în istorie, om politic, diplomat, cu o vastă activitate științifică și de cercetare a personalității lui Dimitrie Cantemir.

Dimitrie Cantemir. Life and Destiny reprezintă o cercetare exhaustivă și o abordare narativă bine structurată. Lucrarea cuprinde trei sute douăzeci de pagini în total, textul fiind organizat în opt capitole structurate logic. Șaizeci și șapte dintre paginile cărții conțin fotografii ilustrate color, utilizate ca material de referință prețios, unele dintre aceste fotografii fiind făcute de însuși autorul. Și pentru a înțelege amploarea cercetării, autorul utilizează șapte sute patruzeci și trei de citate și referințe textuale, cu note de subsol explicative, fapt ce conferă credibilitate informațiilor expuse.

Este evident faptul că domnul Țvircun a dedicat mult timp și efort pentru a aduna resurse și a analiza izvoare istorice, astfel încât să ofere o imagine detaliată asupra vieții lui Cantemir. De fapt, autorul menționează, în paginile lucrării, despre cercetările sale în arhivele din Moscova, Sankt Petersburg, București și Istanbul: „Setting out from archival documents recently discovered in Moscow, Saint Petersburg, Bucharest and Istanbul which we here introduce to the scholarly community for the first time...” (p. 7), precum și despre aportul altor istorici precum Alexandru Odobescu, Grigore Tocilescu și Virgil Cândea, materializat inclusiv prin studii în arhivele și bibliotecile de peste ocean „A significant contribution to research into D. Cantemir’s legacy as a writer was the discoveries that V. Cândea made in the U.S. archives” (p. 20).

Toate acestea au contribuit semnificativ la acoperirea lacunelor și eliminarea unor incoerențe în biografia lui Dimitrie Cantemir despre care domnul Țvircun amintește în paginile lucrării. Autorul reușește să ne transpună în epoca lui Cantemir, ilustrând contextul istoric, cultural și politic al

timpului, printr-un limbaj descriptiv, care cu siguranță captează atenția cititorului, situându-l în realitățile istorice acelor vremuri și creând imagini vizuale reprezentative. Prezentăm câteva dintre unitățile lingvistice care reflectă întru totul descriptivismul lingvistic la care ne referim: „His envoy was undermined by the waiting game...” (p.84), „...the Ottoman Empire was trying to find a peaceful solution to the conflict...” (p. 84), „As soon as clouds gathered over Brîncoveanu’s head...” (p. 71), “As the sounds of the military band died out...” (p. 213), „The hardships of the campaign took a heavy toll on D. Cantemir’s health” (p.169).

Un aspect notabil al cărții este modul în care este evidențiat rolul central pe care l-a avut Dimitrie Cantemir în dezvoltarea culturii în Europa de Est. Autorul subliniază despre faptul că Cantemir a fost o punte de legătură între Est și Vest, împrumutând și împărtășind idei între cele două lumi culturale. Autorul lucrării evidențiază contribuțiile și pasiunile lui Dimitrie Cantemir în domenii precum literatură, în special cea antică, muzică, religie islamică și creștin ortodoxă, filosofie, limbile latină și greacă dar și cele orientale: turcă, persană și arabă, științele naturii, logică, matematică, fizică, precum și rolul său în calitate de diplomat și promotor al culturii românești.

De menționat este și modul în care autorul explorează viața personală a lui Cantemir. În loc să îl prezinte doar ca o figură istorică, cititorului i se oferă acces și la o imagine detaliată a personalității lui Dimitrie Cantemir, cu patimile și cusururile sale, iar asta îi relevă ființa și dimensiunea umană: „The Moldovan prince, an ardent devotee of tobacco...” (p. 129), „When at the prince’s orders, six or eight musicians arrived...” (p. 129), „...the Moldovan prince (c.f. D. Cantemir) sent His Highness an invitation to attend a small ball in the evening.” (p. 130). În paginile lucrării sale, domnul Țvircun aduce în discuție și contextul istoric și cultural în care s-a desfășurat viața marelui cărturar. Este important să înțelegem că D. Cantemir a trăit într-o perioadă tumultuoasă, marcată de războaie, migrații și schimbări politice, iar aceste evenimente i-au modelat, inevitabil, viața și opera. O reflectare directă ale acestora o reprezintă corespondența dintre Cantemir și mai marii vremii oglindită pe larg în lucrare. Din acest punct de vedere, cartea vrea să ofere o perspectivă echilibrată obiectivă, scoțând în lumină critici dar și controverse care l-au înconjurat pe acest mare om.

Răsfoind versiunea în limba engleză, înțelegem că lucrarea este prețioasă nu doar pentru materialul faptic, ci și din punct de vedere lingvistic și traductologic, întrucât dacă ar fi pusă în paralel cu originalul, ar oferi acces la aspecte care ar genera subiecte de cercetare interesante.

În concluzie, lucrarea *Dimitrie Cantemir. Life and Destiny* este cu siguranță o lectură informativă și captivantă, care reușește să contureze cu lux de amănunte personalitatea impresionantă a lui Dimitrie Cantemir. Este o carte de care se pot bucura și cunoscătorii de limbă engleză și este, mai cu seamă, o lectură obligatorie pentru oricine își dorește să înțeleagă mai bine contribuția lui Dimitrie Cantemir la crearea filelor istoriei.

Bibliografie:

Țvircun Victor, *Dimitrie Cantemir. Life and Destiny*, Comrat, Blitz Poligraf, 2023, 320p.

**DIMITRIE CANTEMIR:
MEMORIE LITERARĂ ȘI STUDII CULTURALE**

**MATERIALELE CONFERINȚEI
ȘTIINȚIFICE CU PARTICIPARE INTERNAȚIONALĂ**

**26 OCTOMBRIE 2023
CHIȘINĂU**

Bun de tipar 20.11.2023.

Formatul 60x84 1/8.

Coli editoriale 11,45. Coli de tipar 7,6.

Centrul Editorial-Poligrafic al USM
MD-2009, Chișinău, str. Al. Mateevici, 60.